

Ю. В. Сербалюк

**СОЦІАЛЬНА ОПІКА В
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(1860-ті – 1914 рр.):
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Кам'янець-Подільський
2015

УДК 364-3 (477.4)“18/19”(081)
ББК 60.93(4 Укр)
С32

Рецензенти:

А. Г. Філінюк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Л. І. Романовська – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету.

А. О. Михайлик - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, філософії та права Подільського державного аграрно-технічного університету

*Рекомендовано до друку Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 7 від 25. 06. 2015 р.)*

Сербалюк Ю.В.

С32 Соціальна опіка в правобережній Україні (1860-ті – 1914 рр.): історичний аспект : монографія / Ю. В. Сербалюк. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2015. – 220 с.

ISBN 978-617-681-106-0

Досліджується становлення соціальної опіки в губерніях Правобережної України у 1860-х – 1914 рр. Визначено коло об'єктів та суб'єктів соціальної опіки, нормативно-правові та організаційні засади її здійснення. З'ясовано основні форми, методи, масштаби соціальної підтримки населення.

Для істориків, соціальних працівників, студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією соціальної допомоги в Україні.

ISBN 978-617-681-106-0

УДК (364-3 (477.4)“18/19”(081)
ББК 60.93(4 Укр)

© Ю.В. Сербалюк, 2015

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арк. – аркуш	м. – місто
вид. – видавництво	оп. – опис
вип. – випуск	прав. – правління
відом. – відомість	ред. – редактор
губ. – губернія	рр. – роки
д. – дело	руб. – рубель
зб. – збірник	с. – сторінка
зв. – зворот	св. – святий
илл. – ілюстрація	спр. – справа
ім. – імені	ст. – століття
кн. – книга	ствп. – стовпчик
коп. – копія	тип. – типографія
л. – лист	ф. – фонд

АБРЕВІАТУРИ НАЗВИ УСТАНОВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ, ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости
ВУІМ – Відомство установ імператриці Марії
ДАВО – Державний архів Вінницької області
ДАЖО – Державний архів Житомирської області
ДАХМО – Державний архів Хмельницької області
КЕВ – Киевские епархиальные ведомости
РГИА – Российский государственный исторический архив
ПГВ – Подольские губернские ведомости
ПЕВ – Подольские Епархиальные Ведомости
ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у

м. Києві

ВСТУП

Роки історії незалежності України не виправдали сподівань на швидкий економічний розвиток, зростання добробуту, досягнення високого європейського рівня життя населення. Повернення приватної власності, приватизація державних підприємств, неврегульованість різних сторін суспільного життя призвели до різкої диференціації соціуму, зростання чисельності збіднілого населення, яке сьогодні опинилось без належних засобів для існування. Поява великої кількості біженців з Криму у зв'язку з його анексією Російською Федерацією та територій, де проводиться антитерористична операція, загострили цю проблему до краю. Вирішити питання соціального захисту вразливих категорій населення на сьогодні у повній мірі не вдається. Така ситуація зумовлює зростання соціальної напруги, невдоволення, що виливається періодично в організовані або стихійні акції протесту. Оскільки сьогодні перед історичною наукою ставиться завдання представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, а і як простір взаємодії [493, с. 21], то у такому аспекті актуальним є вивчення досвіду організації соціальної опіки в історичному розрізі.

В соціально-економічному аспекті друга половина XIX – початку XX ст. в історії України нагадує ситуацію, яка склалась у нас за роки незалежності: швидкий розвиток ринкових відносин, стрімке соціальне розшарування населення, неспроможність держави самотійно вирішити соціальні проблеми, що пов'язанні із різким кількісним зростанням категорій населення, неспроможного самотійно подолати життєві труднощі.

В історії України другої половини XIX – початку XX ст. напрацьовані різні шляхи і форми організації соціальної підтримки населення, які ще не знайшли комплексного, синтетичного висвітлення в історичній літературі. У досліджуваний період спостерігалось поширення різних форм благодійності, зростання активності населення у царині соціальної підтримки своїх співгромадян через різні види добровільних громадських та релігійних об'єднань, приватну ініціативу. Не зайвим буде вивчення практики долучення представників влади та найзаможніших громадян до справи соціальних опіки.

Соціальна активність у сфері соціальної підтримки населення другої половини XIX – початку XX ст. сприяла у значній мірі оформленню цієї діяльності у професійну соціальну роботу. Однак Перша світова війна, визвольні змагання 1917-1921 рр. та встановлення більшовицької влади в Україні завадили подальшому розвитку цього процесу. Лише в останні роки ми є свідками відродження соціальної роботи як професійної діяльності.

Осмислення досвіду соціальної опіки другої половини XIX – початку XX ст. дасть можливість ліквідувати білі плями в історії,

відшукати додаткові шляхи розв'язання соціальних проблем сучасності, виробити нові моделі соціальної підтримки, підвищити якість соціальної роботи, залучити недержавні ресурси до соціальної підтримки громадян, сприятиме поширенню у суспільстві ідей милосердя, філантропії, альтруїзму, благодійності.

Розділ І. Стан наукової розробки та джерельна база дослідження

1. Історіографія теми

Благодійність в історичному аспекті стала сьогодні об'єктом наукових пошуків багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Науковий інтерес до становлення соціальної опіки, благодійності, боротьби з жебрацтвом, сирітством, п'янством, злиденністю має свою уже досить солідну історію, яка бере початок з ХІХ ст. Історичний огляд історіографії з благодійної діяльності варто розділити на три періоди: 1) дореволюційний (до жовтня 1917 р.); 2) радянський (жовтень 1917 – серпень 1991 рр.); 3) сучасний (серпень 1991 р. – початок ХХІ ст.).

Одним з перших видань другої половини ХІХ ст., у якому досліджувалась практична діяльність приказів громадської опіки, стала книга К. Мушинського “Устройство общественного призрения в России” [526]. У ній автор з'ясував історію цих установ з 1775 р. по 1861 р. Високо оцінив роль приватної благодійності, яка тільки-но набувала поширення. Однак через описово-статистичний характер дослідження не наголосив на проблемах з опіки певних груп населення, не розглянув досвід організації соціальної опіки за кордоном.

Проведення земської реформи (1864 р.) і передача повноважень з організації суспільної опіки від приказів до земських органів самоврядування вимагало пошуку нових підходів у цій справі. Загострився науковий інтерес до європейського досвіду у справі соціальної опіки. Організацію роботи з опіки бідних у країнах Європи (Англії, Франції, Німеччині) проаналізували В. Гаген та В. Дерюжинський. Так, В. Дерюжинський у праці “Заметки об общественном призрении” особливо відзначив досвід пруського міста Ельберфельд з організації опіки над бідними за місцем їх проживання [469]. В. Гаген досліджував адресність та відкритість системи соціальної допомоги за кордоном [451, 452, 453, 454], опіку дітей через створення дитячого патронату [246], а також діяльність попечительств народної тверезості [247].

У монографії “Призрение бедных и благотворительность” [455] П. Георгієвський зробив огляд благодійництва у Російській імперії та у деяких країнах Європи. Запропонував запровадити у Росії триступеневу систему допомоги бідним, яка передбачала моніторинг бідності, організацію допомоги та взаємодію держави і громадськості у справі благодійності.

Недосконалість російського законодавства у сфері суспільної опіки та необхідність переведення її у професійну площину проаналізував у своїй роботі “Подготовление к благотворительной деятельности” С. Гогель [252]. Автор відзначив стихійний характер благодійної діяльності, недоступність нормативно-правових документів з питань благодійності навіть для працівників благодійних закладів,

також обстоював ідею об'єднання зусиль приватної і державної благодійності, що мало сприяти зростанню ефективності соціальної підтримки [458].

Модернізувати систему опіки бідними наприкінці XIX ст. неодноразово пропонував відомий історик, професор загальної історії Московського державного університету В. Гер'є. У Росії, на його думку, історично склалися три форми благодійності: милостиня, богадільня та попечительство про бідних, які між собою тісно переплітались [251]. Проаналізувавши досвід соціальної опіки бідних у Москві, він зазначив, що хоча вона і нагадувала ельберфельдську систему, але багато у чому була цілком самостійною [249]. В. Гер'є вважав, що держава самостійно не може впоратися з проблемою жебрацтва та злиднів і був прихильником станової моделі опіки населення [250]. Він досліджував також шляхи розв'язання проблеми безробіття. У праці “О способах помощи безработным” [456] автор високо оцінював появу в Росії Попечительства будинків працелюбства. Перспективним вважав створення у містах робітничих колоній. Цій самій проблемі присвячена й інша його робота – “Русские дома трудолюбия, состоящие под августейшим покровительством ее величества государыни императрицы Александры Феодоровны” [457].

Необхідність існування соціальної опіки як спеціального напрямку соціальної політики держави обґрунтовував М. Ісаков. Він вважав, що для Росії найкращим варіантом буде запровадження спеціального податку на користь бідних [260].

До питання історії благодійності, ролі церкви у її розвитку звертався О. Кудрявцев [268, 269, 502]. Він відзначав позитивну роль церкви у соціальній підтримці різних категорій нужденних, звертав особливу увагу на проблему жебрацтва у російській історії.

Значний внесок у розвиток історіографії зробили праці Є. Максимова. Жоден сучасний дослідник історії соціальної опіки не може обійтись без його робіт, присвячених різним аспектам російської благодійності та її історії. Їх відзначає великий обсяг статистичного матеріалу, глибина і аргументованість викладу проблеми, загальний аналіз історичного розвитку благодійності та витоків державної опіки в Росії [275, 277, 512, 514, 516]. Є. Максимов детально проаналізував роботу приказів громадської опіки, здійснив періодизацію їх діяльності, відзначив недосконалість російського законодавства, що регулювало їх роботу [278]. В роботі “Очерки частной благотворительности в России” Є. Максимов зробив класифікацію благодійних закладів, поділивши їх на 5 типів: заклади для постійної опіки; для тимчасової опіки; лікувальні; опіки і виховання дітей; освітньо-виховні для дорослих [276].

Проаналізувати перші кроки земського етапу у розвитку соціальної опіки Є. Максимов спробував у роботі “Очерк земской

деятельности в области общественного призрения” [513]. У публікації “Законодательные вопросы попечения о нуждающихся” окреслив практичне завдання соціальної політики, відзначив недостатній інтерес у суспільстві до справи благодійності. Він вважав вдалою політику передачі соціальної опіки земствам та міським управам. Організацію соціальної підтримки розглядав як важливу умову зміцнення позицій тієї чи іншої політичної сили у країні [275].

Проблема жебрацтва та шляхи її розв’язання хвилювали дослідників: П. Ковалевського [266], А. Левенстіма [506], А. Ліхачова [271], М. Соколовського [308, 309, 310, 311], С. Сперанського [312], І. Чистякова [317].

Однією з найгостріших соціальних проблем Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була проблема опіки дітей, яку вивчали В. Жижиленко [259], В. Залеский [483], О. Невзоров [528], О. П’ятковський [304] та інші.

Створення у 1895 р. Попечительства будинків працелюбства і робітних будинків привернуло увагу дослідників до організації трудової допомоги як одного з головних напрямків боротьби з жебрацтвом, безробіттям, бідністю. Заслужують на увагу праці О. Горовцева “Трудовая помощь как средство призрения бедных” [461] та Г. Швіттау “Трудовая помощь в России” [587].

Фундаментальне дослідження з історії благодійності “Благотворительная Россия” вийшло у 1901 р. [445]. У роботі подана історична ретроспектива благодійництва, на багатому статистичному матеріалі розкрито діяльність установ, які управлялись за особливими правилами: Імператорського Людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії, Попечительства будинків працелюбства і робітних будинків, Російського товариства Червоного Хреста, Олександрівського комітету про поранених, Комітету заслужених цивільних чиновників.

Опікою душевнохворих переймався М. Реформатський. Так, у роботі “Семейное призрение душевно больных в России и за рубежом” він аргументував доцільність запровадження сімейного патронажу для частини людей з розладами психіки за відповідного медичного патронату і за плату замість утримання їх у закладах закритого типу [305].

Публікації з соціальної підтримки в Україні були на сторінках “Киевской старины”. Вивченню справи організації опіки жебраків, калік присвячене дослідження П. Єфименка “Шпитали в Малороссии” [258]. Він відзначив, що на російських землях цими людьми опікувалися здебільшого монастирі, а згодом державні установи – прикази громадської опіки. В Україні – церковні братства та приватні особи, які, зокрема, облаштовували для них шпиталі. В. Василенко у публікації “По вопросу о призрении слепых и всяких нищих” [241] дає історичний

огляд традицій соціальної опіки в Україні, підкреслює роль князів у становленні традицій благодійництва, висвітлює традиції громад в організації підтримки бідних і немічних односельців, коли кожна церква була і храмом, і шпиталем, і школою. Однак, проблема жебрацтва як така у публікації не розкрита, хоч була заявлена у назві. Таким чином, у дореволюційний період досліджень з соціальної опіки в Україні було обмаль.

Радянська доба не розширила історіографію з проблеми суспільної опіки та благодійної діяльності. Благодійність вважалась дрібнобуржуазною архаїкою, лицемірством, прагненням примирити антагоністичні класи, відволікти народні маси від соціальних виступів. Якщо у першому і другому виданнях великої радянської енциклопедії термін “благодійність” має негативний підтекст як лицемірна допомога правлячих класів деякій незаможній частині населення [590, ствп. 466], то у третьому виданні (1969-1978 рр.) цієї словникової статті взагалі немає. До кінця 80-х років тема соціальної опіки у дореволюційній Росії так і не стала предметом самостійного вивчення. Це явище дотично розглядалось у працях істориків-релігієзнавців Ю. Грекулова [462], М. Корзуна [497], Н. Нікольського [530, с. 406] та ін. Історію розвитку громадських організацій в Росії у другій половині XIX – початку XX ст. монографічно розглядав О. Степанський [567], де частково висвітлювалась й діяльність філантропічних організацій.

Крах комуністичної системи, розпад СРСР не лише зняли заборону з багатьох тем досліджень, але й зробили деякі з них особливо актуальними. Це стосувалось і благодійності та соціальної опіки, потреба у яких зросла з переходом від планової економіки до ринкової та погіршенням соціально-економічної ситуації у суспільстві. Першу спробу дати історіографічний огляд благодійності в дореволюційній Росії зробили сучасні російські історики В. Афанасьєв та О. Соколов [441]. У Російській Федерації на початку XXI ст. з’явилися дисертаційні роботи, присвячені благодійній діяльності як у загальноросійському масштабі, так і на регіональному рівні. Заслужують на особливу увагу докторські дисертації Ю. Малєки, І. Павлової, О. Соколова, Г. Ульянової, у яких досліджується роль держави, громадських інституцій в організації соціальної допомоги громадянам та їх взаємодії [620, 627, 633, 641].

У монографії Г. Ульянової “Благотворительность в Российской империи. XIX – начало XX века” [579] зроблений аналіз благодійної діяльності в Росії на загальнодержавному та регіональному рівні (з-поміж регіонів – Одеса та Київ). Узагальнений аналіз російського громадського руху загалом і діяльності благодійних об’єднань зокрема знаходимо у колективній монографії “Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в.” [555]. Тут “благодійність” та “громадська опіка” розглядаються як різні поняття. У

роботі проаналізована діяльність всеросійських благодійних товариств, напівдержавних структур соціальної опіки та благодійності за патронату імператорської родини.

Сучасні українські історики, звертаючись до вивчення соціальної опіки другої половини XIX – початку XX ст., окреслюють різні аспекти цієї проблеми, зокрема й меценатство та приватне благодійництво. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. досліджується у дисертації І. Суровцевої [637], де окреслюються основні напрямки благодійної діяльності українських меценатів: допомога безпритульним, жебракам, підкидькам, глухонімим, сліпим. Дослідженню меценатства родини Терещенків присвячені монографії П. Біліченка [601], О. Доніка [474], В. Ковалинського [496], О. Ткаченко [578], грецьких купців родини Зосимів – дисертація О. Терентьевої [638]. Короткий огляд благодійної діяльності кількох українських родин здійснив Ю. Хорунжий [581]. В. Ковалинський присвятив своє дослідження меценатам Києва [495].

У деяких дисертаційних роботах вивчалася благодійна діяльність окремих особистостей. Благодійна діяльність Г. Галагана розкрита у дисертації Т. Ткаченко [639], освітня, благодійна та місіонерська діяльність митрополита Київського і Галицького Платона Городецького – у дисертації Н. Баранової [600], благодійність меценатів Тарновських – у дисертації Н. Товстоляк [640], Є. Чикаленка – у дисертації Ю. Бойко [602].

У науковій періодиці опубліковані статті М. Гринчак про благодійну діяльність підприємців Півдня України [465], І. Гуржій – про меценатство і благодійність у середовищі купецтва [468], Т. Курінної – про меценатську діяльність княгині О. Лопухіної-Демидової [504], Т. Ніколаєва – про благодійність і меценатство у становленні вищої школи другої половини XIX – початку XX ст. [531], Н. Романюк – про благодійну діяльність підприємців Південно-Західного краю [552], С. Таранець – про освітню благодійність купців-старообрядців [577], Л. Хобти – про меценатство, благодійність у світовому та вітчизняному контексті [582, 583, 584].

У монографії І. Гребцової та С. Накаєвої [463] йдеться про роль жіноцтва у становленні благодійного руху на півдні Російської імперії. Зокрема, підкреслена активна їх участь в організації освіти для жінок у Херсонській губернії, а також у створенні дитячих денних притулків та сиротинців. Ця тема знайшла продовження у дисертаційній роботі С. Накаєвої [624].

Не залишилася поза увагою дослідників регіональна історія благодійності другої половини XIX – початку XX ст. Науковими розвідками охоплені майже всі регіони центральної, північної, південної та східної України. Становлення та діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні з'ясовані у

дисертації С. Поляруш [628]. Благодійна діяльність громадських об'єднань на Півдні України – у монографії Ю. Гузенка [606]. Розвиток благодійності у Середньому Подніпров'ї вивчала Т. Курінна [619], звернувши увагу здебільшого на розвиток освіти і культури, благодійну діяльність православних монастирів та церков, а також внесок видатних родин Подніпров'я на розвій меценатства та благодійності. Тема благодійності на Волині у історичному аспекті розкрита у дисертації Г. Махоріна [621]. Питання соціальної опіки міських дум на Волині і Поділлі в аспекті соціально-економічної діяльності органів міського самоврядування розглядав у своїй дисертації А. Седляр [631]. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. – О. Хаустова [642], відзначивши значну роль церкви у становленні традицій благодійності та поступову втрату нею своїх позицій на користь державної опіки. Процес становлення соціальної опіки і громадської благодійності в Одесі до середини ХІХ ст. висвітлений у монографіях І. Гребцової [464], становлення благодійності на Донбасі на прикладі Маріупольського повіту – у статті С. Нестерцової [529], у якій перераховані наявні у краї благодійні організації, коротко окреслений зміст їх роботи. Про діяльність благодійних товариств Києва йдеться у монографії Ф. Ступака [569], у якій він класифікує благодійні товариства та види їх благодійної допомоги, визначає принципи їх філантропічної діяльності і на багатому архівному матеріалі демонструє їх зростання наприкінці ХІХ ст. Зосереджується на роботі медичних благодійних товариств, окреслює основні напрямки їх діяльності. Регіональний аспект соціальної підтримки населення через організацію доступної системи медичної допомоги земськими установами губерній Правобережної України розглядали частково О. Огієнко [534] та І. Сесак [632].

Благодійна діяльність значною мірою детермінована рівнем життя населення, умовами соціально-економічного розвитку у конкретний історичний період. Цю проблему у регіональному аспекті досліджував В. Молчанов у монографії “Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.)” [522] і дійшов висновку, що вирішальну роль у справі підтримки бідних в умовах міст відігравали організації громадської опіки, а не держава. У інших своїх наукових розвідках він зосередив увагу на рівні життя окремих груп населення [520, 521, 523, 525].

Рівень матеріального забезпечення населення Київської губернії, роботу мережі установ охорони здоров'я та соціальної опіки у контексті соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проаналізувала у монографії М. Казьмирчук [492]. Вона відзначила, що, попри позитивні зміни, особливо в утриманні та освіті напівсиріт та сиріт, створенні дитячих садків на кошти міста, держави, приватних пожертв, соціальне забезпечення та охорона

здоров'я у Київській губернії у другій половині XIX ст. залишались на низькому рівні.

Рівень життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. вивчала М. Кругляк. Автор відзначила, що на початку 70-х років XIX ст. частка незаможних студентів складала 70% і надалі продовжувала зростати. Тому важливу роль у підтримці їх життєвого рівня відігравали громадські установи, приватні особи, організації студентської “самодопомоги” [618].

Регіональні аспекти благодійності у сфері освіти стали предметом дослідження В. Корнієнко [614], Л. Мокеєвої [622], А. Нарадька [625], Н. Сейко [556; 557]. Про спрямування наприкінці XIX – на початку XX ст. благодійної діяльності на дітей та підлітків Слобожанщини йдеться у дисертації Ю. Соколовської [634]. Це перша робота, яка сконцентрована саме на “дитячій благодійності”.

Історико-правове регулювання громадської опіки у Російській імперії на прикладі губерній Лівобережної України проаналізоване у дисертації Ю. Походзіло [629]. Автор відзначив суперечливий характер ставлення влади до питання громадської благодійності.

Формою соціальної підтримки у досліджуваній період було надання населенню безкоштовної або доступної медичної допомоги. Діяльність медичних закладів у Подільській губернії через призму благодійності фрагментарно віддзеркалена у роботах О. Головка [460] та Є. Мазурика [511]. До благодійної діяльності через надання населенню різних видів медичної допомоги та соціальної підтримки долучилось Російське товариство Червоного Хреста. З діяльністю цієї організації на Правобережній Україні у кінці XIX – початку XX ст. знайомить дисертація С. Кармалюка [611]. Попри те, що Товариство створилося в Росії не з благодійною метою, але за родом своєї діяльності зробило дуже багато для соціальної підтримки інвалідів воєн, малозабезпечених людей, особливо в період епідемій.

Роль держави в організації соціальної підтримки населення в особі приказів громадської опіки в Україні досліджена у монографії Ф. Ступака “Прикази громадської опіки в Україні” [575]. У роботі розглянуті й детально проаналізовані на прикладі Київського приказу громадської опіки основні напрямки роботи цих державних інституцій, здебільшого медичних. Важливе місце у системі соціальної опіки відігравали релігійні інституції. Благодійна діяльність православної церкви у загальнодержавному та регіональному аспектах висвітлена у роботах С. Гладкого [605], С. Жилюка [478], О. Кравченко [617], Г. Надтоки [623], Б. Опрі [626], Г. Степаненко [635]. Благодійницькій та культурно-освітній діяльності римо-католицької церкви на Правобережній Україні присвячені роботи О. Буравського [448], Е. Зваричука [607].

Благодійність на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст. комплексно розглядав О. Донік у роботі “Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.)”, де простежує еволюцію соціальної опіки від церковно-громадської її форми до державно-громадської, звертає увагу на новаторський характер добродійної діяльності приватних організацій, порівнює її з аналогічною діяльністю державних інституцій, розглядає форми такої інноваційної діяльності [471].

Вдалою спробою узагальнення розвитку благодійності в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стала докторська дисертація Ф. Ступака, яка втілилась у монографію “Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)” [570; 636]. Ця праця виявилась логічним результатом багаторічного дослідження проблем благодійності на відтинку часу ХVІІІ – початок ХХ ст. Ф. Ступак на основі багатого архівного, статистичного матеріалу розглянув історичні корені і традиції благодійництва та меценатства в Україні, практичні результати благодійно-соціальної діяльності приказів громадської опіки, земств, міських управ.

Особливості соціальної опіки населення в роки Першої світової війни віддзеркалені у публікаціях О. Доніка [472], Л. Жванко [477], Н. Загребельної [480; 481].

З’явилися роботи, які аналізують благодійність як атрибут громадянського суспільства. Це дисертації останніх років Н. Колосової [613], О. Кочнової [616], Н. Савранської [630], де благодійність проаналізована як історичний, філософський та культурологічний феномен.

Отже, історія благодійництва на українських землях вивчалась різнобічно. Регіональний аспект представлений дослідженнями філантропічної діяльності на Лівобережжі, Середньому Подніпров’ї, Півдні України, Харківщині, Волині, у Києві. Цінність цих робіт для нас – у визначенні головних теоретичних та методологічних підходів до вивчення організації соціальної опіки в Україні на рубежі ХІХ – ХХ століть. Вони допомогли виявити та порівняти напрямки і форми соціальної підтримки нужденних у різних регіонах, у земських та неземських губерніях, співвідношення у них державної, громадської та приватної філантропічної діяльності.

Комплексного вивчення стану соціальної опіки у губерніях Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. досі немає. Це й визначило напрямок та проблематику нашого дослідження.

2 Джерельна база дослідження.

Розвиток соціальної опіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. знайшов своє відображення в історичних джерелах. Відповідно до сучасної класифікації ми поділили їх на такі групи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса; 4) статистичні

матеріали [459]. Використання всіх цих джерел дало нам можливість всебічно розглянути особливості організації соціальної опіки у губерніях Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз законодавчих актів допоміг окреслити нормативно-правове поле організації соціальної опіки у досліджуваній період. Найважливішим документом, що визначав епоху приказної системи соціальної опіки, основні її напрямки і завдання, коло суб'єктів та об'єктів, стали “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи” 1775 р. [230]. Наступна система соціальної опіки пов'язана була із запровадженням земського та міського самоврядування, до сфери діяльності яких потрапляли соціальні питання. Основними законодавчими актами, що регулювали цю нову сторінку в організації соціальної опіки, були “Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях” 1864 р. [172] і 1890 р. [173] та “Высочайше утвержденное Городовое Положение” 1870 р. [166] і 1892 р. [167].

Законодавство Російської імперії представлено низкою нормативно-правових актів, які регулювали різні аспекти соціальної опіки, зокрема й джерела її фінансування, діяльність приказів громадської опіки, а також різноманітних благодійних закладів та установ: сирітських і виховних будинків, притулків, лікарень, богаділень, робітних будинків та благодійних товариств і попечительств. Всі вони були акумульовані у Статуті про громадську опіку, розміщеному у тринадцятому томі Зведення законів Російської імперії [227].

Законодавчі акти дали нам можливість виявити основні принципи та напрямки діяльності благодійних установ, що функціонували на особливих засадах – Відомства установ Імператриці Марії, Імператорського людинолюбного товариства, Російського товариства Червоного Хреста, Попечительства будинків працелюбства і робітних будинків.

Аналіз чисельних нормативних актів допоміг розкрити механізми створення та функціонування добровільних благодійних організацій. Це, зокрема, закон “О временных правилах об обществах и союзах” [197] від 4 березня 1906 р, закон “Об изменении порядка утверждения Уставов благотворительных заведений и правил для заведования ими” від 1 червня 1911 р. [187], “Примерный устав обществ пособия бедным” [225] та “Нормальный устав обществ вспомоществования нуждающимся учащимся” [184]. Саме ці документи полегшували процедуру юридичного оформлення благодійних товариств і сприяли їх швидкому зростанню.

Друга група джерел найчисленніша. Вона представлена найрізноманітнішими діловодними документами, які можна поділити на три основні комплекси: 1) документація державних установ та органів

місцевого самоврядування; 2) документація закладів, що управлялись на особливих засадах; 3) документація благодійних організацій. Залежно від цільового призначення та від форми викладу матеріали цієї групи джерел мають такі різновиди: а) нормативні документи (циркуляри, інструкції, статuti благодійних товариств); б) протокольна документація (журнали засідань губернських попечительств дитячих притулків, засідань приказів громадської опіки, журнали губернських земських зібрань); в) ділове листування (заяви, доповідні записки, рапорти); г) звітна документація (звіти губернаторів, справників, приставів, благодійних товариств, земських управ, обер-прокурора Святішого Синоду тощо) [459].

У роботі використано вищевказані матеріали, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у місті Києві (далі ЦДАУК) – 8 фондів, Державному архіві Вінницької області (далі ДАВО) – 2 фонди, Державному архіві Житомирської області (далі ДАЖО) – 2 фонди, Державному архіві Хмельницької області (далі ДАХМО) – 8 фондів, Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі – 2 фонди. Загалом використано 164 справи. Значна частина документів введена до наукового обігу вперше. Крім того, частина використаної нами діловодної документації опублікована і міститься як в окремих друкованих виданнях, так і у збірниках документів та матеріалів, а також у спеціалізованих періодичних виданнях.

До першої групи діловодних документів (документація державних установ та органів місцевого самоврядування) належать циркуляри та інструкції, які стосуються порядку регулювання фінансової діяльності приказів громадської опіки, відкриття благодійних товариств, попечительств бідними, попечительств дитячими притулками, їх фінансування, організації збору пожертв, зокрема кухлевого збору, означення деяких питань облаштування закладів соціальної опіки. Значна частина циркулярів міститься у фонді 442 ЦДАУК “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”. Вони визначали необхідність створення попечительств бідними [40], порядок затвердження статутів благодійних товариств, якими опікувалися організації або приватні особи неправославного віросповідання [29], регулювали питання надходження і розподілу коштів [121], правила видачі допомог благодійним закладам, регулювали питання утримання у них хворих [34], встановлювали порядок контролю за діяльністю таких організацій [43], а також пільги окремим категоріям громадян [36]. За деякими циркулярами ми змогли виявити коло проблем, які існували у певних сферах соціальної опіки (жебракство, визначення кола об’єктів соціальної підтримки, розподіл обов’язків між суб’єктами соціальної опіки тощо) [35].

Циркуляри з організації збору пожертвувань на справи благодійності містять фонд 289 “Київська кріпосна жандармська команда” [3] та фонд 274 “Київська губернська жандармська управа” ЦДІАУК [1]. Циркуляри Міністерства народної освіти, які містяться у справах фонду 707 “Управління Київського навчального округу” ЦДІАУК, регулювали питання створення благодійних товариств та організацію благодійної діяльності у навчальних закладах, які їм підпорядковувались [52]. Деякі циркуляри друкувались у спеціалізованих виданнях, наприклад, у журналі “Трудовая помощь” [231; 232].

Важливим джерелом є документи канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, канцелярій губернаторів губерній Правобережної України, органів місцевого самоврядування, приказів громадської опіки, правоохоронних органів. Для дослідження організації соціальної опіки населення Правобережної України важливе значення має з’ясування наявності та характеру діяльності державних установ, громадських благодійних організацій та закладів, що забезпечували соціальний захист та підтримку різним категоріям населення. Відомості такого характеру містять звіти Київського, Волинського та Подільського губернаторів. Вони знаходяться у фонді 442 ЦДІАУК “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” [7; 8; 10; 17; 23], а також в окремих виданнях [326; 430; 431; 374]. У звітах міститься інформація про соціально-економічне становище губерній краю, організацію у них соціальної опіки та діяльність благодійних товариств та установ. Особливо детально описані результати функціонування за звітний період медичних закладів, богаділень, сирітських притулків, губернських установ Відомства імператриці Марії, Імператорського людинолюбного товариства.

Важливу інформацію про організацію приказної системи соціальної опіки дають архівні фонди, які містять справи про діяльність приказів громадської опіки та підпорядкованих їм закладів. Це фонд 232 “Подільський приказ громадської опіки” [95] ДАХМО, фонд 160 “Волинський приказ громадської опіки” ДАЖО [69; 71; 72], а також справи фонду 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” ЦДІАУК [37]. Це, зокрема, інформація про обіг коштів приказів громадської опіки, надходження пожертвувань, чисельність закладів та кількісна і якісна характеристика їх клієнтів, умови утримання тощо [19; 70; 97]. Так, у журналах засідань губернських приказів громадської опіки зібраний великий обсяг матеріалу про організацію різних видів соціальної підтримки населення цими установами [67; 112]. Ділове листування дозволяє виявити основні соціальні проблеми, які доводилось розв’язувати приказам, виявити платоспроможність населення, його життєвий рівень тощо [109]. У

звітній документації приказів знаходяться відомості про особовий склад установ, джерела фінансування та використання наявних коштів. Аналіз таких справ допоміг визначити рівень охоплення медичною допомогою населення та якістю лікування у лікарнях приказів, обсяги соціальної опіки дітей-сиріт, калік, старих у губерніях Правобережної України, а також їх соціальну характеристику (вік, стать, віросповідання, стан, рід занять тощо) [66; 114].

Цінну інформацію дає ділове листування між органами губернської влади та благодійними товариствами. Справи фондів 442 ЦДІАК, 629 ДАХМО “Подільське губернське у справах про товариства присутствіє” зберігають зразки такого листування, пов’язаного з процедурою відкриття ними благодійних товариств [158, 160], а також з регулювання деяких видів їх діяльності, зокрема щодо отримання дозволу на проведення благодійних акцій для збору коштів на покращення свого фінансово стану [24; 28; 31].

Ділове листування представлене також кореспонденцією між органами влади, установами соціальної опіки та населенням з приводу влаштування останніх до лікарень, богаділень, притулків, надання різних видів допомог тощо. Воно знаходиться у справах фонду 442 ЦДІАУК України [44], фонду 160 “Волинський приказ громадської опіки” ДАЖО [73], фонду 232 “Подільський приказ громадської опіки” ДАХМО [119]. Ці документи вказують на шляхи і форми соціальної допомоги тим, кому вона була необхідна, простежують рівень забезпечення потреб населення губерній Правобережної України у закладах соціальної опіки, механізм прилаштування дітей-сиріт на вигодовування, виховання й утримання у сім’ях жителів губерній. Важливу інформацію дають рапорти працівників поліції про матеріальний стан і умови життя людей, які звертались до установ соціальної опіки з проханнями про допомогу, а також рапорти, що засвідчують, умови утримання дітей-сиріт у прийомних сім’ях [113, 116].

Документи про діяльність благодійних товариств губерній Правобережної України містять матеріали фондів 274 “Київська жандармська управа” [1], 275 “Київське охоронне відділення” [2], 301 “Подільська губернська жандармська управа” [4; 5] 402 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” [22] ЦДІАУК. У фонді 402 знаходиться значний масив документів, що характеризують діяльність єврейської громади у справі соціальної підтримки одновірців [15; 25; 26].

Документи, які розкривають роль земств та міського самоврядування в організації соціальної опіки населення, знаходяться у справах фонду 442 ЦДІАУК [42], фондів 117 “Подільське губернське у міських справах присутствіє” [86; 93], 409 “Подільське губернське у земських та міських справах присутствіє” 629 ”Подільське губернське у

справах про товариства присутствіє” ДАХМО [151; 155], у друкованій протокольній та звітній документації [346; 379].

До другої групи документів ділового характеру належить документація установ, що управлялись на особливих засадах. Найбільш поширеними з них у Правобережній Україні були представництва Відомства установ імператриці Марії та Імператорського людинолюбного товариства. Значну джерельну базу з вивчення соціальної опіки дітей Відомством установ імператриці Марії у Правобережній Україні становлять справи, які знаходяться у фонді 39 “Подільське губернське попечительство дитячих притулків” ДАХМО, фондах 555 “Вінницьке повітове попечительство дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії м. Вінниці Подільської губернії” та 662 “Подільське губернське попечительство дитячих притулків, м. Вінниця Подільської губернії” ДАВО. Так, у фонді 555 ДАВО міститься справа з циркулярами канцелярії щодо управління дитячими притулками при головнокеруючому закладами Подільського губернського попечительства дитячими притулками [55]. У них зазначені вимоги до службовців відомства, регулювання збору коштів на потреби попечительств, вимоги до звітної документації тощо. Такі самі циркуляри зберігаються у фонді 39 “Подільське губернське попечительство дитячих притулків” ДАХМО [76].

У названих фондах знаходяться справи з журналами засідань [82], діловим листуванням [75], щорічними звітами Подільського губернського та повітових попечительств дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії [58, 77], звіти Вінницького дитячого притулку [56], звіти повітових та сільських дитячих притулків Подільської губернії [57]. Ці документи розкривають форми опіки і піклування дітьми-сиротами, безпритульними, бездоглядними дітьми, а також основні механізми їх соціалізації, вказують на джерела фінансування, кількість і склад дітей, які користувалися благодійністю, форми і методи їх навчання, виховання, підготовки до самостійного життя.

Наступну групу ділових документів становлять матеріали благодійних товариств, кількість яких у досліджуваній період швидко зростала. З-поміж цих документів цінним джерелом інформації для нас стали проекти статутів, статuti, журнали засідань, ділове листування та звіти цих організацій.

Значна частина статутів знаходиться у справах фонду 442 ЦДІАУК “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” [15; 39] або надрукована окремим виданням [437; 440]. Ці документи переважно однотипні оскільки створювались на основі затвердженого владою нормативного статуту товариств допомоги бідним (“Примерный устав обществ помощи бедным”) [225] та зразкового статуту товариств допомоги нужденним учням

(“Нормальный устав обществ вспомоществования нуждающимся учащимся”) [184]. Вони окреслювали цілі товариств, їх склад, джерела фінансування, управління справами.

Для дослідження теми ми використали щорічні звіти благодійних товариств, які знаходяться у справах фонду 442 ЦДІАУК [16] або видруковані окремо [395]. Вони містять інформацію про їх структуру, особовий склад, членів правління, джерела та обсяг надходження коштів, їх витрати та основні напрямки і обсяги благодійної діяльності. За цими звітами ми виявили найбільш затребувані у суспільстві види соціальних допомог та категорії громадян, що їх потребували. Аналіз джерел надходження коштів дає уявлення про особливості фінансування товариств допомоги бідним і товариств допомоги нужденним учням.

До недержавних форм благодійності ми зараховуємо соціальну допомогу з боку церкви та релігійних громад. Матеріали з монастирської та церковно-парафіяльної благодійності містяться у фонді 442 ЦДІАУК [14], фонді 315 “Подільська духовна консисторія, м. Кам’янець-Подільський Кам’янецького повіту Подільської губернії” ДАХМО [146], фонді 266 “Благочинний монастирів Волинської єпархії, м. Житомир Волинської губернії” ДАЖО [74]. Деякі звіти благодійних релігійних організацій надруковані окремим виданням [391; 410]. Узагальнені статистичні матеріали щодо благодійної діяльності православної церкви загалом та церковно-парафіяльних товариств зокрема містяться у щорічних звітах обер-прокурора Святішого Синоду [330]. У них є відомості про кількість та діяльність попечительств про бідних духовного звання, церковно-парафіяльних попечительств, лікарень, богаділень при церквах та монастирях, а також про витрати на благодійність.

Третя група джерел – періодична преса та публіцистика. Тут зібраний значний пласт матеріалів з організації соціальної опіки та благодійності. Ми опрацювали матеріали 10 періодичних видань. Інформація про діяльність благодійних установ у губернських центрах та повітах знаходиться у “Киевских епархиальных ведомостях”, “Волынских епархиальных ведомостях”, “Подольских епархиальных ведомостях”, “Подольских губернских ведомостях”, “Киевлянин”, а також про соціальну опіку населення органами місцевої влади [296], благодійними товариствами, про характер утримання тих, хто потребує допомоги та опіки, безпосередньо у притулках [283], про приватну благодійність [263; 264] тощо. Періодичні часописи єпархій Правобережної України публікували матеріали про діяльність братств, церковно-парафіяльних та інших благодійних релігійних товариств [285; 286; 316], звіти про надання допомоги єпархіальними попечительствами про бідних духовного звання [289; 300].

Кількість публікацій про соціальні проблеми суспільства, забезпечення соціальної опіки, благодійність зросла наприкінці ХІХ ст.,

зокрема у історико-політичних журналах “Вестник Европы” [249; 304] і “Киевская старина” [241; 258]. Із спеціалізованих видань, які друкували матеріали з теоретичних питань, історії та практики благодійного руху, заслуговують на увагу журнали “Вестник благотворительности”, “Детская помощь”, “Трудовая помощь”. У них друкувалися як теоретики, так і практики благодійного руху і соціальної опіки. Тут віддзеркалювалися різні точки зору на необхідність, цілі, зміст діяльності у сфері допомоги нужденним, на роль держави, громадськості, особи у ній, роздуми про кращу систему організації цієї діяльності. Друкувалися нормативні документи, що стосувались справи благодійності, офіційні матеріали, звіти, огляди. Журнал “Детская помощь” виходив у 1885-1894 рр. і охоплював не лише питання опіки різними категоріями обездолених дітей [306], а й висвітлював питання благодійності у широкому загалі, виходячи з православного ідеалу милосердя і любові до ближнього [260; 267].

Журнал “Вестник благотворительности”, який виходив у 1897-1902 рр. як орган Центрального управління дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії, так само не обмежувався вузько відомчими питаннями. На його сторінках знаходили місце офіційні документи [274], журнали засідань найпотужніших благодійних установ, матеріали з історії, теорії та практики благодійності [233; 242; 273], матеріали про окремі благодійні товариства, нотатки про вітчизняні благодійні заклади та міжнародний досвід у цій сфері [248].

Широтою проблем та глибиною їх осмислення особливо виділявся журнал “Трудовая помощь”, який видавався Попечительством будинків працелюбства і робітних будинків у 1897-1917 рр. Журнал розвивав і пропагував популярну наприкінці ХІХ ст. ідею надання допомоги бідним через залучення їх до посильної трудової діяльності, але не обмежувався лише нею. На його сторінках у широкому обсязі був представлений світовий досвід організації соціальної опіки, висвітлювалась робота міжнародних конгресів з соціальної опіки та приватної благодійності [243; 244; 257]. Основні матеріали, що видавались у журналі, можна об’єднати у чотири тематичні напрямки: опіка працездатними шляхом трудової допомоги [254; 279]; опіка непрацездатними [305]; опіка морально деградованими [248]; опіка бідними взагалі [278]. Журнал виконував також роль методичного та інформаційного центру. У ньому містились відомості про діяльність різноманітних благодійних товариств та закладів у різних регіонах Російської імперії. Значний матеріал стосувався практичного досвіду таких установ в Україні, зокрема в губерніях Правобережжя [256; 257; 285].

Четверту групу джерел нашого дослідження становить статистика, матеріали якої містяться у спеціалізованих виданнях та публікаціях. На початку ХХ ст. до наукового дослідження проблеми соціальної опіки та

благодійності звернулись наукові та громадські організації. У 1900 р. Відомство установ імператриці Марії підготувало до друку тритомне видання російською та французькою мовами “Благотворительные учреждения Российской империи” [322; 323; 324]. Збірник викладав лише статистичний матеріал, факти без їх глибокого аналізу. Перший том складала відомості по країні загалом та по губерніям окремо про кількість благодійних установ, їх територіальне розміщення, спрямованість, контингент населення, на який поширювалась соціальна опіка, визначалися типи благодійних закладів.

Другий том містив відомості про благодійні заклади 48 губерній Європейської Росії, зокрема й Київської, Волинської та Подільської губерній станом на початок 1899 р. Тут були статистичні відомості за такими показниками: благодійні товариства та заклади, їх підпорядкування; на яку категорію і кількість людей розраховані; кількісний і якісний стан осіб, що скористались їх допомогою у 1898 р.; види соціальної опіки у губернських містах та повітах; матеріальна база та фінансове становище благодійних установ. Третій том містив відомості про окремі регіони Російської імперії.

Видання виявилось неповним. Тому зусиллями спеціально створеного Статистичного комітету були зібрані додаткові відомості й підготовлений найбільш повний збірник статистичних даних з дореволюційної благодійності – двотомна (другий том у 2 частинах) “Благотворительность в России” [319; 320; 321]. Значну кількість показників видання 1900 р. уточнили. Крім історичних оглядів становлення різних видів благодійності в Російській імперії, це видання містить багату та цінну інформацію про найрізноманітніші сторони організації та реалізації соціальної опіки як за окремими категоріями громадян, так і в кожній губернії окремо. Матеріали збиралися до 1906 р. У першому томі видання міститься статистика щодо загальної динаміки створення благодійних товариств та закладів у ХІХ ст., загальної кількості благодійних установ у губерніях на початок ХХ ст., їх доходи, витрати, розміри наданої допомоги, їх підпорядкування, а також матеріали щодо діяльності Попечительств про народну тверезість, приказів громадської опіки та церковно-парафіяльних попечительств, які надавали благодійну допомогу населенню. У додатках розміщена статистика за губерніями щодо чисельності та якісного складу осіб, що користувались благодійною допомогою – жебраків, сліпих, глухонімих, німих, божевільних, хворих у лікарнях.

У частині I другого тому “Благотворительность в России” подані статистичні матеріали за губерніями Правобережної України, які дають можливість окреслити види та загальну кількість благодійних товариств та закладів, виявити їх спрямування, можливості та ознайомитись з основними напрямками діяльності.

Важливим джерелом є також матеріали загального перепису населення Російської імперії 1897 р., окремі збірники яких присвячені губерніям Правобережної України [426; 427; 428]. У них містяться статистичні дані про наявність у Російській імперії та у губерніях Правобережжя України людей, які потребують підтримки суспільства: сліпі, глухонімі, божевільні.

Інформативним та цінним виданням, що містить статистичні відомості загальноросійського характеру є збірник “Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник” [596]. У розділі 16 “Благотворительность и общественное призрение” подається деяка статистика з соціальної опіки станом на 1913 р.

Отже, для висвітлення стану розвитку соціальної опіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Правобережній Україні є достатня, різноманітна, змістовна джерельна база. Кожне джерело має свої особливості, вимагає критичного осмислення з огляду на особливості історичної епохи, недосконалості звітно-статистичних підрахунків, несвоєчасного і неповного подання інформації до статистичних зібрань. Розгляд та комплексний аналіз усіх джерел, їх порівняння дозволяє отримати цілісну картину розвитку соціальної опіки та благодійності у Правобережній Україні другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.

3. Методологічні аспекти використання термінів

Для нашого дослідження важливим є визначення термінів, пов'язаних з діяльністю держави і суспільства, що забезпечує підтримку різних категорій населення, які самостійно не здатні забезпечити з різних причин своє існування. У сучасному світі цей феномен сприймається як соціальна допомога, соціальна робота. Як вид суспільної діяльності соціальна допомога має багату історію, різні форми вияву у різні історичні епохи і у різних культурах. У вітчизняній історії діяльність з надання соціальної допомоги населенню визначалась як “миłosердя”, “благодійність”, “громадська опіка” “суспільна опіка”.

Миłosердя у словнику В. Даля трактується як співчуття, готовність робити добро кожному, жалісливість, м'якосердя [593, ствл. 852]. В основі миłosердя лежать моральні та релігійні принципи допомоги нужденним, вироблені людством за свою історію. З наукової точки зору миłosердя визначається як соціально-психологічний елемент вияву потреб і мотивацій особистості у здійсненні людської взаємодопомоги [570, с. 91].

Благодійність (доброчинність) – невід'ємна частина людського буття, що ґрунтується на загальнолюдських та релігійних цінностях. Благодійна діяльність може бути віднесена до універсальних соціальних феноменів, які існують у суспільстві незалежно від конкретно-історичних умов, незалежно від форм його організації. У буквальному розумінні її можна трактувати як дію (діяльність), спрямовану на благо

(добро) інших людей. У середньовіччі використовувався термін “добročинність”, під яким розумілись добрі справи [597, с. 22]. У словнику В. Даля дається тлумачення слова “благодійний” як готовність робити добро, допомагати бідним. Щодо закладів мається на увазі опіка (піклування, догляд, рос. “призрение”) старих, калік, хворих, незаможних [592, с. 96].

Енциклопедичний словник Брокгауза-Ефрона визначає благодійність як прояв співчуття до ближнього та моральний обов’язок заможного поспішати на допомогу незаможному [599, с. 55]. Отже, благодійність розглядалась як багатоаспектна діяльність з надання певної допомоги людям, які її потребували. Бути милосердними, милостивими закликала церква, ставлячи це в обов’язок віруючим. Милосердя, благодійність поступово перетворились у звичаї, традиції багатьох народів, зокрема й українського [503, с.290].

Однак благодійність викликала до життя не лише релігійними мотивами, почуттями доброти, любові до ближнього (альтруїзм) як головними християнськими цінностями, але й більш прозовими причинами. Так, І. Гребцова, не заперечуючи християнського коріння благодійності, вказувала і на те, що народна традиція взаємодопомоги мала у своїй основі і здоровий глузд, заснований на досвіді людського співіснування [464]. Причинами благодійної діяльності могли бути прагнення отримати нагороди, суспільне визнання, підвищення свого соціального статусу, особисте задоволення від благодійного вчинку, почуття вини перед суспільством за свою діяльність, мода (як психологічне прагнення наслідувати), наполегливість прохача тощо.

У радянську добу поняття благодійності вийшло з ужитку, вважалось анахронізмом, властивим лише експлуататорським суспільствам, і чужим соціальному ладу СРСР. Так зафіксовано у Великій радянській енциклопедії 1927 р. [590, ствп. 466]. У одинадцятитомному словнику української мови (1970-1980 рр.) благодійність визначається як подання приватними особами матеріальної допомоги, підтримки бідним. Наводились приклади з літературних творів, де це явище мало негативну оцінку, наприклад, “лицемірна благодійність” [598, с. 192].

У кінці 90-х років ХХ ст. на зміну соціальному забезпеченню приходять термін “соціальний захист”, під яким розуміють систему економічних, юридичних, організаційних заходів держави щодо убезпечення населення від негативних наслідків соціальних ризиків [447, с. 91]. Оскільки зусиль держави в умовах економічної і політичної нестабільності виявилось недостатньо для повноцінного виконання своїх функцій соціального забезпечення і соціальної підтримки, відроджується інститут благодійності. Однак на відміну від благодійної діяльності в інших країнах, де вона постійно розвивалась і вдосконалювалась, в умовах сучасної України після значної перерви

лише відновлюються окремі ознаки цього соціального інституту [486, с. 118].

Помінялося й тлумачення благодійності у сучасних словниках та енциклопедіях. Великий тлумачний словник сучасної української мови благодійність визначає як безкорисливу пожертву фізичних або юридичних осіб у вигляді матеріальної, фінансової, організаційної чи іншої допомоги [591, с. 86]. Енциклопедія сучасної України визначає її як добровільну безкорисливу діяльність (фінансову, організаційну тощо) фізичних або юридичних осіб, спрямовану на допомогу людям, які потребують соціальної підтримки і захисту [595, с. 59-60]. Отримала визнання благодійність і у правовому полі. В Законі України “Про благодійну діяльність та благодійні організації” зафіксоване юридичне визначення благодійної діяльності та благодійної організації. Благодійна діяльність трактується як добровільна особиста та/або майнова допомога, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати йому будь-якої винагороди або компенсації [183]. Отже, благодійність отримала офіційний статус у державі.

Науковці ж остаточно не визначились з її чіткими понятійними кордонами. Ще В. Ключевський зазначав у своїй благодійній лекції, прочитаній на користь постраждалим від неврожаю на Поволжі у 1891 р., що благодійність – слово з дуже суперечливим значенням. Його багато хто по-різному тлумачить, але всі однаково розуміють [653]. У сучасне поняття благодійності вкладається широкий зміст залежно від того, з яких позицій воно розглядається. Український дослідник теорії і практики соціальної роботи І. Мигович під благодійністю розуміє “... вияв цілеспрямованої уваги до людей, які з різних причин не можуть власними силами забезпечити хоча мінімальні умови для існування, надання їм посиленої допомоги у збереженні й організації своєї життєдіяльності, матеріальне і духовне підтримання їх” [647]. О. Донік розглядає благодійність як діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, розв’язання суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя [471, с. 160]. О. Ільченко розглядає феномен благодійності у двох значеннях: “благодійність як явище” і “благодійність як діяльність”. Останнє ґрунтується на громадських засадах або приватній ініціативі, здійснюється фізичними та юридичними особами [487, с. 109].

Ф. Ступак, аналізуючи поняття “благодійність” і “суспільна опіка”, окреслює три моделі їх співвідношення. Перша модель – коли терміни виступають як синоніми, друга – існують одночасно як взаємодоповнення, означають відносини спорідненого типу, що ідентифікують одну систему соціально спрямованої поведінки. Третя модель розмежовує ці поняття, зображаючи їх як дві фази єдиного процесу. У цьому випадку розмежування відбувається лише на основі

форми, фонетичного розподілу, понятійна близькість не руйнується, оскільки вони визначають єдине місце, простір, процес [570, с. 93].

Термін “суспільна опіка” (рос. “общественное призрение”), під яким розумівся організований процес надання державою підтримки та захисту населення, з’явився наприкінці XVIII ст. з початком діяльності в губерніях Російської імперії “приказов общественного призрения”. Ці державні органи у дисертації подані терміном “прикази громадської опіки”, який широко використовується у сучасних наукових дослідженнях [471; 575]. Така опіка, на відміну від буденної приватної благодійності, встановлювалась законом, була обов’язком держави та фінансувалась за рахунок казни.

У нашій роботі ми використовуємо термін “соціальна опіка”, під яким розуміємо діяльність усіх суб’єктів соціальної допомоги: держави, органів місцевого самоврядування, установ, що управлялись на особливих засадах, благодійних організацій, приватних осіб, з надання соціальної підтримки окремим категоріям населення, які самостійно не здатні потурбуватись про себе. Таке трактування характерне і для сучасної російської історіографії становлення соціальної опіки [555, с. 267; 579, с. 19].

Під благодійністю ми розуміємо добровільну активність приватних осіб та громадських об’єднань, спрямовану на соціальну підтримку вразливих категорій населення та розв’язання суспільних проблем за рахунок власних коштів або особистою практичною участю.

У наукових дослідженнях, присвячених різним аспектам соціальної опіки та благодійності, автори використовують терміни, які складають синонімічний ряд. Щодо терміну “соціальна опіка”, допускаємо використання таких синонімічних термінів: “соціальна допомога”, “соціальний захист”. Для акцентування ролі владних структур у цьому напрямку нами використовується термін “суспільна опіка”, для акцентування ролі недержавних установ – “громадська опіка”.

До терміну “благодійність” використовуємо синоніми – “благочинність”, “доброчинність”, “доброчинна діяльність”, “добродійність”, “благодійна діяльність”, “благодійництво”.

Об’єктами соціальної опіки, благодійної діяльності були традиційно діти-сироти, інваліди, божевільні, невиліковно хворі, старі, вдови. З розвитком капіталізму цей перелік доповнився безробітними, безхатченками, матерями-одиначками тощо. У роботі щодо них використовуються терміни “нужденне”, “соціально незахищене”, “соціально вразливе” населення.

Методологічний підхід, принципи і методи, вибрані для дослідження, дозволило нам глибше розкрити історію розвитку соціальної опіки та благодійності у Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., показати її суперечливий характер і

звернути увагу на проблеми, які досі залишались поза увагою дослідників.

Проблема соціальної опіки почала активно досліджуватись у другій половині XIX ст. Наукові пошуки були присвячені узагальненню набутого історичного досвіту соціальної опіки, оцінці наявного рівня задоволення потреб суспільства у розв'язанні проблем соціально вразливих категорій населення, аналізу зарубіжного досвіду, можливостям його застосування на теренах Російської імперії, а також пошуку ефективних форм і методів профілактики соціальних ризиків та організації практичної соціальної допомоги за місцем проживання. Соціально-економічні реформи, динаміка суспільного розвитку другої половини XIX – початку XX ст., зростання соціальної активності населення породжували широкий спектр поглядів на шляхи подальшого розвитку соціальної опіки. Тому наукові розробки представляли різні підходи до цієї проблеми: від визнання пріоритету в забезпеченні соціальної опіки владою та церквою до обстоювання позицій, що визнавали самоорганізацію населення, громадську ініціативу у розв'язанні питання соціального захисту своїх співгромадян.

Радянська історіографія проблемі соціальної опіки у дореволюційну добу уваги майже не приділяла. Інтерес до неї зріс наприкінці XX ст. з початком епохи незалежного розвитку України. Це пов'язано значною мірою з новою спробою утвердження капіталістичних відносин, що супроводжується різким і швидким майновим розшарування населення, зростанням питомої ваги у суспільстві соціально незахищених верств, руйнацією радянської системи соціального забезпечення, втратою державою патерналістських функцій щодо свого населення. Сучасні науковці намагаються дослідити напрацьований історичний досвід організації соціальної опіки на українських землях. Особливо багатим і продуктивним виявився період другої половини XIX – початку XX ст. Тому він і найбільше представлений у наукових доробках з цієї проблематики. Основні напрямки досліджень – розкриття феномену благодійності в культурі України, історичні форми соціальної опіки та благодійності, філантропічна діяльність підприємців, купців, духовенства, інтелігенції, регіональні особливості забезпечення соціальної опіки. Історіографічний огляд засвідчив, що, попри розробку окремих аспектів соціальної опіки в історичному та регіональному контексті, питання її організації в Правобережній Україні потребує вивчення.

Аналіз законодавства Російської імперії, нормативно-правових актів циркулярного характеру, матеріалів діловодства, статутів та звітів благодійних товариств та установ, матеріалів періодичної преси,

статистичних матеріалів дав нам можливість зробити аргументовані узагальнення та висновки.

Вважаємо, що для означення суспільної активності з соціальної підтримки різних вразливих категорій населення можна використовувати термін “соціальна опіка”. Термін “благодійність” доцільно використовувати для окреслення діяльності добровільних громадських об’єднань та приватних осіб з надання підтримки співгромадянам.

Розділ II. Соціально-економічні передумови та правові засади соціальної опіки у 1860-х – 1914 рр.

1. Категорії населення, які потребували соціальної опіки у губерніях Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

На розвиток благодійництва у суспільстві впливають історія держави, розвиток законодавства, соціально-економічний рівень розвитку, політична ситуація в країні, рівень духовної культури, особи, які потребують соціального захисту.

Друга половина XIX ст. ознаменувалась масштабними зрушеннями у всіх сферах життя. Розвиток капіталізму, поштовх якому дала ліквідація кріпосного права, привів не лише до зростання промислового виробництва, а й до змін соціальної структури населення. Активізувався процес формування нової верстви – робітничого класу, основним джерелом поповнення якого було селянство. Створення в Російській імперії системи капіталістичного виробництва проходило з порушенням її класичної послідовності і більш швидкими темпами [588, с. 27, 29]. Це не могло не мати деяких негативних результатів, зокрема у соціальній сфері, головним чином через зростання кількості осіб, які не могли самостійно забезпечити своє повноцінне існування. Групи осіб, якими споконвіку опікувалось суспільство, традиційно складали діти-сироти, каліки, хворі, немічні, вдови. Тепер до них додалися маргіналізовані верстви, які, відірвавшись від звичного сільського укладу життя, не змогли пристосуватися до нових умов міського життєвого середовища і змушені були розраховувати на випадкові джерела існування. Це безробітні, чисельність яких періодично зростала з настанням чергової економічної кризи, жінки, яким було важче знайти роботу (до того ж жіноча праця оплачувалась менше). Це діти робітників, які в умовах цілоденної зайнятості батьків опинялись на вулиці без догляду.

Особливості розвитку промисловості в Україні, на думку авторів “Економічної історії України” (О. Реєнт, В. Шевченко), полягали у тому, що тут були швидші темпи розвитку, переважала важка промисловість, був високий рівень концентрації виробництва. Ще однією особливістю була диспропорція економічного розвитку регіонів. Прикладом цього були губернії Правобережної України, де не сформувався великий промисловий капітал [484, с. 632].

Губернії Південно-Західного краю були одними з густо заселених у Російській імперії. За переписом 1897 р., Київська, Подільська, Волинська губернії входили до першої п’ятірки губерній європейської Росії за народонаселенням [426, с. III; 427, с. VI; 428, с. III]. Соціально-економічний розвиток регіону відбувався у загальноукраїнському контексті розвитку капіталістичних відносин. Як в усій Російській

імперії, у Правобережній Україні спостерігалось швидке зростання промислового виробництва. Так, у Подільській губернії у 1861 р. було 655 фабрик і заводів. У 1901 р. їх вже нараховувалось 5 197 [482, с. 233]. Приріст становив понад 693 % [561, с. 361].

У регіоні переважали підприємства будівельної, харчової промисловості, зокрема цукрової галузі, текстильного виробництва. Так, наприкінці ХІХ ст. губернії Правобережної України були основними виробниками цукру у державі. На їхню частку припадало 69 % цукру всієї імперії [484, с. 630].

Машинобудуванням серед міст Правобережної України відзначався головним чином Київ. Металургійне виробництво на Правобережжі не прижилось. Через низьку продуктивність невеликі металургійні підприємства Волинської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. закрили [484, с. 627-628]. Загалом промисловість в краї розвивалась нерівномірно. В окремих повітових центрах Подільської губернії ще у другій половині ХІХ ст. не було жодного підприємства, яке б можна було зарахувати до фабрично-заводського [482, с. 168]. Взагалі у Правобережній Україні найбільш поширеним було дворянське промислове підприємництво, розташоване переважно в селі [589].

Зростав чисельно і робітничий клас. У промисловості, транспорті, торгівлі на 1897 р. у Правобережній Україні робітників нараховувалось 117 395 [484, с. 605]. На кінець ХІХ ст. найбільше їх в Україні працювало на цукроварнях – 78 тис. [545, с. 140]. На 1914 р. в Україні вже було 210 цукрових заводів, а робітників, які на них працювали, – 129 256 осіб [485, с. 19]. З-поміж губерній України, які на рубежі двох віків виділялись за кількістю фабрик, заводів і робітників, зайнятих у великій промисловості (без гірничої), Т. Лазанська виділяє дві губернії Правобережної України – Київську (480 підприємств і 60 тис. робітників) та Подільську (271 підприємство і 30 тис. робітників) [505, с. 60]. У Волинській губернії станом на 1900 р. робітників налічувалось до 19 тис. [535, с. 19].

Із-за відсутності законодавчого регулювання у сфері трудових відносин робітники були безправні перед власниками. Підприємці, зазвичай, не рахувались з соціальними потребами суспільства, з можливими соціальними і політичними наслідками економічного визиску, намагались за будь-яку ціну отримати якнайбільший прибуток. В умовах низького рівня продуктивності праці найпростіше досягти цього можна було шляхом збільшення тривалості робочого часу та встановлення мінімальних заробітних плат. Робочий день на вовномийних, тютюнових, ремісничих підприємствах тривав 13-14 годин, на цегельних, суконних фабриках, ливарних заводах, на будівництві залізниць – нерідко 15-17 годин [545, с. 142]. Спроби обмежити тривалість робочого часу стосувались в першу чергу

висококваліфікованих робітників [218]. Для чорноробів він залишався довший [522, с. 30-31].

Велика тривалість робочого дня, високий рівень інтенсивності виробничого процесу, низький рівень техніки безпеки, масове використання парових котлів, ланцюгових та пасових передач, що були джерелом підвищеної небезпеки, майже повна відсутність засобів індивідуального захисту сприяли високому рівню травматизму та смертності серед робітників. У період з 1885 по 1894 рр. в Україні щороку у середньому травмувалось на виробництві 150-250 осіб, гинуло від нещасних випадків – 60-150 осіб [545, с. 143]. На початку ХХ ст. ці показники ще збільшились. По Україні у 1904 р. зафіксовано 69 697 нещасних випадків, у 1910 р. – 77 608, у 1915 р. – 113 344. Губернії Правобережної України, крім Київської, мали порівняно з іншими менші показники нещасних випадків. Так, у 1910 р. у Волинській губернії їх зафіксували 255, у Київській – 1 097, у Подільській – 395 [510, с. 132-133].

Більш-менш організовану систему стаціонарного лікування трудящих за місцем їх роботи запровадила постанова царської адміністрації від 26 серпня 1866 р. у зв'язку з наступом холери на Москву. Фабриканти зобов'язані були створювати на підприємствах лікарняні приміщення. Плату за лікування з робітників брати заборонялося [615, с. 64].

У губерніях Правобережної України такі лікарні створювались переважно на цукрових заводах. Станом на 1902 р. їх налічувалось, за нашими підрахунками, у Волинській губернії – 17 (на 171 ліжко), у Київській – 53 (600 ліжок), у Подільській – 42 (355 ліжок) [320]. За розмірами лікарні були різні – від кількох ліжок до кількох десятків. Більшість лікарень надавали медичну допомогу безкоштовно, але якість її не завжди відповідала санітарним і медичним нормам. Так, Київський губернський лікарський інспектор відзначав незадовільний стан лікарень на Спичинецькому цукровому заводі Бердичівського повіту та тютюновій фабриці акціонерного товариства С. Коген у Києві та на інших підприємствах [50].

Власники підприємств намагались уникати відповідальності за травми і смерть робітників, які стались з вини адміністрації, тому адекватну компенсацію у таких випадках отримати було практично неможливо [545, с. 144]. Про це свідчать численні скарги робітників Смілянського, Ярошевського цукрових заводів та інших підприємств Київської губернії з приводу невиплати компенсації за каліцтво і втрачену працездатність на виробництві [51]. Позбавлені внаслідок трудового каліцтва можливості самостійно повноцінно працювати, такі робітники приречені були на жалюгідне існування і могли розраховувати лише на допомогу близьких або благодійних установ та організацій.

Загального законодавства, яке б передбачало соціальні гарантії робітникам на випадок хвороби, безробіття, вагітності і пологів, пенсій по інвалідності (крім виробничого каліцтва) та по старості у Росії не існувало. Лише 23 червня 1912 р. прийняли закон “Об обеспечении рабочих на случай болезни”, який передбачав виплату робітникам у випадку тимчасової непрацездатності і зобов’язував підприємців організовувати для робітників безкоштовну медичну допомогу [190].

Однак і рівень життя зайнятих на виробництві робітників був не вельми високий. На 1900 р. на Правобережжі України (Південно-Західний край) середня заробітна плата робітника становила 195 руб. на рік, що значно поступалось таким районам, як Кавказ (311 руб.), Прибалтійський (302 руб.) та іншим [554, с. 186]. Крім того, у губерніях краю на початку ХХ ст. спостерігався найнижчий середньорічний рівень заробітної плати порівняно з іншими українськими губерніями та найвищий відсоток частки у ній натуральної оплати праці (за винятком Чернігівської) [489, с. 21]. Відтак рівень життя робітників тут був значно нижчий, ніж у промислових губерніях [586, с. 81].

Місячна зарплата робітників цукрових заводів, які домінували у Правобережній Україні, становила на заводських харчах у 80-і роки ХІХ ст. для чоловіків у середньому 5-6 руб., для жінок – 3-4 руб., для підлітків – 2-2,5 руб. на місяць. На власних харчах чоловіки отримували більше – від 8 до 15 руб., жінки – від 6 до 8 руб.

Найнижчим у губерніях Правобережної України був рівень життя робітників ремісничих майстерень і дрібних підприємств. Їх заробітна плата часто не досягала навіть прожиткового мінімуму [545, с. 145]. Небезпека захворіти могла звести нанівець всі ці заробітки.

З розвитком промисловості зростала і заробітна плата. У 1906 р. у Волинській губернії середня заробітна плата становила 191,1 руб. на рік. У Подільській губернії, яка поступалась за темпами промислового зростання іншим губерніям Правобережної України, вона становила 83,36 руб. У самому Києві навіть ті громадяни, які перебували на найнижчому щаблі соціальної драбини, отримували на рік приблизно 360 руб. [522, с. 38-40]. Однак це ще не свідчило про покращання якості життя основної маси найманих працівників. Попри зростання заробітної плати, її випереджало зростання цін на продукти харчування, що фактично зменшувало реальну заробітну плату. Дореволюційні джерела повідомляють, що з 1900 по 1909 рр. у Російській імперії заробітна плата зросла на 23 %. Водночас зросли ціни на хліб – на 36,1 %, на продукцію тваринництва – на 30 % [554, с. 192]. За показниками споживання хліба на душу населення, українці були далеко позаду багатьох європейських країн, хоча тут вироблявся надлишок зерна. Середнє річне споживання продовольчих і фуражних культур у Російській імперії на душу населення за тривалий 20-літній період (1893 – 1914 рр.) коливався від 22,1 до 23,6 пудів [549, с. 12]. За В. Молчановим, споживання

хлібобулочних виробів в Україні на душу населення у 1913 р. становило 18,4 пудів на рік [525, с. 412]. Натомість показник споживання головних хлібних культур – пшениці, жита, ячменю, вівса, у Франції становив 25,5 пудів, Німеччині – 28,8, Бельгії – 29,9 [549, с. 12]. Отже, низький рівень життя частини трудящих Російської імперії ставив їх часто на межу виживання.

У губерніях Правобережної України ситуація була дещо кращою. Підвищення життєвого рівня частини населення все ж відбувалось за рахунок розширення товарно-грошових відносин, зростання машинного виробництва, яке мало товарний характер, поступового покращання умов праці та спроби регламентувати робочий час [548, с. 11]. Ціни на переважну більшість продуктів харчування, за В. Молчановим, були помірні. Тож значна частина населення Правобережжя мала більш-менш задовільну купівельну спроможність і могла нормально харчуватися [522, с. 96]. Однак, загалом в Україні, на думку О. Ресента, заробітна плата низькооплачуваних робітників могла задовольнити лише мінімальні життєві потреби [547, с. 195]. Найбідніші ж могли розраховувати на соціальну підтримку часто лише благодійних організацій. Ця допомога була не постійна і залежала від фінансових можливостей та доброї волі їх членів.

Можливості визиску робітників створював надлишок робочої сили. Зайнятість робітників була вища у промислово розвинених містах. На Правобережній Україні до них можна було зарахувати лише Київ. Загалом на Правобережжі України трудові ресурси втричі переважали потребу в робочій силі [589, с. 150]. Постійний наплив селян до міст, особливо у маловрожайні роки, загострював проблему безробіття. На Київщині у 1909 р. нараховувалось 15-20 тис. безробітних [510, с. 114]. Особливо це стосувалося малокваліфікованої частини робітничого класу, зокрема поденних працівників, а також кустарів. Погіршувало становище і засилля дешевої робочої сили – китайських робітників, які працювали за 25 коп. в день за вартості харчування 5-15 коп. на день [522, с. 26].

Звичайною практикою наприкінці XIX – на початку XX ст. було використання жіночої та дитячої праці. Так, у тютюновій, сірниковій та інших галузях вони становили переважну частину робочої сили [545, с. 143], хоча на законодавчому рівні використання праці малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах обмежувалося [201].

Становище жінки у місті було важче, ніж чоловіка. Особливо якщо жінка жила сама і виховувала дітей. Виникали проблеми з працевлаштуванням та проживанням, доглядом за дітьми. Зайнятість жіноцтва на виробництві породжувало дитячу бездоглядність і безпритульність, що здебільшого мало негативні наслідки для їх соціалізації. Це зобов'язувало суспільство розв'язати проблему дітей, які залишались без догляду на час трудової зайнятості батьків і часто

ставали джерелом нещасних випадків чи причиною зростання дитячої злочинності.

Необхідно врахувати те, що у місті на відміну від села, де ще були сильні традиції взаємопідтримки, вижити людині, яка потрапила у скрутне становище, було складніше. Зростання міського населення змінило звичну його структуру. Значно зросла у містах частка людей, яка знаходилась за межею бідності, випадала з активного соціального життя і потребувала допомоги. Це вимагало шукати нові форми добродійної діяльності, спрямованої на підтримку безробітних, чорноробів з низьким рівнем доходів, безхатченків. Держава не могла самотужки справитись з цією проблемою, тож у справі соціальної опіки все більша роль відводилась приватній благодійності.

Соціальні зрушення відбулись і на селі. Реформи 60-х рр. XIX ст. привели до поглиблення майнової диференціації села, поглибили соціальні проблеми, пов'язані з бідністю та зубожінням, заклали початок руйнуванню традицій соціальної взаємопідтримки в межах громади. Реформа 1861 р., як зазначає Л. Ігнатова, не тільки не покращила становище селян, а навіть його загострила [609]. Українське селянство, затиснуте у лещата поміж польськими і російськими латифундіями, опинилось у жахливому становищі. Через крайнє малоземелля всюди панували злидні. Колонізатори зневажали місцеві культурні традиції і звичаї [546, с. 16].

У Європейській частині Росії за переписом 1897 р. у сільському господарстві було зайнято 74,98% всього сільського населення держави [554, с. 147]. У Правобережній Україні частка селян була дещо більшою і становила: у Волинській губернії – 75 % всього населення [426, с. 50-51], у Київській – 77,8% [427, с. 50-51], у Подільській – 80,1% [428, с. 56-57]. Через значний приріст сільського населення (за 40 років на 65 %) нестача землі в Російській імперії ставала все відчутнішою. У 90-х роках XIX ст. в Україні 68% загальної кількості працездатних становили надлишок робочої сили [488, с. 338]. За підрахунками дослідників, у 1901 р. надлишок робочої сили у сільському господарстві Правобережної України становив: на Київщині – 1 326 тис. осіб., Волині – 1 095, Поділлі – 1 189 [518, с. 223]. Аграрне перенаселення було приховано формою безробіття. В основному це були люди, які не мали роботи або були зайняті частково, відтак приреченні на жалюгідне напівголодне існування [545, с. 147].

На кінець XIX – початок XX ст. селяни України, зокрема й Правобережжя, страждали від малоземелля. А це, на думку В. Смоля, істотно впливало на ступінь злиденності селян [563, с. 5]. Так, у 1877 р. середній наділ на душу населення становив у Волинській губернії 3,4 десятини, Київській – 2,1, Подільській – 3,1. У 1912 р. ці показники у Київській та Подільській губерніях становили 1,01 десятини, що означало зменшення відповідно на 52 % і 67,5 % [546, с. 32, 35]. Загалом

у Правобережній Україні за 40 пореформених років середній селянський наділ зменшився вдвічі [507, с. 31; 508]. До цього додавалось ще й зростання щільності населення, що ускладнювало і без того скрутне становище найбідніших селян у цих губерніях [585, с. 93].

Напередодні Столипінської реформи через малоземелля селянин не мав змоги себе прогодувати з належної йому землі [449, с. 153]. Середній наділ селянської родини у Російській імперії, за твердженням французького дослідника Н. Верта, зменшився до двох десятин, що було на багато менше, ніж у 1861 р. [450, с. 15]. Середні розміри надільної землі на двір у селян губерній Правобережної України у 1906 р. становили: Київська губернія – 3,8 десятин, Волинська – 5,9 десятин, Подільська 3,3 десятини [470, с. 297-301]. Столипінська аграрна реформа ненабагато покращала ситуацію. У 1913 р. на один селянський двір на Правобережжі було: Волинська губернія – 7,9 десятин, Київська – 5,8, Подільська – 3,8 (найменше в Україні) [546, с. 32]. Малоземелля, економічна безвихідь змушували селян орендувати землі. Селяни Київської губернії орендували 40,7 тис. десятин, Подільської – 57,4, Волинської – 123,5. Ситуація у губерніях Правобережної України ускладнювались ще й тим, що значну частину земель у землевласників орендували євреї. На Волині такі площі становили 304 498 дес., на Поділлі – 240 108, на Київщині – 261 518 [546, с. 33-34]. Зазвичай, ці землі здавались селянам в суборенду вже дрібними ділянками, що призводило лише до посилення зuboжіння і соціального напруження.

Безземельні та малоземельні селяни Правобережжя, щоб покращати своє становище, яке все більше погіршувалось, змушені були займатись промислами [349, с. 373-375]. Але кустарне виробництво, як доводить на прикладі Київської губернії М. Казьмирчук, не давало їм належних статків [491, с. 74-75]. Селянські ремесла не підтримувала держава, з ними конкурували фабрично-заводські виробництва, що ще більше посилювало матеріальне зuboжіння дрібного виробника.

Ще у важчому становищі, ніж фабрично-заводські робітники, перебували сільськогосподарські. Стосунки між ним та працедавцем нічим не регламентувались. Умови праці на сільськогосподарських угіддях були не кращими ніж на промислових виробництвах. Аграрне перенаселення призвело до загострення проблеми працевлаштування і зростання безробітних на селі. Оплата праці сільськогосподарського працівника в Росії обходилась у два з половиною рази дешевше, ніж у Франції. Річна платня робітника на селі за утримання його господарем становила в чорноземних губерніях 60 руб., у нечорноземних – 64 руб. [553, с. 548-549]. Якщо наймались на таку роботу без харчування, оплата дещо збільшувалася. Так, станом на 1880 р. у Житомирському повіті Волинській губернії на таких умовах чоловік отримував у середньому 75 руб., жінка – 54 руб. [430]. У 1901 р. ця сума складала для чоловіків – 105 руб., для жінок – 52 руб. [351]. У повітах Подільської губернії у 1901

р. ці показники такі: Подільський повіт – 85 руб. (чоловіки), 55 руб. (жінки), Проскурівський повіт відповідно – 96 руб. і 58 руб. 50 коп., Летичівський – 78 руб. і 56 руб., Ольгопільський – 86 руб. 50 коп. та 60 руб. [374]. Однак і ці суми не могли забезпечити повноцінне харчування і проживання більшості великих селянських родин.

Середня врожайність зернових, технічних культур наприкінці XIX ст. значно поступалась аналогічним показникам США, Франції. Так, наприклад, середня врожайність озимої пшениці у Росії становила 7,9 ц з га, натомість у США – 10,4 ц з га, у Франції – 16 ц з га [553, с. 149]. Французький дослідник історії Росії XX ст. Н. Верт також визначає середню врожайність зернових у Російській імперії на рубежі XIX – XX ст. як одну з найнижчих у Європі – 5 – 6 ц з га [450, с. 15]. Однак в Україні ситуація була дещо іншою. Попри повільну модернізацію сільськогосподарського виробництва, тут зростали валовий збір та врожайність зернових культур. Урожайність хліба на Правобережжі була найвищою в Російській імперії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. середній збір хлібних культур з десятини тут сягав: 1881 – 1889 рр. – 47, 1890 – 1899 рр. – 55, 1900 – 1909 рр. – 67 пудів [549, с. 17]. Ці показники відповідали європейському рівню, поступаючись лише врожайності Данії, Бельгії, Голландії та Великої Британії.

Зростання виробництва зернових дав ріст на 60% надлишку головних хлібних культур у губерніях Правобережної України з 1880 – 1884 по 1907 – 1910 рр. (Волинська губернія – 50%, Київська – 69%, Подільська – 61%) [549, с. 23]. Однак це не перетворювало регіон у край з “молочними ріками і кисільними берегами”. Низький рівень купівельної спроможності місцевого населення стимулював вивіз хліба за кордон, залишаючи тисячі голодних на батьківщині. На думку сучасників, навіть за заниженими підрахунками кількість бідних на початок 80-х років XIX ст. у Подільській губернії становила 45 000 осіб. Ця цифра для багатого дарами природи Поділля була надто високою, “аби не думати про неї і не намагатися за можливості зменшити її, бо бідність, сама собі не ганьба, але легко і незборимо стає ганьбою” [262, с. 502].

Не змінилась ситуація і на початку XX ст. Як зазначав Ф. Лось, за тодішнього рівня землеробської техніки селяни України були на грані напівголодного існування [509, с. 13]. Такої ж думки М. Казьмирчук, вона наголошує, що матеріальне становище більшості селян, зокрема Київської губернії, не могло задовольнити навіть мінімальні потреби сімей у предметах першої необхідності [610]. Важкі умови життя українського села вилились у 670 повстань, які відбулись, за офіційними даними, у 1902-1904 рр. в Україні та на Поволжі [450, с. 31]. Упродовж трьох років першої російської революції в Україні, за підрахунками М. Лещенка, відбулось 6 802 виступи селян, які охопили 10 684 села з

населенням понад 13 млн. осіб. Найширшого розмаху цей рух набув саме на Правобережжі – 57,7 % всіх виступів [508, с. 342-343].

Погіршувало ситуацію і нераціональне використання селянами робочого часу. За свідченням землевласника Кременецького повіту Волинської губернії І. Колонно-Чосновського, у с. Биківці у селян недільні, табельні, ярмаркові, святкові дні від кількості робочих різнилися лише 20 днями. Якщо ж додати сюди ще дні негоди, то виходило, що з двох днів один лише робочий [432, с. 134]. Така ж ситуація спостерігалась і на Поділлі. У Новоушицькому повіті кількість офіційних і звичайних свят на селі становила 130-140 на рік. Це не рахуючи храмових свят, весіль, які у деяких селах тривали до тижня [345, с. 1053-1054].

Напередодні Першої світової війни тривогу сучасників викликала і моральна деградація села. Голова Ольгопільської повітової земської управи з гіркотою зазначає, що на селі посилено розвивається п'янство, хуліганство та неробство. Тут важко стало знайти звичайного чорнороба, а хорошого ремісника взагалі немає [151, арк. 12-12^в]. Така ситуація погіршувала соціальну картину на селі, породжувала бездоглядність дітей, які переймали негативний приклад старших.

Об'єктами соціальної опіки в Російській імперії традиційно були люди з фізичними вадами, які самостійно не могли заробляти на прожиття. За всеросійським переписом населення 1897 р., сліпих у Російській імперії було 247 900 осіб або 0,19 %, глухонімих – 124 513 осіб або 0,09 %, божевільних – 117 709 або 0,09%. Ці показники перевищували аналогічні у багатьох провідних країнах Європи [532, с. 11]. У губерніях Правобережної України, за цим самим переписом: сліпих – 15 382, глухонімих та німих – 13 414, божевільних – 7 511 осіб. Загалом люди з такими фізичними вадами складали 0,38% населення краю (див. додаток А.1 та А.2) [426; 427; 428]. А. Лічков, аналізуючи результати перепису населення у губерніях Правобережної України, відзначив залежність виду фізичної вади від місця проживання. У містах переважали божевільні (39,5 %), у селах – сліпі (43,1 %) [272].

Традиційним об'єктом соціальної опіки з давніх віків були й жебраки. Частина з них була дійсно позбавлена можливості іншим способом заробляти на прожиття, інші це робили професійно, не бажаючи працювати. Загальна кількість жебраків не була постійною і важко піддавалась обліку. У деяких губерніях Російської імперії існували цілі жебрацькі села, які називали "гніздами", вони займались жебрацтвом професійно, використовуючи різноманітні схеми видурювання грошей: від використання фальшивих документів про те, що вони погорільці, до збору коштів на "відбудову храму" [313, с. 244-262]. У межах Російської імперії їх було від 200 тис. до декількох мільйонів чоловік [476, с. 30]. У Правобережній Україні спостерігався відносно невеликий рівень жебрацтва. Так, на кінець XIX ст. на 10 тис.

населення їх було у Волинській губернії 10 осіб, у Київській – 11, у Подільській – 9. Це одні з найнижчих показників у Російській губернії (наприклад, Тульська губернія – 16 осіб, Рязанська – 20, Московська – 31, Нижегородська – 51, Олонецька – 70 осіб) [319, с. 11-14]. Як повідомляли мирові посередники Київської губернії, у більшості випадків причинами жебрацтва ставали фізична нездатність до праці, малоземелля та безземелля, відсутність або смерть годувальника [319, с.19]. Однак причин було набагато більше: відсутність належного заробітку, перенаселення, безробіття, неврожаї, пожежі, падіж худоби, різноманітні повинності. Поповнювали ряди жебраків і люди, які повертались з ув'язнення, втрачали зв'язки з родиною і не могли знайти роботи. Наявність жебраків вимагала впорядкування системи соціальної опіки, розширення закладів для дійсно немічних і непрацездатних. Іншим створювались умови для продуктивної суспільно корисної праці.

Була ще одна категорія населення, на матеріальний стан якої звертала увагу держава, – біле духовенство. Ситуація щодо його матеріального забезпечення, особливо парафіяльних священиків на селі, була непроста. Парафіяльні священики залежали від надходжень з боку селян за треби, поміщиків, а також від особистої праці на незначних наділах церковної землі. Не допомагали особливо й руги – особлива плата священикам. Поступово держава усунулась від її сплати. Від селян та поміщиків вона ж надходила нестабільно [652], а останні часто ще й мали заборгованість у відрахуваннях на підтримку православного сільського духовенства [143, арк. 21]. Особливо у тяжкому фінансовому становищі знаходились вдови, сироти священнослужителів, позаштатне духовенство, яке не отримувало пенсії. У Подільській губернії у 1883 р., за підрахунками сучасників, було 998 бідних духовного сану які потребували сторонньої допомоги, що становило 5,8 % всього духовенства [262]. Керівництво Подільської єпархії періодично отримувало списки найбідніших священиків, яким потрібна була термінова допомога [144, арк. 11-13 зв.].

Держава виділяла мізерні кошти на утримання духовенства. Так, у 1862 р. казенний кошт у сумі 3 727 987 руб. був виданий лише 17 715 причтам з 37 000. У середньому це становило біля 219 руб. на один причт, що швидше нагадувало не річну платню, а одноразову допомогу [530, с. 406]. Як зазначав дослідник історії і церковного життя Поділля Є. Сіцинський, траплялись випадки, коли призначені на села священики і причт роками не отримували платні і мали недостатні умови проживання [541, с. 112]. Тому частина з них, прагнучи покращити своє матеріальне становище, вдавалась до завищеної плати за треби (релігійні обряди вінчання, хрещення тощо), накладали єпитимії (покута за гріхи) на власну користь [6; 12]. Такі випадки напружували стосунки між парафіянами і священиками, які доходили іноді до бійки [221]. Селяни скаржились на аморальність своїх

священиків до єпархіального керівництва [17, арк. 99-100]. Проблему матеріального забезпечення парафіяльного духовенства у ХІХ – на початку ХХ ст. вивчали й дослідники історії російської церкви [652]. Необхідно врахувати, що рівень достатку не задовольняв парафіяльне духовенство села ще й з огляду на його статус у становому суспільстві. Як показують дослідження, скарги, наприклад, священиків Подільської єпархії на погане матеріальне становище не завжди були обґрунтованими [537, с. 182].

Отже, економічні та соціальні трансформації, які охопили Російську імперію наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., викликали зростання чисельності населення, яке потребувало соціальної підтримки і захисту держави та суспільства. І як би влада не ставилась з підозрою до зростання суспільної активності, зокрема у справі благодійності, вона змушена була з цим рахуватись і поступово “звільняти місце” громадській та приватній благодійності у справі організації соціальної опіки.

2. Законодавство Російської імперії у сфері соціальної опіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У Російській імперії соціальне законодавство до початку ХХ ст. було слабо розвинуте. Нормативно-правова база соціальної опіки формувалась упродовж ХVІІІ – початку ХХ ст., включаючи в себе закони, царські укази, циркуляри міністерств тощо. Петро І видав декілька указів, спрямованих на боротьбу з жебрацтвом, намагався впорядкувати утримання відставних військових при монастирях, визначити роль поліції у справі суспільної опіки [644]. Катерина ІІ також уважно поставилась до цієї справи. Виходячи з потреб соціально-економічного розвитку країни в умовах монархічної форми правління, вона заклала основу для подальшої законодавчої і адміністративної діяльності держави у сфері організованої турботи за нужденними, видавши у 1775 р. “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи” (далі – “Установи для управління губерній Всероссийської імперії”) [230]. Саме цей документ на довгі роки визначав правові засади соціальної опіки та види соціальних закладів (сирітські будинки, лікарні та шпиталі, будинки для божевільних, богадільні, робітні будинки) [230, с. 272-275]. Він став у майбутньому основою “Устава о общественном призрении” (далі – “Статут про громадську опіку”) – основного документа другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо організації соціальної підтримки різних категорій населення.

Статут про громадську опіку, вміщений у ХІІІ томі Зведення законів Російської імперії, визнавав за міністерством внутрішніх справ управління справами суспільної опіки в країні. Загальний нагляд за дотриманням законодавства у цій сфері покладался на губернаторів, а безпосереднє керівництво суспільною опікою у губерніях

Правобережної України до 1904 р. здійснювали прикази громадської опіки [171].

Статут про громадську опіку визначав два головні завдання у сфері соціального захисту. Першого стосувались справи, пов'язані з управлінням благодійними капіталами, майном, другого – справи, які власне і стосувались безпосередньо опіки. Друге завдання передбачало створення, утримання і управління богоугодними і соціальними закладами, такими, як сирітські та виховні будинки, лікарні та відділення для божевільних, богадільні, робітні будинки тощо [227, с. 82].

Кошти на соціальну опіку відповідно до Статуту формувались, крім процентів з капіталу та запроваджених спеціальних зборів, за рахунок 4 джерел: 1) надходження від міст і казни; 2) пожертви та заповіді на користь закладів опіки; 3) пеня та штрафи; 4) різні господарські та випадкові доходи [227, с. 84]. Передбачені Статутом про громадську опіку відрахувань від міст і казни на користь благодійних установ на кінець XIX ст. вперше стали для них джерелом стабільних надходжень коштів. Так, у 1880 р. на повивальну школу Подільського приказу поступило 66 руб. 78 коп. від Дунаєвецького волосного правління, 129 руб. 90 коп. від Ольгопільського повітового казначейства, 103 руб. 86 коп. від Кукавського волосного правління, 1 000 руб. від Подільського губернського розпорядчого комітету. З міністерства внутрішніх справ надійшло 70 000 руб. на добудову приміщень для богоугодних закладів у Кам'янці-Подільському [103, арк. 1, 4, 6, 9]. Архівні матеріали свідчать і про відрахування коштів із земського збору на цілі благодійності [114, арк. 40; 126, арк. 9-10].

Відповідно до “Положення о городских общественных банках” від 6 лютого 1862 р. частина прибутку міських громадських банків мала йти на облаштування і утримання благодійних закладів і взагалі для потреб соціальної опіки [221]. Ще одним стабільним джерелом коштів були збори з доходів від цінних паперів на користь науки, освіти, благодійних закладів, введених у 1885 р. відповідно до “Положення о сборе доходов с денежных капиталов” [223].

Інші доходи не мали такого стабільного характеру надходжень. Відповідно до правового акту “О кружечком сборе в пользу общественного призрения” від 6 березня 1867 р. для збору добровільних пожертв губернськими земськими установами і приказами громадської опіки використовувались кухлі (карнавки) двох видів: один – для жебраків та убогих, другий – для богоугодних закладів. З першого кухля гроші використовувались для надання грошової допомоги за межами закладів соціальної опіки. З другого – гроші поміщались у банк і лише відсотки з них вже йшли для потреб закладів соціальної опіки. Кухлі виставлялись у соборних та інших великих цервах губернських та повітових міст [199].

У правовому полі Російської імперії у сфері благодійності було регулювання благодійних пожертвувань. У ст. 392 “Установ для управління губерній Всеросійської імперії” вперше на законодавчому рівні згадувалось про благодійні заклади, які не заборонялось створювати приватним особам, товариствам у відповідності з встановленими правилами [230, с. 392]. Отже, держава розраховувала на участь громади у справі організації суспільної опіки, але намагалася контролювати цей процес, не допускати його стихійного розвитку, оскільки існувала небезпека акумуляції коштів під виглядом благодійних цілей на антирежимну діяльність. Про це свідчать справи про нелегальний збір коштів для створення благодійного товариства та поширення “творів обурливого змісту” особами польської національності у Кам’янці-Подільському на початку 60-х років XIX ст. [49, арк. 15-29], про заборону створення у Житомирі зніційованого поляками благодійного товариства [48, арк. 25-29].

Прагнення контролювати потік коштів на благодійні цілі започатковане в указі Державної ради Російської імперії “О непринятии от порочных людей пожертвованной и о ненаграждение их за оные” ще від 4 січня 1816 р. [205]. Згідно з цим указом, приймаючи пожертвування від приватної особи, необхідно перевірити, чи не була ця особа під судом чи слідством. 4 червня 1857 р. іменним указом Олександра II вводився порядок, згідно з яким пожертви від товариств, громад, станів, заповіти або дарунки на користь духовних та світських закладів мав приймати міністр внутрішніх справ [213].

У сфері духовних заповітів щодо пожертвувань також встановлювалась певна регламентація. Так, 29 листопада 1854 р. Державна рада ухвалила документ “О порядке исполнения и надзора за исполнением таких духовных завещаний, в коих делается пожертвование на богоугодные дела без точного означения рода оных”, згідно з яким міністерство внутрішніх справ отримувало право самому визначати, на які благодійні цілі пожертвані кошти мали використовуватись [207].

У пореформений період законодавство щодо пожертвувань набуло подальшого розвитку. 21 жовтня 1873 р. Державна рада зобов’язала окружні суди, які затверджували духовні заповіти, де передбачались кошти на благодійність, направляти прокурору відповідні витяги із заповітів. Прокурор своєю чергою, мав довести до відома певних відомств – міських управ, приказів громадської опіки тощо (залежно від призначення за волею жертводавця) – цю інформацію. Якщо не була конкретно вказана ціль пожертви, то нагляд за виконанням заповіту лягав на губернське правління, якому належало повідомляти міністерство внутрішніх справ про пожертви такого характеру [186].

Сприяв зростанню пожертвувань закон “Об употреблении имущества и капиталов, пожертвованных на определенные общественные надобности” від 1 лютого 1872 р. [191], згідно з яким, якщо

пожертвувані на конкретну справу кошти використати за призначенням було не можливо, їх можна використати з іншої благодійною метою, але за згодою жертводавця. Передбачалось також законом право жертводавця вимагати повернення коштів, якщо його воля не виконувалась. Це ставило певні перешкоди на шляху зловживання коштами, що жертвувались на справи благодійності.

Заохочувало приватні пожертвування положення Комітету міністрів “О порядке присвоения особым наименований всякого рода учреждениям благотворительным и общепольным” від 14 грудня 1877 р. Відповідно до цього документа жертводавці могли заснувати стипендії та благодійні заклади свого імені [209]. Це свідчило, що влада вже високо оцінювала активну позицію громадян у справі благодійності, заохочуючи до неї не лише традиційних жертводавців – дворян.

Штрафи і пеня, як джерела фінансування соціальної опіки передбачали найрізноманітніші відрахування на користь благодійних закладів: 6% вартості маєтку, який був вчасно не розділений нащадками; по 3 копійки з рубля за прострочення за позикою; стягнення з фармацевтів за неправильно виготовлені і продані ліки; отримані через хабарі чи здирства гроші і подарунки тощо [227, с. 86-87]. Так, у Подільський приказ громадської опіки надходили суми хабарів, які жителі давали чиновникам для залагодження справ, а також кошти від продажу знайдених речей і безгосподарних тварин [109, арк. 45, 81, 99, 100, 110]. Були випадки, коли і цивільні особи добровільно передавали отримані хабарі у прикази [109, арк. 206]. У Київський приказ у 1902 р. надійшли кошти на суму в 94 956 руб. від колишніх підрядчиків, які не виконали угоди про поставку продуктів богоугодним закладам, а також від колишнього наглядача Кирилівських богоугодних закладів за зроблені ним розтрата – 12 878 руб. [37, арк. 11].

Господарські доходи на соціальну опіку складали гроші, які сплачувались за утримання у закладах суспільної опіки людей, здатних за себе заплатити, за лікування нижчих чинів військових та службовців, за яких платили їх відомства. Так, за лікування у лікарнях приказів громадської опіки осіб цивільного відомства плата бралась за місяць наперед [526, с. 23]. Надалі термін, за який необхідно було обов'язково заплатити, зменшували до 5 днів наперед [219]. Господарських також стосувались доходи від аптек при закладах суспільної опіки, від фабрик, заводів та інших господарських закладів.

До випадкових доходів законодавство зараховувало мито з грамот на спадкове почесне громадянство, гроші, отримані від продажу маєтку банкрута після сплати всіх його боргів та конкурсних витрат. Це були кошти, отримані від продажу речей, що залишились після корабельної аварії і власників їх не виявлені, та частина сум від продажу прогульної худоби [227, с. 88].

Статут про громадську опіку акумулював усі чинні нормативно-правові акти щодо діяльності приказів громадської опіки. Регламентувалось створення самих установ, їх склад, порядок ведення справ, стосунки з іншими державними установами, ведення господарської діяльності [227, с. 91-94].

Опіку дітей-сиріт детально регламентувало “Положение для сиротских домов, утверждаемых под ведомством Приказов Общественного Призрения” від 31 грудня 1836 р. [206]. Для утримання незаконнонароджених немовлят у деяких містах створювались виховні будинки. Але поширенішою була практика прилаштування дитини у сім'ю без плати або з невеликою платою за утримання. Коли дитина підросала, її влаштовували у сирітський будинок або залишали на певних умовах на подальше проживання у прийомних сім'ях [227].

Функціонування лікарень приказів громадської опіки та перебування там хворих регламентувалось низкою документів, які були систематизовані у додатку до статті 281 другого розділу “О больничных заведениях” Лікарського статуту. Додаток містив “Правила о приеме больных в больницы общественного призрения, а также о приеме больных гражданского ведомства в врачебные заведения военного, морского и других ведомств” [226, с. 323-334].

Відповідно “Установ для управления губерний Всероссийской империи” 1775 р. бідні і незаможні люди користувались безкоштовною медичною допомогою у лікарнях приказів громадської опіки. Інші могли лікуватись за помірну плату за наявності вільних місць у закладах [230]. Підтвердження цьому знаходимо й у § 188 “Высочайше утвержденного наказа гражданским губернаторам” від 3 червня 1837 р., де зазначалось, що бідні, немічні, сироти, каліки, а також хворі, які не мають засобів до існування і не належать ні власникам, ні громадам, мали отримувати лікування за рахунок приказів [180].

Роз'яснення, кого слід розуміти під поняттям “незаможний”, знаходимо в указі “О людях, имеющих право на пользование в подведомственных Приказам Общественного Призрения больницах” від 12 липня 1834 р. Згідно з указом безкоштовно медичну допомогу на правах незаможних могли отримувати декілька категорій чиновників, канцелярських службовців, члени солдатських сімей, матроських сімей та інших команд, які не мали особливих госпіталів та лікарів. Безкоштовно лікувались також незаможні й бідні всіх станів, які отримували невеликі доходи і мали великі сім'ї та заслуговували особливої до них поблажливості з приводу їх матеріального становища. Але для цього необхідно було подати відомості, які б засвідчували дійсний матеріальний стан, що давав право на безкоштовне лікування [200]. У змінах до Статуту про громадську опіку, зроблених Державною радою 9 лютого 1874 р., визначався рівень доходів чиновників та канцелярських службовців, який давав їм можливість користуватись

статусом незаможних. Це були особи, які перебували на службі чи пенсії і дохід яких не перевищував 300 руб., а також відставні нижні служителі казенних відомств [188]. Якщо ж вони були одружені і служили у віддалених місцевостях, то право це поширювалось і на осіб, дохід яких був понад 300 руб. [226]. Безкоштовне лікування поширювалось також на хворих на час епідемій за офіційного дозволу міністра внутрішніх справ. Плата за лікування інших людей у лікарнях приказів громадської опіки надходила від громад, до яких вони належали, що передбачали статті 9 та 179 “Общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости” від 19 лютого 1861 р. [165]. Це засвідчувало диференційований підхід до організації лікування хворих у закладах опіки і прагнення влади закріпити права окремих соціальних груп на суспільну опіку.

Опіка божевільними в основному регламентувалась “Установами для управління губерній Всеросійської імперії” 1775 р. Бідних та незаможних приймали до божевільень безкоштовно, інших – за помірну плату [230]. Однак брак достатніх коштів на утримання у кожній губернії таких закладів змусив владу переглянути свою політику у цій сфері суспільної опіки, що віддзеркалилось у Положенні Комітету міністрів від 22 грудня 1859 р. Згідно з цим документом будинки та відділення для божевільних поступово почали замінюватись на окружні лікарні, розраховані на обслуговування декількох суміжних губерній [193]. Губернії Південно-Західного краю отримали у 1897 р. окружну психіатричну лікарню у м. Вінниця Подільської губернії, розраховану на 846 хворих [373, с. 147-148].

Поширеними закладами соціальної опіки були богадільні. Їх діяльність регламентувалась нормативними актами, об'єднаними у четверте відділення “О богадельнях” другого розділу книги першої “Статуту про громадську опіку”. У богадільні приказів приймалися каліки і старі, нездатні самостійно здобувати засобів до існування, всіх станів [227]. Перебування у богадільні оплачували прикази, але додатково стягувалася платня з громади, до якої належали ті, хто перебував тут під опікою [526, с. 33].

До богаділень відповідно до “Высочайше утвержденного наказа гражданским губернаторам” 1837 р. та постанови Державної ради “Об изменении некоторых постановлений касательно бродяг” від 26 червня 1861 р. почали приймати особливий контингент. Це бродяги, нездатні за станом здоров'я їхати у заслання, бродяги до 17 років та старші 60, інваліди з арештантських рот та інші асоціальні елементи [180; 185]. Це, на думку Ф. Ступака, значно погіршувало перебування у богадільнях справжніх немічних [575, с. 38].

Статус богаділень, їх функції регулювались також різними інструкціями, циркулярами міністерства внутрішніх справ. Так, за циркуляром міністерства від 12 червня 1869 р. за № 183 не приймалися

до богаділень особи без належного засвідчення про нездатність власною працею здобувати на прожиття [123, арк. 13]. У циркулярі від 5 грудня 1873 р. за № 15 922 вказувалось на умови прийняття до богаділень приказів осіб духовного звання. Їх можна було приймати лише з дозволу єпархіального керівництва і за кошти попечительств про бідних духовного звання [123, арк. 16].

У Росії залишалась гострою проблема жебраків. Цю проблему прагнули розв'язати через робітні будинки. Їх функціонування регулювали в основному такі документи: “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи ” 1775 р., “О мерах к доставлению пропитания нищим” від 20 квітня 1781 р., “Положение для управления заведениями общественного призрения в Москве” від 12 жовтня 1832 р., “Положение о губернских и уездных земских учреждениях” від 1 січня 1864 р. [168; 172; 202; 230] Робітні будинки мали за мету дати бідним можливість прохарчуватись власною працею, а також здійснювати своєрідне трудове виховання.

На законодавчому рівні регулювались питання допомоги постраждалим від пожеж та повеней. Це, зокрема, постанови Комітету Міністрів “Правила о увеличении капитала, предназначенного на вспоможение разоренным от разных несчастных случаев” від 5 лютого 1829 р. [169], “О порядке назначения денежных пособий пострадавшим от пожаров и наводнений” від 7 лютого 1861 р. [208]. Постраждали, які залишились без засобів до існування, могли розраховувати на дах над головою та харчування від місцевої влади та на грошові допомоги та позики від верховної.

Особливою категорією населення, якій окремо регламентувалась на законодавчому рівні соціальна опіка, було духовенство. Головним документом з цього приводу було положення “О призрении бедных духовного звания” від 12 серпня 1823 р. [214], яке визначало порядок створення і функціонування попечительств про бідних духовного звання, види допомог та джерела коштів для опіки бідними зазначеної категорії.

Законом від 2 серпня 1864 р. було затверджене “Положение о приходских попечительствах при православных церквях”. Ним передбачалось, що церковно-парафіяльні попечительства, крім інших завдань, мали розв'язувати на місцях такі соціальні проблеми, як організація початкової освіти, громадська опіка нужденних [174].

Окремим нормативно-правовим актом – “Положение о Императорском человеколюбивом обществе”, регулювалась діяльність цієї установи. У Положенні визначені цілі Товариства, його структура, склад, обов'язки членів тощо. Наголошувалось на добровільності пожертвувань та участі у справах організації. Служба у відомстві Імператорського людинолюбного товариства набувала статусу державної служби [170].

Важливим кроком у забезпеченні безробітних засобами для існування стало заснування царським указом від 1 вересня 1895 р. Попечительства будинків працелюбства і робітних будинків, в обов'язок якого входило надання тимчасової роботи та організація професійного навчання для тих, хто вийшов з лікарень, звільнився після відбування покарання і перебував у стані крайньої бідності [175].

Чисельне зростання робітничого класу, важкі умови праці, виробничий травматизм поставили на порядок денний питання про соціальні гарантії робітникам. Влада, підприємці не могла ігнорувати потужний рух за введення обов'язкового соціального страхування. 2 червня 1903 р. був виданий закон “Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно членов их семей, в фабрично-заводской, горной и горнозаводской промышленности” [178]. Це був перший закон, в основу якого був покладений принцип обов'язкового соціального страхування від одного з видів соціального ризику.

Зважаючи на необхідність впорядкувати процес створення та діяльність нових благодійних товариств, господарський департамент міністерства внутрішніх справ видав у 1897 р. циркуляри, які затверджували “Примерный устав обществ помощи бедным” (далі – “Нормативный статут товариств допомоги бідним”) [225] та “Нормальный устав обществ вспомоществования нуждающимся учащимся” (далі – “Зразковий статут товариств надання допомоги нужденним учням”) [184, с. 64]. Вони стали основними правовими документами, на які орієнтувались у створенні благодійних товариств.

Роль і місце органів місцевого самоврядування в організації суспільної опіки визначались документами: “Положение о губернских и уездных земских учреждениях” (1864 р. і 1890 р.) та “Городовое положение” (1870 р. і 1892 р.). Так, стаття 2 “Положения о губернских и уездных земских учреждениях” ставила земствам в обов'язок завідування земськими лікувальними та благодійними закладами, опіку над бідними, невиліковно хворими, божевільними, сиротами та каліками [173]. “Городовое положение” (1892 р.) визначило з-поміж напрямків діяльності міського громадського самоврядування турботу про опіку бідними та про припинення жебрацтва, а також облаштування та завідування на однакових умовах із земськими установами благодійними та лікувальними закладами [167].

На кінець XIX ст. стала очевидною невідповідність чинного законодавства у сфері благодійності та соціальної опіки реаліям життя. У 1892 р. створили особливу комісію на чолі з К. Гротом, якій доручили не лише підготувати зміни до чинного законодавства, але й виробити нову концепцію підходу до справи соціальної опіки. Зібравши кращих спеціалістів, комісія виробила три проекти, однак створити на їх основі єдиний законопроект не спромоглася. Головними причинами невдачі

роботи комісії К. Грота були протиріччя між необхідністю запровадження соціальної допомоги незалежно від станової належності та станово-ієрархічною структурою Росії, а також небажання влади передавати частину адміністративно-політичних функцій органам місцевого самоврядування [641]. Подальше зволікання з прийняттям ефективного соціального законодавства, факт існування законів, які не виконувалися, але які б мали забезпечувати соціальні гарантії, згодом дорого коштувало Російській імперії [544, с. 29].

Аналіз чинного на кінець XIX – на початку XX ст. законодавства Російської імперії свідчить про те, що в державі була сформована певна нормативно-правова база суспільної опіки та благодійності. Однак російське законодавство у цій сфері не віддзеркалювало всіх тих змін, що сталися у суспільстві у пореформений період. Прагнення держави зберегти контроль над будь-якими прояви суспільної активності, в тому числі і благодійної, неврегульованість багатьох питань соціального захисту, становий характер системи соціальної опіки гальмували її подальший розвиток.

3. Динаміка зростання та організаційні засади діяльності благодійних товариств

Російське законодавство визначало основні засади створення та діяльності благодійних товариств. До 1862 р. вони могли створюватись лише після відповідного офіційного дозволу на найвищому рівні. Після отримання міністерством внутрішніх справ у 1862 р. права затверджувати статuti філантропічних організацій [182], а у 1869 р. і благодійних закладів [212] помітно активізувалася робота у цій царині. До середини 80-х років XIX ст. темпи створення благодійних товариств зросли на 133%, благодійних закладів – на 581%. У другій половині 80-х років тут відбувся деякий спад, пов'язаний з посиленням реакції і спробами згорнути реформи після вбивства Олександра II. Однак уже в останні роки XIX ст. із затвердженням у 1897 р. “Нормативного статуту товариств допомоги бідним”, “Зразкового статуту товариств надання допомоги нужденним учням”, розпочалося їх швидке зростання (див. додаток Б. 1) [319, с. XXX].

Збільшилася кількість благодійних установ і у губерніях Правобережної України. На 1899 р. благодійних закладів у регіоні було у 7 разів більше, ніж у 1861 р., благодійних товариств – у 27 разів (див. додаток Б. 2). У 80-і рр. XIX благодійні заклади стабільно зростали у Волинській та Київській губерніях і дещо спадали у Подільській, що відповідало загальноросійській тенденції (див. додаток Б. 3) [321].

“Нормативний статут товариств допомоги бідним” складався з 6 частин і визначав загальний порядок організації і діяльності благодійних товариств. В ньому були виписані цілі організації, склад членів, порядок формування коштів, органів управління, порядок припинення діяльності.

Благодійне товариство мало за мету покращання матеріального та морального становища бідних певного міста або місцевості без ніяких обмежень щодо походження, віри тощо. Хоча і зазначалась можливість створення товариств зі спеціальною метою, тобто надання допомоги певній групі людей. Наприклад, статут Жіночого благодійного товариства при Києво-Соломенській Покровській церкві передбачав надання допомоги бідним жінкам та безпритульним дітям парафії [436, с. 2]. Промовистою щодо об'єктів соціальної підтримки була назва ще однієї організації – Товариство допомоги єврейським вчителям і меламедам, що проживають у м. Києві та у межах єврейської осілости [438].

Нормативний статут детально регламентував дозволені види добродійної допомоги бідним, зокрема постачання одягу, їжі, видача (у надзвичайних випадках) грошових допомог, надання житла, роботи, медичної допомоги, розміщення в богадільні, притулки, нічліжні будинки, учбові заклади, допомога у вихованні сиріт, поширення для населення книг етичного змісту, надання незаможним засобів для повернення на батьківщину. Для виконання цих завдань товариства наділялися правом відкривати громадські їдальні, чайні, дешеві квартири, нічліжні будинки, притулки, гуртожитки, будинки працелюбства, лікарні, амбулаторії і тому подібні заклади [225, с. 203]. Однак відкривати ці заклади можна було лише за наявності коштів, необхідних для їх утримання [228, с. 119].

Членство у благодійних товариствах не обмежувалось віком, статтю, належністю до певного стану, віросповіданням. Не могли бути членами лише неповнолітні, учні навчальних закладів, нижчі чини дійсної військової служби та люди, обмежені у правах законом. Правда, деякі товариства відзначались яскраво вираженим феміністичним характером, наприклад, “Жіноче благодійне товариство при Києво-Соломенській Покровській церкві”. Були товариства, де чоловіча присутність обмежувалась статутом. Так, Київське товариство дитячих притулків для дітей робітничого класу обмежувало участь чоловіків лише роллю членів-змагальників без права вирішального голосу [344, с. 6, 52].

Залежно від суми сплачуваних внесків, особистої праці, члени товариств поділялись на почесних, дійсних і членів-змагальників. Почесними членами ставали особи, які вносили значні пожертви або іншими діями сприяли успішній діяльності товариства. Хоча у грошовому еквіваленті “значна пожертва” не визначалася. Частина товариств не вказувала конкретної суми взагалі, обмежуючись дефініцією “значна пожертва”, як це записано, наприклад, у статуті Житомирського єврейського благодійного товариства [437, с. 4]. У переважній більшості статутів товариств вказувалися конкретні фінансові вимоги. Так, у статуті Товариства допомоги бідним євреям

м. Шполи Київської губернії для почесних членів товариства встановлювався відносно скромний внесок – 50 руб. У статуті Жіночого благодійного товариства при Києво-Соломенській Покровській церкві – або одноразово 200 руб., або щорічно не менше 12 руб., або утримання за власний кошт хоч би одного вихованця у закладах Товариства [39, арк. 39]. Статути Товариства опіки бідними дітьми євреїв м. Радомишля та Навчально-просвітницького товариства в Богуславі Київської губернії – одноразовий внесок у 500 руб. [439, с. 4; 440, с. 2]. А Київське благодійне товариство для своїх почесних членів встановило найбільший одноразовий внесок – 5 000 руб. [569, с. 198].

Дійсні члени робили щорічні внески у розмірах, визначених загальними зборами товариства, або одноразовий внесок, визначений статутом. У Грецькому благодійному товаристві у м. Києві для такої категорії членів мінімальним щорічним внеском було 3 руб. [39, арк. 81]. У Волинському товаристві виправних притулків, Каневському благодійному товаристві євреїв Київської губернії – не менше 5 руб. [435, с. 5-6], у Богуславському навчально-просвітницькому товаристві Київської губернії – не менше 10 руб. [440, с. 2]. Без обов'язкових внесків до дійсних членів зараховувались особи (лікарі, вчителі), які своєю безкорисливою працею сприяли ефективній діяльності товариств [225, с. 204].

Члени-змагальники, зазвичай, повинні були вносити від 1 до 3 руб. і допомагати дійсним членам виконувати свої обов'язки. Вони могли звільнитись від обов'язкових грошових внесків, якщо надавали безкоштовні послуги або безоплатно брали участь у діяльності організації [225, с. 204]. Деякі товариства, як, наприклад, Товариство допомоги бідним Благовіщенської парафії у м. Києві, не поділяли членів на дійсних і змагальників [433, с. 1]. Відсутність чіткої диференціації обов'язкових членських внесків робила доступною участь у благодійних товариствах людей з різним рівнем доходів.

Дійсні члени скликали загальні збори товариства, які були його вищим органом. Члени-змагальники могли бути на них присутні, але права вирішального голосу не мали. Загальні збори вибирали правління і ревізійну комісію. Нерідко для нагляду за закладами могли вибирати попечителів.

Кошти благодійних товариств складались з членських внесків, пожертвувань, доходів від цінних паперів, позик, нерухомості, лотерей, гулянь, базарів, різних зборів тощо. Грошові кошти (капітали) товариств поділялись на спеціальні, запасні та витратні. Кошти, які мали конкретне призначення, становили спеціальний капітал. Кошти, призначення яких визначалось загальними зборами, становили запасний капітал. Решта коштів – витратний капітал [225, с. 203].

Деякі товариства допомоги бідним мали стабільні надходження від пожертв та заходів розважального характеру – вистав, концертів, гулянь,

лотерей, благодійних базарів тощо [559, с. 63]. Серед таких, наприклад, Кам'янець-Подільське товариство допомоги бідним (див. додаток В).

Були благодійні товариства, які лише у певні роки отримували більші надходження за рахунок членських внесків. Так, Ковельське товариство допомоги бідним за 1902 р. отримало надходжень від членських внесків на суму 633 руб. (41,6%), пожертвувань – 93 руб. 40 коп. (6,1%), від проведення розважальних заходів – 485 руб. 47 коп. (31,9%) [418, с. 5]. Приблизно однакові надходження за цими джерелами були за 1895 рік у Вінницькому благодійному товаристві. Тут членські внески становили 376 руб. (21,3%), пожертви – 375 руб. 56 коп. (21,3%), від вистав та інших розваг – 368 руб. 35 коп. (20,9%) [16, арк. 128]. Проте, закономірності тут не простежувалось. Швидше за все відігравали роль випадкові обставини. Так, на рахунок Товариства допомоги бідним м. Рівне Волинської губернії у 1898 р. надійшло членських внесків на суму 650 руб. (45,5%), пожертв – 287 руб. 75 коп. (20,1%), від розважальних заходів – 491 руб. 63 коп. (34,4%) [419, с. 6], у 1899 р. членських внесків на суму 388 руб. (12,9%), пожертв – 1 107 руб. 17 коп. (36,9%), від організованого гуляння 367 руб. 86 коп., від концерту і вистави – 217 руб. 20 коп. (разом 19,5%) [420, с. 7], що підтверджує нестабільність надходжень коштів за рахунок лише одного джерела. Надалі частка надходжень від пожертв та розважальних заходів зростає. Благодійні товариства не обмежувались лише членськими внесками, а залучали всі можливі джерела надходження коштів на благодійні цілі, задекларовані товариствами.

Держава прагнула взяти під контроль пожертвування на користь благодійних товариств. З одного боку, це обмежувало свободу пожертв, а це, як зазначав дослідник благодійності Є. Максимов, було першим правилом регулювання стосунків, пов'язаних з пожертвуваннями [276, с. 212], з іншого – держава намагалась не допустити фінансування під виглядом благодійних небезпечних для самодержавства організацій. У країні заборонили публічний збір благодійних пожертвувань без дозволу губернатора, за винятком спеціально організованих всеросійських зборів. Про це, наприклад, наголошувалось у циркулярах департаменту поліції “О порядке разрешения сбора пожертвованных” від 16 грудня 1909 р. [3, арк. 200] та “О запрещении сбора публичных пожертвованных без разрешения губернских властей” від 8 вересня 1912 р. В останньому, зокрема, згадувався випадок збору коштів “українцями-мазепинцями” у фонд “В школі наша будучність” [1, арк. 53]. Це стурбувало владу, яка боялась, щоб під виглядом збору коштів на благодійні цілі акумулювались кошти для антидержавних організацій, тобто тих, які прагнули національного відродження.

Траплялись випадки, коли збір пожертв перетворювався на джерело особистого збагачення. Деякі товариства наймали за певний відсоток агентів для збору пожертв. Такі представники, за свідченням

самих губернаторів, наводнювали міста і досить “широко жили”. Траплялося, що підприємці, які за домовленістю мали відраховувати частину прибутку від проданого товару на користь благодійних товариств, отримавши великі надходження від пожертвувань, передавали їм лише 5-10% передбаченої суми [281, с. 312].

Значним джерелом фінансування благодійних організацій були благодійні базари, гуляння, вистави та концерти. Їх організація, з одного боку, забезпечувала надходження значної частини коштів для товариства, а з другого – мала виховне значення. Залучення населення до участі у цих заходах сприяло його духовному та інтелектуальному зростанню, усвідомленню своєї співпричетності до благородної справи допомоги ближньому, що, безумовно, було на користь благодійній діяльності.

Окремо треба виділити організацію різних лотерей з благодійною метою. У суспільстві до них склалось неоднозначне ставлення. З різкою критикою лотерей виступав Є. Максимов, який їх розглядав як засіб нетрудового збагачення, що заохочувало громадян до марнотратства і розвитку суспільних пороків [276, с. 215]. У другій половині XIX ст. влада також намагалась всіляко обмежити розігрування лотерей. Відповідно до “Устава о предупреждении и пресечении преступлений”, вони дозволялись раз на рік і лише у надзвичайних випадках (для благодійних цілей) на користь бідних. Розміри лотерей не мали перевищувати 1 500 руб., а кількість виграшних білетів мала бути не меншою 1% і на суму не меншою 50% від загальної суми лотереї. Заборонялось розігрувати лотереї на народних гуляннях. Лотерею на них розігрували тільки з дозволу міністра внутрішніх справ. Щоб обмежити участь у лотереях бідних і малокультурних людей, які могли у гонитві за випадковим вигрешем втратити останні гроші, крім плати за лотерейний білет, встановлювали ще обов’язкову плату за вхід на такий захід у розмірі не меншому 1 руб. [229, с. 187-188]. Попри законодавче регулювання розіграшів, було чимало звернень щодо їх організацій з порушенням визначених норм. Це змусило міністерство внутрішніх справ видати циркуляр “Правила о порядке выдаче разрешения на лотереи и наблюдение за их розыгрыванием” від 14 червня 1901 р., за яким право на проведення лотерей мали винятково благодійні організації і на передбачених законом умовах [224].

Лотереї користувались великою популярністю у благодійних товариствах. Завдяки їм намагались компенсувати нестачу коштів, коли членських внесків, пожертв та інших надходжень були недостатньо для виконання організацією своїх завдань. Доступність і прибутковість лотерей спонукала до цього. Є. Максимов ставив під сумнів ефективність збору коштів через лотереї, яка, за його підрахунками, становила 200-300 руб. Це надто мала сума, і вона не відповідала моральним втратам суспільства від лотерей [276, с. 215-126]. Однак

результати проведення благодійних лотерей у губерніях Правобережної України показували набагато вищі фінансові надходження від них. Так, Київська євангелістсько-лютеранська община від лотереї на користь “Будинку бідних” у 1904 р. збрала 1 300 руб. [24, с. 4]. Чистий прибуток від лотереї, проведеної Київською Маріїнською общиною Російського товариства Червоного Хреста у березні 1905 р. становив 9 909 руб. 30 коп. [24, арк. 1-2]. Вражають грошові суми, які отримало Київське Благодійне товариство за дві лотереї у 1904 р. (одна з них проводилась за 1903 р.). За лотерею 4 квітня 1904 р. отримали 19 251 руб. 46 коп., а за лотерею 30 грудня 1904 р. – 11 420 руб. 96 коп. чистого прибутку [24, с. 77, 79].

Попри такі грошові надходження, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор ретельно розглядав кожне звернення з проханням дозволити проведення лотерей. У 1904 р. у Києві дозвіл на їх проведення отримали лише 8 благодійних організацій. У 1905 р. на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора надійшло 23 прохання з губерній Південно-Західного краю про дозвіл провести лотерею. У 5 випадках було відмовлено. Відмову на два прохання отримав Подільський губернатор, який просив зважити на важке становище Кам'янець-Подільського товариства допомоги бідним і дозволити, як виняток, провести лотерею-алеґрі, що була єдиною надією на покращання становища Товариства. Відповідь Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора була різкою: “Я не визнаю можливим проведення лотереї і ніяких винятків у порушення цього розпорядження” [24, с. 170].

Для впорядкування проведення благодійних театральних вистав, концертів та інших публічних зборів видавались відповідні циркуляри міністерства внутрішніх справ (26 липня 1882 р., 15 березня 1887 р., 12 травня 1889 р., 30 липня 1901 р.). Всі вони встановлювали контроль з боку влади за організацією, перебігом заходу, а також розподіленням отриманих коштів. За реалізацією квитків, за афішами, програмками мала стежити спеціально уповноважена особа від місцевої губерньської влади. Весь дохід вона мала передати губернатору, щоб далі ці кошти спрямувати за призначенням, тобто організації чи установі, на користь якої цей захід влаштувався [231].

Для організації благодійних базарів спеціального дозволу не потрібно було [24, арк. 168]. На них отримували кошти від продажу різних товарів, “сюрпризів”, приймали грошові та речові пожертви. Вхід на такі базари, зазвичай, був платний. Розмах його проведення залежав від можливостей товариства. Так, Київське товариство надання допомоги хворим дітям 24-25 лютого 1905 р. провело благодійний базар у залі засідань Міської думи, яка була спеціально для цього декорована. На цьому базарі працював буфет, продавали цукерки, шампанське, пиво, канцелярські товари, сюрпризи, а також приймали пожертви. Грав

оркестр. Чистий прибуток становив значну суму – 15 040 руб. 80 коп. Взагалі це товариство практикувало щорічні благодійні базари. З 1894 р. по 1905 рр. воно отримало від таких базарів 111 970 руб. 36 коп. [24, арк. 42-43]. Інші товариства, менш заможні, скромніше організовували такі благодійні заходи.

Влада намагалась контролювати і видатки товариств, особливо це стосувалось Правобережної України з огляду на “польське питання”. Так, діяльність Вінницького благодійного товариства підпала під контроль жандармів, коли у 1897 р. помітили порушення статуту її керівником К. Подлевським. Він безконтрольно видавав грошові допомоги переважно католицькому населенню Вінниці, не дотримуючись принципу пропорційності віросповідань. У донесенні помічника Подільської губернської жандармської управи у Вінницькому повіті прямо зазначалось, що якщо так буде й надалі, то Вінницьке благодійне товариство допомоги бідному населенню завдасть більше шкоди, ніж допомоги [4, арк. 14].

У нормативному статуті вказувалось, що закрити благодійне товариство міг губернатор за виявлення небезпеки для державного та громадського порядку. За інших обставин губернатор міг звернутись до міністерства внутрішніх справ з пропозицією закрити товариство [225, с. 208].

Нормативний статут мав на меті, з одного боку, полегшити відкриття благодійних товариств, а з іншого – більш організовано здійснювати благодійність, відійти від традиційної практики безсистемного подання жебракам і злидарям, що лише провокувало зростання їх кількості. І хоча нормативний статут окреслював певні рамки, обмежував ініціативу, він був кроком вперед в організації благодійності, даючи можливість навіть у тих умовах надавати соціальну допомогу та підтримку бідним, хворим, немічним, сиротам та іншим категоріям населення, яким ця допомога для нормального життя була конче необхідна.

Міністерство внутрішніх справ, відзначивши корисність “Нормативного статуту товариств допомоги бідним”, 27 листопада 1897 р. затвердило “Зразковий статут товариств надання допомоги нужденним учням” [184]. Згідно з цим документом товариства такого типу призначені були для опіки бідних учнів конкретного навчального закладу. Зазначалось, що одноразову допомогу могли отримувати і випускники, якщо вони продовжували навчання в іншому навчальному закладі і мали значні здібності та успіхи.

Основними видами підтримки бідних учнів такими товариствами були: оплата навчання; безкоштовне надання або продаж за зниженою ціною книг, посібників; допомога одягом, харчуванням, житлом, якщо учні не можуть це придбати власною працею; сприяння пошуку бідним заробітку; надання медичної допомоги та допомоги на поховання

померлих; призначення у виняткових випадках грошових допомог. Враховувалась не лише степінь бідності, але й поведінка та успішність у навчанні [184, с. 64]. Звичайно, цей перелік не обмежував всіх видів допомог, які могли передбачувати у своїх статутах товариства цього типу.

У подальших розділах “Зразковий статут товариств надання допомоги нужденним учням” в основному дублює основні положення “Нормативного статуту товариств допомоги бідним”. Суттєвими відмінностями можна вважати формування правління товариств, де передбачалась дещо складніша процедура.

Значну частину коштів товариства допомоги учням наприкінці ХІХ ст. отримували через членські внески. Так, Товариство допомоги бідним учням Немирівської чоловічої гімназії і жіночої прогімназії у 1890 р. отримало членських внесків на суму 938 руб. (42,3%) [283]. Товариство допомоги нужденим учням Житомирських чоловічих гімназії і прогімназії за 1893/1894 рр. отримало з цього джерела найбільше надходжень – 580 руб. (33,2%) [421, с. 4-5]. Товариство допомоги учням Рівненського міського двокласного училища за 1899 р. отримало членських внесків на суму 729 руб., що складало 63% всіх надходжень [422, с. 4]. На початку ХХ ст. спостерігається зростання частки надходжень до каси таких товариств від благодійних розважальних заходів. Так, Товариство допомоги учням, які її потребують, Рівненської жіночої гімназії у 1902 р. отримало від організованого благодійного вечора 1 020 руб., що становило 50,3% всіх надходжень (членські внески склали лише 37,6%) [423, с. 13]. Товариство допомоги бідним вихованцям Кам’янець-Подільського приватного комерційного училища І. Мазінга за звітний період з 16 жовтня 1911 р. до 20 жовтня 1912 р. отримало від організованих вистав та гулянь 685 руб. 79 коп., що становило 61,9% надходжень (членські внески склали 9,7%) [158, арк. 79 зв.], а за наступний рік – 941 руб. 03 коп., що склало 47% (членські внески склали всього 15%) [387, с. 5].

У Києві як значному економічному, культурному та науковому центрі надходження від розважальних заходів були значно більшими. Так, у 1896 р. Товариство допомоги нужденним ученицям Київської жіночої гімназії від їх проведення отримало 1 257 руб., що склало 67% всіх надходжень. До каси Товариства допомоги нужденним учням у Київських міських училищах та церковно-парафіяльних школах з 1 квітня 1896 р. по 1 квітня 1897 р. надійшло 1 952 руб. 27 коп. (74,8%) [18, арк. 197^в]. За 5 років (1908-1913 рр.) діяльності Товариства допомоги нужденним студентам Київського комерційного інституту надходження від таких заходів склали 76,9% всіх доходів Товариства [569, с. 86].

На початок ХХ ст. у Російській імперії сталися деякі зміни в організації благодійних товариств. Після російської революції 1905-1907

рр. лібералізували правила щодо утворення і функціонування добровільних об'єднань. Відповідно до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. 4 березня 1906 р. прийняли закон “О временных правилах об обществах и союзах” [197]. Тепер для утворення товариства достатньо було подати письмову заяву за відповідним зразком губернатору. Губернатор за виявлення перешкод для створення організації передавав цю заяву на розгляд новоствореному губернському або міському присутствію у справах товариств. Якщо упродовж 2 тижнів не було відмови, товариство могло розпочинати свою роботу. Реєстрація товариства відбувалась шляхом внесення до реєстру і публікації інформації про його реєстрацію у місцевій пресі. Після цього товариство вважалось створеним. Так, Подільське губернське у справах про товариства присутствіє у 1910 р. розглядало 32 справи про відкриття різних товариств, з-поміж яких благодійних 13 (6 відмовили у реєстрації, 2 зареєстрували з другої спроби, 5 – з першої). Звертає на себе увагу значний відсоток заявлених на реєстрацію єврейських товариств благодійного спрямування – 68,75% [155].

Мотивом відмови у реєстрації найчастіше була невідповідність деяким вимогам “Нормативного статуту товариств допомоги бідним” та “Зразкового статуту товариств надання допомоги нужденним учням”. Зазвичай, засновники враховували зауваження, вносили зміни до проекту статуту і після повторного його розгляду товариства вносились до реєстру [156; 157; 159; 160; 161].

Відповідно до закону “О временных правилах об обществах и союзах” губернські у справах про товариства присутствія могли припинити діяльність товариств, якщо вони загрожували громадському спокою та безпеці або набували політичного спрямування. Так, Подільське губернське у справах про товариства присутствіє 13 травня 1910 р. ухвалило припинити діяльність Товариства допомоги бідним євреям містечка Крутих через неблагонадійність його членів, які під виглядом збору коштів на благодійні цілі збирали їх на революційну діяльність [155, арк. 58-58 зв.]. “Временные правила об обществах и союзах” були основним законодавчим документом для благодійних організацій до 1917 р.

Затверджувати статuti приватних і громадських благодійних закладів відповідно закону “Об изменении порядка утверждения Уставов благотворительных заведений и правил для заведования ними” від 1 червня 1911 р. отримали право губернатори і градоначальники [187].

Зростання кількості благодійних товариств і закладів після прийняття “Временных правилах об обществах и союзах” викликало, як не дивно, тривогу сучасників. Причин для цього було декілька. По-перше, кількість жертводавців фактично не мінялась, це були переважно заможні люди, які займали помітне майнове або службове становище у

суспільстві і їх внески складали сотні, а іноді й тисячі рублів. Більшість населення не витрачалась значно на благодійність. По-друге, такі джерела надходження коштів, як разові пожертви, вечори, концерти, вистави, лотереї були непостійними і часто випадковими. Тому доводилось витрачати багато часу на пошуки коштів замість того, щоб займатись конкретними справами благодійності. По-третє, діяльність тієї чи тієї благодійної установи залежала значною мірою і від особистості керівника: якщо це людина авторитетна, при владі, з широким колом зв'язків, то кошти знаходилися і організація існувала. Але варто такій людині зійти зі сцени, організація ризикувала припинити свою діяльність. Це ставило під загрозу повноцінне функціонування благодійних установ і закладів. Багато благодійних організацій розпорошували кошти, збільшували витрати на службовців, канцелярію тощо. До того ж не реєстрували тих, кому потрібна була допомога, відтак одна і та сама особа могла отримувати допомогу декілька разів [237, с. 319].

Були спроби розробити проект реформування діяльності благодійних організацій. Так, київський чиновник з особливих доручень Н. Покотило запропонував проект, який передбачав ревізію благодійних організацій на предмет виявлення подібних, а також найбільш корисних і бажаних. Саме їх необхідно було, на його думку, підтримувати коштами, які мали б надходити від усього населення, що володіє майном. Йшлося, отже, про встановлення своєрідного податку на благодійність та укрупнення самих благодійних організацій [39, арк. 2].

Поширенню приватної і громадської благодійності сприяв створений у 1908 р. Всеросійський союз установ, товариств та діячів з громадської та приватної опіки. Згідно зі статутом ця організація мала низку важливих завдань: вивчення загальних питань громадської та приватної опіки, її стану, проблем, наявних можливостей; поширення у суспільстві сучасних поглядів на благодійність, сприяння обміну інформацією між діячами у цій сфері; заохочення створення на місцях таких союзів та товариств, які б прагнули до об'єднання і впорядкованості діяльності органів громадської та приватної опіки; винесення на обговорення міжнародних конгресів питання громадської та приватної опіки; сприяння створенню благодійних закладів на місцях для допомоги бідним за наявності можливостей і коштів [245].

Всеросійський союз установ, товариств та діячів з громадської та приватної опіки став ініціатором і організатором проведення 8-13 березня 1910 р. Першого всеросійського з'їзду діячів громадської та приватної опіки. З'їзд, визнаючи світський характер опіки, запропонував повернути православній парафії значення церковно-громадської одиниці в організації опіки з широкою участю у її діяльності мирян. До осіб, на які поширюватиметься їх першочергова опіка, відносили найбільш проблемних – прокажених, душевнохворих та калік. Фінансовий

контроль держави над благодійними приватними товариствами визнав формальним, що уможливило різні фінансові зловживання. З'їзд обговорив питання переходу від реєстраційного порядку відкриття благодійних товариств до явочного, що свідчило про бажання обмежити урядовий нагляд, який, на думку деяких делегатів, паралізував розвиток благодійної діяльності [261].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. простежувались спроби впорядкувати на нормативно-правовому рівні діяльність благодійних товариств. До того ж враховувалось збільшення ролі приватних благодійних товариств у справі організації соціальної опіки, а також прагнення зі сторони влади зберегти контроль над цим процесом.

Розвиток соціальної опіки в другій половині XIX – на початку XX ст. був детермінований не лише економічним розвитком, а й соціальними змінами. Сприяло цьому і становленням російського громадянського суспільства, під яким сучасний російський дослідник соціальної історії Б. Миронов розуміє ті соціальні групи населення та інститути, що утворювали ідейно-суспільну силу, яку визнавали держава і суспільство і які впливали на офіційну владу [517, с. 261]. Заслужовує на увагу і позиція дослідника історії російського суспільства В. Гросула, який до громадянського суспільства зараховує особливий соціальний організм, що займає проміжне становище між владою та масами. Через нього різні верстви населення не лише могли висловлювати свою точку зору чи позицію, але й впливати на внутрішню та зовнішню політику держави [466, с. 45-49]. Нас цікавить та частина суспільного руху, яка мала філантропічну спрямованість, забезпечувала матеріальну або, сучасною мовою, соціальну підтримку різних верств та прошарків населення.

Кримська війна, поразка в ній стали тією останньою краплею, що змусила Російську імперію кинутись навздогін Європі, яка швидко віддалялась від неї за рівнем розвитку майже у всіх сферах суспільного життя, у першу чергу економіки, обороноздатності, освіти, медицини, соціальної сфери. Щодо двох останніх, то відомий історик, дослідник Поділля другої половини XIX ст. Й. Ролле, порівнюючи статистику опікування хворими у Європі і у Подільській губернії, висновує, що “ми в п'ятнадцять разів менш милосердні, ніж наші сусіди німці” [551, с. 50]. Російська статистика кінця XIX ст. засвідчує, що лише незначна частина населення могла розраховувати на соціальну опіку. Так, за переписом населення 1897 р. користувались послугами благодійних закладів та отримували засоби до існування через різного виду допомоги у Волинській губернії 4 131 особа (0,14%), у Київській – 5 682 (0,16%), у Подільській – 4 028 (0,13%) [319, с. 19, 26]. Це значно менше навіть тих скромних підрахунків кількості потребуючих допомоги у державі (4%), які зроблені були сучасниками [476, с. 29].

Послаблення позицій консерваторів, зростання активності лібералів, радикалів, земців, купецтва, студентів, робітників посилювало позиції суспільства у політичному житті країни, давало можливість відчувати йому свою силу і необхідність. У цих умовах в Росії на новий рівень виходить система соціальної опіки, особливо розвиваючись у напрямку громадської та приватної благодійності. Відомий дослідник соціальної опіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Є. Максимов класифікував благодійні установи Російській імперії за п'ятьма напрямками їх діяльності: 1) постійна опіка переважно дорослих осіб; 2) тимчасова та спеціальна допомога дорослим; 3) лікарняні заклади; 4) установи опіки дітей; 5) освітньо-виховні заклади для дорослих [515].

У статистичному виданні “Благотворительные учреждения Российской империи” благодійні установи поділяються на дві великі групи. Перша – для дітей: 1) заклади для опіки і виховання дітей (виховні та сирітські будинки, ясла, притулки, будинки працелюбства для дітей, дитячі садки, притулки для дітей з вадами розвитку, землеробські колонії тощо); 2) заклади дешевого і безкоштовного навчання (загальноосвітні та спеціальні школи та училища); 3) заклади медичної допомоги для дітей (лікарні, санаторії, амбулаторії).

Друга група – для дорослих: 1) заклади опіки старих, калік, невиліковно хворих (богадільні, притулки); 2) заклади безкоштовного та дешевого харчування (їдальні, чайні); 3) заклади безкоштовного та дешевого проживання (нічліжні будинки, квартири, кімнати, гуртожитки); 4) заклади трудової допомоги (будинки працелюбності, робітничі будинки, майстерні, бюро працевлаштування); 5) заклади медичної допомоги (лікарні загальні та спеціальні, амбулаторії) [322, с. V-VI].

У роботі “Благотворительность в России” більш детальна класифікація. Так, благодійні товариства поділені на 24 групи залежно від виду допомоги, яку вони надавали. Благодійні заклади поділялись на 27 груп залежно від характеру призначення (богадільні, притулки, дешеві й безкоштовні квартири тощо) [319, с. ХІХ–ХХ].

Сучасний дослідник проблеми розвитку благодійності в Україні у кінці ХVІІІ – початку ХХ ст. Ф. Ступак, враховуючи форми опіки та групи населення, що його потребували, благодійні товариства поділяє на 6 груп: 1) об'єднання загального типу, що подавали допомогу всім тим, хто її потребував; 2) добродійні об'єднання допомоги учням і студентам; 3) товариства взаємодопомоги, що об'єднували своїх членів за професійною ознакою; 4) добродійні громади, що об'єднували своїх членів за національною ознакою; 5) філантропічні спілки, що надавали допомогу за віросповідною ознакою; 6) медичні об'єднання (“Червоний Хрест”, “Попечительство про сліпих”, “Попечительство про народну тверезість” та ін.) [569, с. 42-43].

В. Молчанов поділяє громадські, приватні та відомчі товариства опіки за наступними ознаками: професійною, національною, релігійною, територіальною, територіально-релігійною ознаками, а також виділяє конкретні групи, які потребують допомоги (звільнені з ув'язнень, жінки, учні, студенти) [524].

Ми розглядаємо суб'єкти соціальної опіки за їх походженням, рівнем організації та джерелами фінансування. Тому пропонуємо таку їх класифікацію: 1) установи соціальної опіки з боку влади – прикази громадської опіки; 2) представницькі органи місцевого самоврядування — земства, міські думи; 3) організації, що управлялись на особливих засадах і носили державно-громадський характер (Відомство установ імператриці Марії, Імператорське людинолюбне товариство, Російське товариство Червоного Хреста, Попечительство будинків працелюбства і робітних будинків (з 1906 р. Попечительство трудової допомоги); 4) громадські благодійні товариства та приватні благодійні заклади; 5) благодійні установи релігійного характеру.

Період другої половини XIX – початку XX ст. в історії України відзначився бурхливими змінами у всіх сферах суспільного життя. Прискорений розвиток капіталізму не лише сприяв зростанню економічних показників, але й породжував незнані раніше соціальні проблеми.

Індустріалізація спричинила зростання міського населення за рахунок міграції з села. Робітники поповнили ті категорії населення, яким потрібні була соціальна допомога та підтримка у випадку безробіття, трудового каліцтва. Низький рівень їх доходів загострював проблему житла, харчування, бездоглядності дітей. Концентрація робітників у великих містах загрожувала соціальній стабільності. Це вимагало від суспільства профілактики безробіття, розв'язання проблеми бездомності, крайньої бідності.

Ліквідація кріпосного права зробила селян особисто вільними, але більш вразливими у плані соціального добробуту. Поширення на селі товарно-грошових відносин, відхід частини селян на заробітки до міста ослаблювали традиції взаємопідтримки на селі, зменшували витрати громади на благодійні цілі. Селянство опинилось з-поміж найменш захищених категорій населення, яке у випадку стихійного лиха, природного катаклізму, неврожаю прирікалося за відсутності соціальної підтримки та допомоги на загибель.

Православне духовенство, особливо сільське, опинилось наприкінці XIX ст. у складному матеріальному становищі. Відсутність гарантованої оплати праці, пенсійного забезпечення парафіяльного духовенства ускладнювало соціальну ситуацію в селі. Владі необхідно було розв'язувати проблему соціальних гарантій і для цієї соціальної групи.

Потребували соціальної опіки й традиційні у всі часи категорії населення: діти-сироти, підкидьки, хворі, каліки, старі.

Наявність значної частини населення, яке потребувало соціальної опіки, потребувала об'єднання зусиль держави і суспільства. Держава неспроможна була це завдання виконати самотійно. Влада вимушена була усвідомити необхідність об'єднання зусиль у цій справі з громадськими організаціями та приватною благодійністю.

В країні почало формуватись громадянське суспільство, яке про себе все активніше заявляло через громадські об'єднання, рухи, зокрема й благодійні. У державі спостерігається зростання благодійних товариств та закладів, зокрема й у Правобережній Україні. Цьому сприяв деякою мірою розвиток відповідного законодавства. Однак нормативно-правова база соціальної опіки в Російській імперії не була досконалою, відставала від суспільних змін та потреб часу. Статут про громадську опіку, який акумулював найважливіші правові документи у цій сфері, не охоплював усіх відповідних складових суспільного життя і періодично зазнавав змін.

Влада намагалась використати для розв'язання соціальних проблем соціальну активність суспільства, зберігаючи контроль над нею. Для цього встановлювала нормативно-правові рамки заснування та діяльності недержавних організацій благодійного спрямування. Найбільшого поширення набули благодійні товариства допомоги бідним. Їх об'єднували спільні проблеми: пошук стабільного джерела надходження коштів; забезпечення адресності соціальної допомоги. Подальший процес вдосконалення механізму створення та діяльності благодійних товариств був перерваний невдалою спробою комісії К. Грота модернізувати законодавство у сфері соціальної опіки та початком Першої світової війни.

Розділ III. Діяльність державних установ, органів самоуправління та благодійних організацій із забезпечення соціальної опіки населення Правобережної України

1. Суспільна опіка

Суспільна опіка в Правобережній Україні здійснювалась у досліджуваний період наказами громадської опіки, земствами, органами міського самоврядування та установами, що управлялись на особливих засадах. Стосовно останніх це, в першу чергу, Відомство установ імператриці Марії та Імператорське людинолюбне товариство.

Прикази громадської опіки

Прикази громадської опіки започаткувала Катерина II у 1775 р., за правління якої було прийнято нормативний акт “Установи для управління губерній Всеросійської імперії” [230]. Він регулював державну систему опіки бідними і нужденними. Для цього у губерніях запроваджувались прикази громадської опіки. На Правобережній Україні вони виникли в Київській губернії у 1781 р., у Волинській та Подільській губерніях – у 1796 р. [575, с. 10] і діяли до впровадження “Положення об управленні земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской” [171] – до 1904 р. Їм доручались опіка і нагляд за народними школами, сирітськими будинками, шпиталями і лікарнями, богадільнями, закладами для невиліковно хворих, божевільних, над робітними та гамівними будинками [230]. Отже, прикази громадської опіки покликані були надавати соціальну допомогу населенню, організовувати надання медичної допомоги, початкову освіту, а також виконувати пенітенціарні функції.

Очолював губернський приказ громадської опіки губернатор. До його складу також входили представники дворянства, міської та сільської громад [227, с. 91]. Після декількох адміністративних перетворень з 1819 р. прикази громадської опіки перейшли під підпорядкування Господарського департаменту міністерства внутрішніх справ [575]. Під їх впливом склався регламентований, нерідко й у дрібницях, порядок функціонування цих установ. Кожен приказ був перш за все установою, яка об'єднувала заклади соціальної підтримки закритого типу (богадільні, сиротинці тощо), відтак це були бюрократичні заклади, малодоступні для населення. В цих установах віддзеркалювалась ідея соціальної опіки як галузі державного управління, на противагу ідеї благодійності з релігійно-моральною метою для спасіння душі благодійника, що культивувалось у масах. Деколи прикази практикували форми відкритої допомоги через роздачу коштів, які збирали у спеціально призначені кухлі для жебраків та убогих і для богоугодних закладів [319, с. 36].

Київський приказ громадської опіки утримував Києво-Кирилівські богоугодні заклади, які мали спільний штат і спільну організацію. Їм належали лікарня для соматично хворих на 160 місць, будинок для божевільних на 60 місць, богадільня на 180 осіб, інвалідний будинок на 33 особи, відділення для невиліковно хворих на 50 осіб [355, с. 35]. У віданні приказу були також Київський сирітський будинок на 60 осіб, відділення для підкинутих дітей на 15 осіб та 2 окружні і 9 міських лікарень у повітових центрах на 220 осіб. На особливі кошти (проценти з пожертвованого капіталу власника маєтку Казарінова) приказ громадської опіки утримував Курилівську богадільню на 5 осіб в с. Курилівка Канівського повіту. Приказ надавав безкоштовно приміщення у маєтку Києво-Кирилівських богоугодних закладів під лікарню для алкоголіків Київського губернського попечительства про народну тверезість на 10 осіб [37, арк. 4].

Волинському приказу громадської опіки на кінець XIX ст. підпорядковувались у м. Житомир лікарня з відділенням для божевільних на 120 ліжок, богадільня на 150 осіб (90 чоловіків і 60 жінок), сирітський будинок на 90 дітей віком від 7 до 12 років (50 хлопчиків і 40 дівчаток). У повітових містах губернії у віданні Волинського приказу перебували 11 міських лікарень на 20 ліжок кожна [19, арк. 68].

Подільський приказ громадської опіки мав у своєму підпорядкуванні лікарню у губернському місті, з відділенням для душевно хворих, повивальною школою та богадільнею на 150 осіб (100 чоловіків, 50 жінок). У повітах розміщались також 11 лікарень, підвідомчих Подільському приказу, які разом з Кам'янець-Подільською лікарнею були розраховані на 345 ліжок [374, с. 135-137].

Прикази громадської опіки губерній Правобережної України володіли різним фінансовим потенціалом. Найбільшими капіталами, доходами, а також витратами відзначався Київський приказ громадської опіки (2-е місце за розміром доходів та капіталів з-поміж приказів, які діяли на території України). Другу та третю позицію займали відповідно Волинський та Подільський. Найменші показники були у Подільського приказу (передостання позиція з-поміж 9 приказів громадської опіки, що існували на території сучасної України). Так, його доходи станом на кінець 1861 р. були меншими, ніж у Київського приказу, у 4,4 рази і у 3,6 разів, ніж у Волинського [526].

Із запровадженням земської реформи у 1864 р. змінилося фінансування приказів губерній Правобережної України, хоч ця реформа на них не поширювалась. Вони вже перестали бути кредитними установами (до цього вони відігравали роль своєрідних кредитних закладів і мали з цього джерело стабільних надходжень) і зосередились винятково на справах соціальної опіки. Надходження, які раніше давала монополія на розповсюдження гральних карт [131, арк. 9-22], тепер

зменшились, із-за конкуренції приватних магазинів, про що свідчить лист від 23 лютого 1888 р. від імені Волинського приказу громадської опіки до Подільського приказу [127, арк. 50].

Надходження від кухлевих (карнавочних) зборів на користь жебраків і убогих та на користь богоугодних закладів відчутно ситуацію не міняли. Відкривались кухлі щомісячно або за їх наповненням [121, арк. 11]. Кухлеві збори були незначні. Так, за 1877 р. у Подільський приказ громадської опіки надійшло кухлевих зборів для жебраків і убогих на суму 29 руб. 86 коп., для богоугодних закладів – 11 руб. 99 коп. [98, арк. 1]. За 1879 р. ці суми становили відповідно 33 руб. 95 коп. та 19 руб. 94 коп. [102, арк. 2]. У повітових містах за організацію кухлевих зборів відповідали повітові управи. За архівними документами, цей обов'язок вони не завжди справно виконували, про що свідчать повторні нагадування про надсилання коштів з кухлевих зборів на рахунок приказів [117, арк. 15-17]. Від кожного повіту надходили порівняно невеликі суми. Так, у 1884 р. від кухлів церкви і костьола м. Літин, повітового центру Подільської губернії, надійшло 2 руб. 26 коп. [104, арк. 1]. Упродовж 1899 р. з Вінниці надійшло таких пожертв на суму 9 руб. 12 коп., з Проскурова – 7 руб. 48 ½ коп. [117, арк. 33, 34, 39]. Губернське місто Кам'янець-Подільський давало дещо більші суми цих зборів – у межах кількох десятків рублів [107] (див. додаток Г.1). Загалом ці суми були незначні порівняно з витратами, які прикази несли на утримання богоугодних закладів. Так, утримання Кам'янець-Подільської лікарні та відділення при ній для божевільних у 1892 р. склало 34 812 руб. 93 ¼ коп. [108, арк. 88], а зборів з кухлів для богоугодних закладів по місту – 10 руб. 88 коп. [107, арк. 25-31].

Суми кухлевих зборів для бідних розподілялись між нужденними на основі відомостей про їх матеріальне становище, зібраних поліцією. Визначенням кола осіб, яким необхідно надати першочергову грошову допомогу у Кам'янці-Подільському займалось Благодійне товариство допомоги бідним, яке з'явилося у 1883 р. і засвідчило вияви співпраці приказів з благодійними недержавними організаціями [110, арк. 2-4]. Але значного поширення воно не набуло.

З втратою приказами громадської опіки на початку 60-х років ХІХ ст. можливості проводити кредитні операції однією з головних статей доходів цих установ стала плата за утримання в закладах опіки, зокрема в лікарнях і богадільнях.

Прикази громадської опіки практикували і надання грошових допомог бідним і немічним, які проживали поза закладами соціальної опіки. Відповідно до положення “О пособиях из сумм Приказов Общественного Призрения на содержание бедных вне заведений” від 13 березня 1850 р. розмір їх не мав перевищувати 5 руб. в місяць на кожен особу [210]. Пізніше ця сума вже не регламентувалась, а її величина

залежала від розміру надходжень коштів до приказу і дійсною потребою особи [227, с. 85].

Одним із головних обов'язків приказів громадської опіки була організація медичної допомоги у губерніях. Хоча у перші роки своєї діяльності вони, за твердженням Ф. Ступака, займались головним чином опікою, а лікування було справою другорядною. Спочатку лікарні, що були у підпорядкуванні приказів, приймали за кошти казни в основному хворих солдатів-інвалідів та в'язнів. Вони були мало схожі на ті заклади, якими вони стали через певний час [575, с. 54]. На кінець XIX ст. до лікарень приказів приймали вже хворих усіх станів. У кожній губернії Правобережної України було по 12 таких лікарень – по одній у губернських містах та у повітових центрах. На кінець XIX ст. кількість ліжок у Подільській губернії (у 1897 р.) становила 345 [372, с. 105], у Київській та Волинській (у 1898 р.) відповідно 380 і 340 ліжок [19, арк. 4; 37, арк. 4].

У лікарні приказів, як зазначалось у ст. 584 Статуту про громадську опіку, приймались найперше бідні та незаможні. Заможні хворі могли прийматись за плату, але за наявності вільних місць [228, с. 103]. Архівні матеріали свідчать, що люди, які перебували у крайній нужді, проходили лікування у медичних закладах безкоштовно [61]. Однак таких пацієнтів була меншість. Так, у 1894 р., за нашими підрахунками, на лікуванні у лікарнях Подільського приказу перебувала 2 171 особа, з них безкоштовно – 764, що становило 35 % [111]. У 1899 р. цей відсоток ще зменшився (20%) [118, арк. 41-43] (див. додаток Г.2). Загалом у губернії частка безкоштовних хворих становила приблизно 20%. Така ж тенденція спостерігалась і у лікарнях Волинського приказу громадської опіки [70, арк. 14].

Значна частина населення через бідність не могла самостійно оплачувати своє лікування. У таких випадках за неї це мала робити громада, до якої вона належала, або відомство, де вона служила [228, с. 104]. Тому кожен, хто потрапляв до лікарні, мав подати від свого станового начальства або відомства письмовий документ, який засвідчував звання, ім'я, прізвище, вік, віросповідання тощо. У екстрених випадках, коли хворий не мав відповідних документів, а потребував термінової госпіталізації, приймали і без них, але відразу відправлявся запит на отримання необхідних матеріалів [128, арк. 6].

Від осіб цивільного відомства плату брали наперед за місяць. Це підтверджують архівні матеріали, що містять відомості про надходження і витратні суми Балтської міської лікарні Подільської губернії у 1866-1867 рр. [130]. За потреби більш тривалого лікування сплачували за третину року [526, с. 23]. На початок 60-х рр. XIX ст. місячна оплата для цивільних осіб у лікарнях Волинського приказу становила 5 руб. 10 коп., Київського – 7 руб. 20 коп., Подільського – 6 руб. [526, відом. 4]. У Подільській губернії на початок 80-х років, за

Є. Мазуриком, вона доходила до 5 руб. сріблом на місяць [511, с. 11]. Це свідчить про те, що влада намагалась не підвищувати платню, щоб лікарні були доступними для незаможних. Надалі термін перебування у лікарнях приказів громадської опіки, за який необхідно було обов'язково сплатити, зменшили. 20 червня 1897 р. прийняли Положення про дозвіл лікарням приказів громадської опіки стягувати плату за користування особами цивільного відомства за добовим розрахунком. Однак плата мала стягуватись не менш як за 5 днів наперед [219].

За лікування осіб інших відомств плата була поденною. Вона вираховувалась відповідно до середніх у губернії витрат на утримання 1 людини у лікарні і складала приблизно 50 коп. [66, арк. 57; 68, арк. 57; 96, арк. 44].

Стягнути плату з відомства за лікування своїх службовців, з громад, до яких хворі належали, було проблемою. Внаслідок цього кількість заборгованостей за лікування набувала великих розмірів. Так, Київському приказу громадської опіки станом на 9 квітня 1898 р. заборгували 431 303 руб. 13 $\frac{1}{4}$ коп., водночас витрати на утримання всіх закладів приказу у губернії за попередній 1897 р. становили 301 704 руб. 73 коп. [19, арк. 61-65]. За підсумками фінансового 1902 р. сума заборгованостей тут уже становила 575 839 руб. 86 коп. [37, арк. 11]. Нерідкими були й випадки, коли прикази не могли стягнути плату за лікування й ухвалювали “виключити з рахунків через безнадійність щодо надходження” [124, арк. 36; 129, арк. 26].

Рівень медичного обслуговування у лікарнях приказів громадської опіки був низький. Наприклад, у Гайсинській лікарні Подільського приказу [125, арк. 3] погано доглядали за хворими, приміщення були у незадовільному стані, у Володимирській лікарні Волинського приказу громадської опіки порушувались норми харчування [60, арк. 3-4]. Відносно високим залишався рівень смертності. За нашими підрахунками, у лікарнях Волинського приказу громадської опіки у 1880 р. вона становила – 9,8 %. У приватних лікарнях губернії у цьому ж році смертність складала 3,4% [430, с. 77]. У психіатричному відділенні Києво-Кирилівських богоугодних закладів у 1901 р. смертність складала 11%. Водночас у приватній клініці С. Коршуна (м. Київ) смертність була у 2,5% випадків [363, с. 147]. Однак, на кінець XIX ст. ситуація дещо покращилась. Кількість хворих, які лікувалися у лікарнях приказів громадської опіки щороку зростала, а смертність зменшувалась. Цю ситуацію добре ілюструє приклад Подільської губернії (див. додаток Г.3). За незмінної кількості лікарень у Подільській губернії (12) і незначної зміни кількості ліжок у різні роки (343-348) зросла кількість людей, що скористались послугами цих лікарень на 116 % (див. додаток Г.4). Смертність знижувалась і з 1890 р. до 1903 р. скоротилась на 55 % (див. додаток Г.5).

Намагались покращити харчування у медичних закладах приказів. Їжа для пацієнтів поділялась на декілька розрядів відповідно до стану хворого [130, арк. 199, 431]. У 1898 р. міністр внутрішніх справ визнавав необхідність замінити старий порядок організації харчування у лікарнях приказів на карткову систему. Це мало забезпечити індивідуальний підхід до потреб хворого у харчуванні і зекономити витрати лікувальної установи. За старою системою харчування всі отримували однакову їжу, часто непридатну для окремих хворих. Таку їжу отримували й ті, хто через важкий перебіг хвороби не міг її споживати. Залишками їжі приторговували хворі і прислуга лікарні. Карткова система мала дати можливість призначити кожному хворому їжу, яка підходить йому за станом здоров'я та особливими вимогами організму. Порції за картковою системою мали включати “бульйони, супи, борщі, печеню, котлети, каші, киселі, компоти, чай, молоко, курку та навіть деякі вишукані ніжні і легкі для перетравлювання страви” [34, арк. 81].

Особливу категорію пацієнтів лікарень приказів громадської опіки становили божевільні. У Кам'янець-Подільській лікарні Подільського приказу для них було облаштоване спеціальне відділення на 40 ліжок. Цього не вистачало, оскільки, наприклад, у 1889 р. тут одночасно перебувало 79 осіб [127, арк. 279]. Щороку проходили лікування понад півтори сотні людей [368, с. 105].

Пацієнти, які перебували у лікувальних установах для душевно хворих, могли залучатись до робіт на городі для потреб закладу. Так, за свідченням Подільського приказу громадської опіки, у 1891 р. за 4 місяці до таких робіт залучалися 480 осіб. За ці роботи пацієнт отримував у день $\frac{1}{2}$ фунта хліба і 12 золотників сала [127, арк. 25]. Є відомості про використання на таких роботах пацієнтів Київського будинку для божевільних [37, арк. 5].

Прикази громадської опіки за свої кошти також хоронили невідомих померлих [101, арк. 1-2]. Витрати на це становили, зазвичай, не більше 3 руб. [68, арк. 4; 108, арк. 89; 111, арк. 86].

Прикази громадської опіки забезпечували також амбулаторне лікування жителів губерній у міських та сільських лікарнях, які їм підпорядковувались. Ліки видавались бідному населенню, яке не могло з різних причин перебувати на стаціонарному лікуванні, безкоштовно. Це давало можливість людям, які жили власною працею, не відриваючись від сім'ї, отримати медичну допомогу на самому початку хвороби [526, с. 28]. Кількість таких пацієнтів зростала. Якщо у 1892 р. у медичних установах Подільської губернії (включаючи фельдшерські пункти, сільські лікарні, приватних лікарів, лікарні приказу) амбулаторно прийняли 477 675 хворих, то у 1900 р. – 704 729, а у 1901 р. – вже 886 809 громадян [23, арк. 20; 374, с. 138]. Зростання склало за 10 років понад 85 %. Лікарні Київського приказу громадської опіки у 1902 р.

надали амбулаторну допомогу 4 088 хворим, які відвідали лікарню 10 718 разів [37, арк. 24-25].

Загалом приказна медицина не могла повною мірою задовольнити потребу у наданні медичної допомоги у необхідному обсязі, особливо у сільській місцевості. Тут укомплектованість медичних штатів значно поступалась визначеним нормам. Так, відповідно до штатного розпису у Подільській губернії мало бути 330 фельдшерів, а в 1885 р. їх нараховувалось лише 149. На кожного фельдшера припадало 17-18 тис. жителів замість норми 7 тис. [460, с. 40]. Схожа ситуація була й у Волинській губернії – у 1887 р. один фельдшер обслуговував 17 686 осіб [573, с. 234].

Про необхідність модернізації чи реорганізації приказної медицини свідчать звіти губернаторів Волинської, Київської і Подільської губернії. Волинський губернатор у звіті за 1896 р., засвідчив наявність у губернії одного лікаря в середньому на 2 630 кв. верст і на 107 914 жителів. Медичними пунктами користувались переважно жителі, що проживали від них у радіусі 20-25 верст, а були села, які знаходилися від них і на 100-120 верст [17, арк. 13]. Лікарні Волинської губернії, як зазначалось у звіті губернатора за 1898 р., не відповідали своєму призначенню. Брак приміщень призводив до того, що не було можливості ізолювати хворих із заразними хворобами. В результаті хворі заражались ще й додатковими хворобами. Губернатор визнавав, що приказна система суспільної опіки стала гальмувати розвиток медицини [17, арк. 40].

Київський губернатор у звіті за 1898 р. також відзначив низький рівень медичного обслуговування сільського населення. Один сільський лікар і одна сільська лікарня були в середньому на 120 000 жителів, а одне ліжко на 12 000 жителів. Відстань до медичного пункту становила для деяких сіл 100 і більше верст. Причиною низького рівня розвитку медичної допомоги він бачив у пасивності місцевого населення, яке розраховувало на розв'язання соціальних проблем губернії зусиллями центральної влади, вважав, що чиновники у вищих ешелонах міністерства внутрішніх справ, на яких покладались особливі сподівання в організації медичної допомоги населенню, були далекими від потреб окраїн, незнайомі з місцевими умовами, малочисельними, обтяженими різними службовими обов'язками, обмежені коштами [17, арк. 15-16], натякав на те, що прикази громадської опіки не справлялися з справою організації медичної допомоги і що для зрушення справи загального облаштування життя губернії необхідно запроваджувати земства. Волинський губернатор у звіті за 1896 р. також висловлювався за запровадження земств [17, арк. 14]. Подільський губернатор, звітуючи за 1899 р. визнав необхідність найшвидшого завершення перегляду Лікарського статуту і зміни застарілих штатів лікарень відомства приказів громадської опіки [17, арк. 47]. Отже, перші особи губерній

Правобережної України на кінець XIX ст. відкрито висловлювали невдоволення якістю лікувальної справи у системі приказів і обстоювали запровадження, як в інших губерніях Російської імперії, земської системи місцевого самоврядування.

Діяльність приказної медицини сучасні дослідники оцінювали по-різному. Н. Колосова відзначала, що ці лікарні майже не відрізнялись від притулків для бездомних і старих людей, що у них було легше померти, ніж вилікуватись [631]. За оцінкою Ф. Ступака, стан медичних закладів і медичної допомоги при приказах Правобережної України був на початку XX ст. невисокого рівня і відставав від розвитку медицини навіть у земських губерніях середнього рівня [574, с. 156]. Однак, на його думку, прикази поклали початок лікарняній опіці цивільного населення і досягли певних успіхів порівняно з доприказною медициною [575, с. 79].

Загалом було чимало зроблено для надання медичної допомоги населенню, якої до цього держава фактично не надавала. Попри проблеми з матеріальною базою, обладнанням, кадрами, фінансуванням, зловживанням, приказна медицина заклала фундамент державної лікувальної справи.

Залишалась гострою у суспільстві проблема дітей-сиріт та підкидьків. Вони періодично потрапляли до закладів опіки [64, арк. 1]. У системі приказів громадської опіки губерній Правобережної України було 2 заклади соціальної опіки дітей-сиріт. Це сирітські будинки у Житомирі на 90 дітей та Києві на 60 [320, с. 12]. У Київському сиротинці діяло також відділення для підкидьків на 15 дітей [37, арк. 4]. У ньому дітей утримували тимчасово, а потім віддавали на вигодовування та виховання селянам сусідніх з Києвом сіл до 12-річного віку за плату від приказу громадської опіки.

Сирітський будинок Житомирського приказу громадської опіки був розрахований на 50 хлопчиків і 40 дівчаток християнських віросповідань. Крім традиційних письма, читання і рукоділля, хлопці ще навчались чоботарському ремеслу [350, с. 46-47].

У Подільській губернії спеціального сирітського будинку не було. Дітей-сиріт розміщали у дитячому притулку Відомства установ імператриці Марії м. Кам'янця-Подільського, а також у лікарнях та богадільнях за кошти Подільського приказу та сум губерньського земського збору, який не вселяв оптимізму в опікунських структурах. Відсутність тут належних засобів і способів догляду за дітьми-сиротами, особливо за немовлятами, були причиною їх високої смертності. Сироти відчували тут брак догляду, необхідного харчування. Перебуваючи між людьми похилого віку, немічними, нездатними працювати, вони самі звикали, як зазначалось у циркулярі міністерства внутрішніх справ від 28 березня 1867 р. за № 57, "до легковажного життя та неробства" [122, арк. 1], не отримували ніякого виховання. З часом, коли їх віддавали вже у навчання до ремісників чи у прислугу, вони тікали назад у богадільню,

шукаючи дармового харчування. Прикази зобов'язували не залишати сиріт у богадільнях, а давати на виховання у сім'ї за плату або безкоштовно, що й передбачав Статут громадської опіки.

Практика передачі дітей-сиріт, особливого немовлят, у сім'ї благодійників набула поширення у губерніях Правобережної України, про що свідчать численні архівні матеріали. Плата за утримання становила від 2 руб. 50 коп. на місяць у Волинській губернії [19, арк. 69; 354, с. 72] до 3 руб. на місяць у Київській і Подільській [114, арк. 39; 115, арк. 367]. По досягненню дитиною 12 р. припиняли виплачувати гроші, а вихованці за бажанням селян могли залишитись у них для освоєння землеробської праці. Селяни тепер вже, крім годувати і одягати дитину, мали ще й вносити на її рахунок від 6 до 12 руб. на рік [37, арк. 14].

Багато сімей брали дітей на виховання безкоштовно. Такі сім'ї перевірялись на предмет матеріального забезпечення, моральності. Траплялись випадки, коли на одну дитину було декілька таких, які бажали взяти на виховання, як у справі сироти Лідії Дембовської у Подільському приказі громадської опіки [113]. Кількість таких дітей була значною. Лише у Київській губернії на платному і безоплатному утриманні, вихованні, навчанні, у прислузі перебувало у 1898 р. 2 100 дітей [19, арк. 60]. На 1 січня 1902 р. їх кількість уже становила 2 760. З них на вигодовуванні за плату було 2 198 дітей, без оплати – 71, навчались, зокрема й ремеслам, – 61, перебували як прислуга – 407 дітей [37, арк. 14].

У Волинському приказі за 40 пореформених років (з 1861 по 1901 рр.) кількість дітей-сиріт до 7 р., що була на вигодовуванні у сім'ях, зросла у 4,6 разів (див. додаток Г.6) [19, арк. 69; 62, арк. 191; 63, арк. 7; 67, арк. 194; 320, с. 3]. З-поміж таких дітей спостерігався високий рівень смертності. Причина – незадовільні гігієнічні, санітарні, побутові та матеріальні умови догляду за дітьми у селянських родинах, низький рівень медицини на селі. У метричних виписках про смерть вихованців Житомирського сирітського будинку за 1902 р. найчастішою причиною смерті фіксувалось виснаження [59]. Висока смертність дітей була і з-за слабого контролю приказів щодо підбору опікунів та умов утримання ними дітей. Деякі волинські жінки перетворили це на промисел і брали на вигодовування по двоє і троє дітей. Нагляду за умовами проживання дітей фактично не було, частина опікунів не мала власного житла. Раз на місяць жінка отримувала від волосної управи довідку, що дитина жива, на основі якої одержувала платню у приказі громадської опіки [307, с. 521]. За 1902 р. померло 363 дитини, які перебували на платному вигодовуванні у Київському приказі громадської опіки, що складало 12,54% від їх загальної кількості. А якщо взяти до уваги дітей, відданих на вигодовування лише у 1902 р., то цифра вражає – 49,12% [37, арк. 14]. Хоча в інших губерніях Російської імперії ситуація була ще гіршою. Так,

у Нижегородській губернії у 1906 р. смертність серед дітей, яких віддали на вигодовування, становила 76,8 % [259, с. 147].

Зростало фінансування сиротинців. Так, якщо у 1896 р. витрати на вихованців Житомирського сирітського будинку складали не більше 500 руб., то бюджет закладу на 1899 р. передбачав уже понад 2 500 руб., тобто зростання було у 5 разів [307, с. 522].

Діти, які не залишились у селянських родинах, по досягненні 12-річного віку розподілялись у різні заклади для навчання, освоєння ремесла, промислу або як прислуга у родини за невелику плату на користь вихованців. Ці кошти акумулювались на особливих розрахункових книжках на ім'я кожної дитини, яка отримувала їх по досягненню свого повноліття [37, арк. 15]. За наявності у губернії благодійного товариства приказам належало підтримувати з ним зв'язок на предмет опіки сиріт [122, арк. 1].

Діти, які перебували у сирітських будинках 9-12 років, складали щорічні публічні екзамени з Закону Божого, арифметики, читання, чистописання [65, арк. 3-8]. За кошти приказів вони могли продовжити освіту у різних навчальних закладах: в інститутах шляхетних дівчат Відомства установ імператриці Марії, університетах, академіях, гімназіях, повітових училищах. Однак тут спрацьовував принцип становості. Хлопчики-сироти з дітей купецького, міщанського та інших станів по досягненню дванадцятилітнього віку розподілялись у міські гімназії, у фельдшерські школи, школи садівництва, шовківництва, виноробства і землеробства до благодійників, купців, фабрикантів, заводчиків, художників, ремісників, у друкарні. Діти чиновників і канцелярських службовців направлялись у гімназії або до благодійників. По закінченні курсу гімназій юнаки обох груп могли вступати до університетів на кошти приказів громадської опіки, родичів або благодійників.

Дівчатка-сироти дванадцятирічного віку з купецького, міщанського, цехового та інших станів розподілялись у виховні заклади для дівчат, заклади навчання повивальної майстерності, до благодійників, до майстрів та майстринь у науку ремеслам. Дівчатка-сироти доньок чиновників і канцелярських службовців знаходились у тих самих закладах, за винятком навчання у майстрів і майстринь. Вони могли продовжити навчання у приватних пансіонах. Працевлаштуватися дітям-сиротам, за Статутом про громадську опіку, допомагали почесні попечителі сирітських будинків. Вони і надалі опікувались вихованцями до досягнення ними повноліття [227, с. 135].

Прикази фінансували навчання своїх вихованців. Так, Подільський приказ громадської опіки на основі розпоряджень міністерства внутрішніх справ від 29 травня і 14 серпня 1863 р. за № 3957 і 5978 зобов'язаний був направити за власний кошт на навчання до Київської фельдшерської школі двох вихованців. На одного учня щороку

виділялось 150 руб., до того ж після зарахування до школи йому виплачували одноразову допомогу у розмірі 50 руб. сріблом [100, арк. 2]. У 1866 р. на кошти Подільського приказу у Київському інституті шляхетних дівчат навчалось 8 осіб з оплатою за перший рік навчання 115 руб., за другий – 203 руб. [120, арк. 1].

На 1 січня 1903 р. стипендіатами Київського приказу громадської опіки було 32 дитини. З них у гімназіях навчалось 14, у духовному училищі – 1, у приватних жіночих закладах I розряду – 4, у професійних жіночих класах Кулицької – 5, на відділенні музичного училища – 1, у Сулимівській рукодільній школі Благодійного товариства – 3, у притулках Відомства установ імператриці Марії – 4. На утримання всіх стипендіатів у 1902 р. витратили 4 375 руб. [37, арк. 16].

У віданні Київського приказу громадської опіки перебував єдиний у Правобережній Україні виховний будинок, розрахований на утримання і виховання дітей-сиріт від народження. У 1861 р. у ньому було 119 осіб, витрати склали 538 тис. руб. 71 коп. [526, відом. 7]. На 1901 р. цей заклад був розрахований на 15 штатних місць, витрати на його утримання склали 53 599 руб. [319, с. 309].

У підпорядкуванні приказів громадської опіки перебували богадільні для самотніх старих, немічних, калік. За Статутом про громадську опіку видання 1857 р. ці категорії з числа селян поміщицьких та інших відомств розміщенню у богадільнях приказів не підлягали [228, с. 122]. Статут про громадську опіку видання 1892 р. вже зазначав, що у богадільні приказів приймалися каліки і старі всіх станів, нездатні самостійно здобувати засоби для існування [227, с. 110]. Утримували у богадільнях за кошти приказів, але ще додатково стягувалась платня від тієї громади, до якої належали ті, хто перебував тут під опікою [526, с. 33]. До закладів приймали і специфічну категорію соціальних девіантів – бродяг, нездатних за станом здоров'я їхати у заслання, бродяг до 17 років та старших 60, інвалідів з арештантських рот та інші асоціальні елементи [228, с. 122]. Так, у Кам'янець-Подільській губернській богадільні у 1910-1912 рр. перебувало 69 осіб цих категорій [141, арк. 72]. Така ситуація значно погіршувала перебування у богадільнях справжніх немічних, про що свідчить звіт Подільського губернатора в Головне управління у справах місцевого господарства від 17 квітня 1914 р. [151, арк. 16-16 зв.].

Богадільні були закладами закритого типу. У них заохочували корисні заняття, зокрема рукоділля, столярну справу. Відтак приказ громадської опіки міг задовольнити потреби мешканців закладу у речах першої необхідності – одязі, білизні, панчохах, взутті тощо. Хто не міг працювати, читав і слухав Святе письмо [227, с. 140-141].

У Києві була богадільня приказу з інвалідним будинком та відділенням для невиліковно хворих на 263 особи. До неї приймалися каліки, старі і взагалі непридатні до праці особи обох статей

християнського віросповідання, які проживали у межах Київської губернії і не належали до селянського чи міщанського станів. Останні приймались у виняткових випадках і за плату від громад, до яких вони належали. У богадільні утримували безкоштовно або за плату у розмірі 96 руб. на рік (1901 р.) [320, с. 13]. За підрахунками Ф. Ступака, частка осіб, що утримувалась за плату у богадільні Київського приказу на початок ХХ ст., становила 23% [575, с. 40].

У Житомирі богадільня приказу громадської опіки була розрахована на 150 осіб. Утримували у ній безкоштовно або з оплатою у 73 руб. 20 коп. на рік (1901 р.) [320, с. 4]. Однак забезпечити всіх, хто потребував догляду, вона не могла, про що свідчать численні відмови із-за нестачі місць [539, арк. 30, 64, 73].

У Кам'янці-Подільському богадільня приказу була розрахована на 150 осіб. Утримання було безкоштовне або за 90 руб. на рік (1901 р.) [321, с. 3]. Якщо у 1892 р. у богадільні за плату перебувало 35 осіб з 132, що складало 26,5 %, то вже у 1897 р. їх було 111 з 151 особи, що складало 73,5 % [114, арк. 7]. Утримання 1 особи за добу обходилося у 21 коп. [108, арк. 88]. За перебування у закладі плату вносили родичі, приватні особи, благодійні організації або громади, до якої належала людина. Однак громади, які були, зазвичай, обмежені у коштах, не завжди погоджувались на таке фінансування, особливо якщо були родичі, які мали згідно з законодавством опікуватись немічною чи хворою людиною [134, арк. 153-153 зв.].

Прикази завідували і закладами виправного характеру. На Правобережній Україні такий заклад – робітний виправний будинок – був один у Києві [526, відом. 10]. До нього направляли жебраків, людей без занять, але ці заклади не набули розвитку в регіоні [575, с. 42].

Видача грошових допомог як відкритої форми соціальної опіки значного поширення у приказній системі також не набула. Так, у 1883 р. Волинський приказ громадської опіки надав грошову допомогу бідним на суму лише 118 руб. 52 коп. [69, арк. 9]. На одну людину, яка отримала грошову допомогу у Подільському приказі громадської опіки у 1893 р., припадало по декілька рублів або й менше [105, арк. 3; 110, арк. 4]. Київський приказ громадської опіки видав у 1901 р. щомісячну допомогу 9 особам, з яких 6 отримували по 5 руб., 2 особи по 3 рублі, та 1 – 15 руб. [363, с. 169].

Прикази громадської опіки частково виплачували компенсацію погорільцям відповідно до циркуляра міністерства внутрішніх справ від 21 грудня 1878 р. за № 10258. Допомога визначалась у розмірі десятої частини втраченого майна, але не більше 100 руб. на одну особу і лише тим, хто знаходився у крайній нужді і потребував найнеобхіднішого [99, арк. 5-6].

Траплялися випадки, коли губернатори використовували своє службове становище, щоб посприяти отриманню державних допомог тим, хто поклав на служіння державі роки і здоров'я [30, арк. 38, 40].

Наприкінці XIX ст. прикази громадської опіки вже не могли повною мірою задовольнити потреби суспільства в організації опіки над бідними та іншими категоріями населення, що потребували допомоги. Так, якщо у 1861 р. в державі, за К. Мушинським, послугами благодійних закладів приказів громадської опіки скористались 181 553 осіб [526, с. 56], то статистика, яку наводить Ю. Походзіло, свідчить, що на 1864 р. кількість знедолених, що потребувала такої допомоги, досягала 320 тис. осіб [540, с. 13]. У дослідженні "Россия в конце XIX в." названа кількість осіб, які потребували допомоги держави. Це щонайменше 7 млн. осіб або понад 5% всього населення [553, с. 936]. Якщо у 1889 р. послугами закладів Київського приказу громадської опіки скористалось 8 183 особи [363, с. 46], то у 1902 р. – 26 220 осіб [37, арк. 24-25], що становило лише 0,7% від загальної чисельності населення Київської губернії. Виходить, що не всім потребуючим були доступні установи приказу. Станом на 9 квітня 1898 р. відділення для підкидьків Київського приказу громадської опіки, яке було розраховано на 15 осіб, утримувало 19 дітей, а 2 100 були на платному або безоплатному вигодовуванні у населення [19, арк. 61-65]. У 1902 р. лікарня для соматично хворих Києво-Кирилівських богоугодних закладів, яка розрахована була на 160 осіб, в середньому утримувала 400 хворих [37, арк. 4]. Це свідчить про те, що система приказів громадської опіки не відповідала запитам суспільства щодо соціальної підтримки вразливих верств населення.

Із-за різних причин, зокрема і внаслідок недостатнього фінансового забезпечення, діяльність приказів громадської опіки мала дещо декларативний, номінальний характер, не впливаючи особливо на чисельність тих, кому така допомога була потрібна, найперше бідних і убогих [539]. Потрібно було по-новому розв'язувати соціальні проблеми, зробити лікарську допомогу доступнішою. Однак спроби відкриття лікарень приказів для бідних за допомогою благодійних товариств наштовхувались на протидію. Так, у 1887 р. Подільський приказ громадської опіки відмовляє раді Брацлавської лікарні у проханні створити таке товариство, щоб здешевити, а у певних випадках і надавати безкоштовну медичну допомогу населенню м. Брацлав [126, арк. 11]. Це демонструвало торжество бюрократизму у справі суспільної опіки у системі приказів і перешкоджало притоку свіжих сил для цієї справи. Отже, прикази громадської опіки недостатньо використовували благодійний потенціал населення у справі організації соціальної підтримки і захисту.

Низька економічна ефективність, перевитрати коштів закладами, які підпорядковувались приказам, були наслідком недостатньої

дбайливості та бережливості чиновників і службовців, про що звітував київський губернатор за 1863 р. [7, арк. 13]. За 40 років, що минули з початку реформ (1861 – 1901 рр.), фінансовий стан у приказах громадської опіки Правобережної України погіршився. Особливо це помітно за наявним капіталом та витратами станом на 1901 р. (див. додаток Г.7).

Система цієї допомоги була надто забюрократизована, громіздка і неоперативна. К. Мушинський у роботі “Устройство общественного призрения в России” зазначав, що приказам доводилось розглядати багато паперів, які не мали суттєвого значення для організації суспільної опіки, що майже всі губернатори визнавали за необхідне змінити і спростити надто складне діловодство [526, с. 8-9]. Є. Максимов ще додав недостатню кількість чиновників, які мали займатись питаннями суспільної опіки. Зайняті своїми безпосередніми обов’язками, до цих питань вони ставились як до другорядних, формально, а часто й небезкорисливо [319, с. 43]. Це відзначив і О. Реєнт. На його думку, чиновники були корумповані, зволікали з розглядом справ, були бюрократами і кар’єристами. У Правобережній Україні було принаймні два типи російських чиновників – ті, морально-політичні переконання яких сприяли впровадженню “русского дела”, й тип “петербурзького” чиновника, який віддавав перевагу паперовому діловодству, цураючись загальних потреб населення [543, с. 220].

Загалом дореволюційні автори по різному оцінювали діяльність приказів громадської опіки. Дослідник історії соціальної опіки Є. Максимов вважав, що вони довгий час були гнучкою системою опіки, змінювались і вдосконалювались відповідно до нових умов і стали підґрунтям для більшості наявних і нових благодійних закладів [278, с. 555]. Однак, вже на кінець ХІХ ст. прикази громадської опіки, на його думку, перестали бути бюрократично-громадськими установами, перетворившись на винятково бюрократичні. В оновленій реформами країні вони стали пережитком минулого, дисгармоніювали з загальним духом епохи. Їх заміна на земські установи виявилась цілком закономірною [278].

В. Бензін вважав, що прикази не могли справитись повною мірою із завданнями опіки всіх нужденних. Система богаділень охоплювала лише незначну частину населення, якій потрібна була така форма опіки. Богадільнями могла скористатись лише невелика частина людей в основному з “привілейованим” становищем – чиновники, солдати, духовенство та їх дружини, вдови та сироти. На думку В. Бензіна, ті, хто потрапляв у богадільні, становили своєрідну “аристократію” порівняно з вуличними жебраками, які, як і раніше, продовжували жити милостинею [444, с. 696].

В “Обзоре Киевской губернии” за 1898 р. зазначалось, що зрослим навантаженням на заклади соціальної опіки Київського приказу не

відповідали ні штатний розпис закладів, ні зарплата службовців, що фінансова-господарська обмеженість і формалізм робили діяльність приказу громадської опіки низько ефективною у нових суспільно-економічних умовах [362, с. 128].

Отже, організація соціальної опіки населення завдяки діяльності приказів громадської опіки вийшла на державний рівень. Не дивлячись на низький рівень фінансування і недостатнє охоплення потребуючого допомоги населення різноманітними соціальними послугами, це був значний крок уперед в організації державної моделі допомоги співгромадянам, які опинились у складних життєвих ситуаціях. На кінець ХІХ ст. приказна система громадської опіки себе вичерпала.

Земства та органи міського самоврядування

Земська форма управління у Правобережній Україні була введена пізніше, ніж в інших губерніях Російської імперії. Це викликано тим, що влада боялася вводити навіть таку форму самоврядування у місцевостях, де були досить сильні пропольські настрої частини населення. Проте зростання рівня господарств регіону та тиск опозиційних сил змусили царський уряд запровадити земства й у цьому регіоні [550; 603]. З 1 травня 1904 р. на губернії Правобережної України поширилася дія “Положення об управленні земским хазяйством” від 2 квітня 1903 р. [171], а Указом імператора від 14 березня 1911 р. [220] – дія “Положення о губернских и уездных земских учреждениях” 1890 р. В ньому зазначалось, зокрема, що сферою їх діяльності є завідування лікувальними і благодійними закладами, розв’язання проблеми опіки бідних, невиліковно хворих і божевільних, сиріт та калік [173]. Майже всі справи, які тепер переходили до земств (з 1904 р. до 1911 р. у губерніях Правобережної України діяли комітети у справах земського господарства), раніше належали приказам громадської опіки. У справі організації соціальної допомоги населенню земства мали значно гірші фінансові умови порівняно з попередниками. Різко звузилась прибуткова база. Законодавчо обмежувалися й джерела бюджету земств за збереження значної кількості життєво важливих статей витрат. Дотаційна політика держави носила випадковий, безсистемний характер. Все це зумовило недостатність, особливо на перших порах, результатів діяльності земств у сфері соціальної опіки.

Земствам Правобережжя дістався важкий спадок: майже наполовину зменшене фінансування, старі, часом непристосовані будівлі благодійних установ. Тому земствам доводилось з перших кроків організовувати запущену справу соціальної опіки [319, с. 53]. Однак коштів, які земства виділяли на соціальну підтримку вразливих категорій населення було у 20 разів менше необхідних [644, с. 29]. Та й фінансували вони цю статтю витрат за залишковим принципом. Наприклад, Проскурівське повітове земство Подільської губернії у 1912

р. на соціальну опіку виділило 1 638 руб., водночас на освіту – 186 836 руб., медицину – 57 640 руб. [53, арк. 77^А].

Згідно зі статистикою, на потреби соціальної опіки земства виділяли незначні кошти. Так, у 1913 р. за губерніями Правобережної України вони склали: Волинська – 1,7% всіх витрат земства, Київська – 3,36%, Подільська – 0,64% [596] – і значно поступались витратам на медицину та освіту (див. додаток Д). Звичайно, такий стан фінансування не міг розв'язати всіх проблем нужденних краю. Це змушувало перевищувати кошти, передбачені кошторисом. Так, на потреби соціальної опіки Подільське губернське земство на 1913 р. заклало 33 697 руб. [147, арк. 21 зв.], а витратило 58 000 руб. [479, с. 198; 596], що перевищувало кошторис на 72%.

Організація доступної медичної допомоги і соціального забезпечення ставали найважливішими завданнями земств Правобережної України [534]. Земські лікарні перейняли від приказних численні недоїмки за перебування у закладах. Продовжувала існувати, як і за приказної медицини, практика списування безнадійних боргів за лікування. Так, Літинська повітова управа у справах земського господарства 28 вересня 1904 р. просила губернську управу списати борги за лікування 42 осіб на суму 650 руб. 52 коп. як безнадійні до сплати [134, арк. 143]. Зрештою, Подільська губернська управа у справах земського господарства прийняла 27 червня 1906 р. ухвалу, відповідно до якої всі громадяни не залежно від віросповідання отримували безкоштовну медичну допомогу у всіх земських лікарнях губернії [136, арк. 16]. Проте згодом через брак коштів у губернії повернулись до практики подобової оплати за лікування, про що свідчать матеріали п'ятих надзвичайних земських зборів Гайсинського повіту 31 березня 1913 р. [153, арк. 16-19].

Держава не завжди підтримувала земську медицину. Так, у Маніфесті 11 серпня 1904 р. з нагоди хрещення царевича Олексія Миколайовича поряд з різними дарованими пільгами та звільненнями від оплат знімались недоїмки за лікування у казенних госпіталях, лазаретах, лікарнях та у аналогічних закладах Відомства установ імператриці Марії [203]. На земські (колишні приказні) лікарні це не поширювалось. Хоча населення сприйняло цей маніфест як такий, що стосувався всіх лікувальних установ [135]. Земства намагались збільшити мережу медичних закладів, відшукуючи для цього різні можливості, зокрема й державні ресурси. Так, треті надзвичайні збори Літинського земства 24 липня 1912 р. ухвалили рішення клопотати про виділення 1 десятини казенних земель під будівництво лікарні [154, арк. 10-10 зв.].

Були спроби земств посилити боротьбу з епідеміями. Подільська губернія потерпала найбільше від масових захворювань на скарлатину (смертність на липень 1904 р. становила 14 %), черевний

тиф (смертність 10%), дифтерію (смертність 7%) [134, арк. 165 зв.-166]. Тут уже у 1906 р. із-за складної епідеміологічної ситуації розглядалось питання створення медико-статистичного бюро та введення посади санітарних лікарів (по 1 на повіт). Усі розуміли актуальність і необхідність цих нововведень, але через брак коштів вони відкладалась до кращих часів [138]. У Київській губернії дільничним земським лікарям доручалось створювати на своїх дільницях одне або декілька санітарних попечительств, які мали виявляти недоліки, навчати місцеве населення основам гігієни та санітарії, здійснювати профілактику захворювань і за їх появи шукати приміщення, забезпечувати хворих їжею, доглядом, транспортом тощо [425, с. 161].

Але якщо справа земської медицини у містах набувала розвитку, то на селі гальмувалась [570, с. 158]. Про незадовільну організацію земської медицини у деяких районах відзначали і сучасники. Так, чиновник з особливих доручень з селянських питань Мельников, здійснюючи інспекційну поїздку у травні 1909 р., відзначив незадовільний стан сільських лікарень у Ямпільському та Ольгопільському повітах Подільської губернії, Радомисльському повіті Київської губернії [47, арк. 1-2].

Загалом за роки земського управління у губерніях Правобережної України медична допомога населенню зросла, стала більш доступною, кваліфікованою. Тут вона розвивалась значно швидшими темпами, ніж у інших українських губерніях, хоча все ще відставала від них за багатьма показниками обсягу медичної допомоги населенню [573, с. 241].

Діяльність земств з суто соціальної опіки населення здійснювалась у найрізноманітніших формах: надання житла, їжі, догляд за немічними, опіка бездоглядних дітей, облаштування пунктів харчування, бюро і контор з пошуку роботи, надання одноразових допомог, підтримка благодійних організацій, виплата пенсій земським службовцям, оплата навчання дітей, сплата податків за тих, хто не міг цього зробити самостійно, створення пенсійних та емеритальних кас [519, с. 144]. Умови і розмір надання грошових виплат визначали Земські збори [176]. Опіка старих та інвалідів у богадільнях поширення не набула і, на думку Ф. Ступака, навіть дещо скоротилась [571, с. 144].

Важливою ділянкою соціальної роботи земств залишалась опіка вразливими категоріями дітей. Земства продовжували утримувати дитячі заклади, які перейшли у їх відання від приказів громадської опіки. Так, Волинська губернська управа у справах земського господарства утримувала сирітський будинок, у якому на 1 квітня 1909 р. перебувала 101 дитина віком до 12 років. Разом із платнею службовцям загальна сума витрат на утримання сиротинця у 1908 р. становила 24 266 руб. 49 коп. [390, с. 3, 7]. У 1914 р. на його утримання було вже витратили 60 167 руб. земських коштів [354, с. 72].

У Київській губернії земство утримувало притулок-ясла для підкидьків. На 1 січня 1908 р. у цьому притулку нараховувалось 86 дітей. Упродовж року додалось 1 492 дитини, які переважно розміщались у родинах. На 1 січня 1908 р. у селі на вигодовуванні було таких 3 500 дітей. З них 3 381 утримувались за плату і 119 – безкоштовно. Діти мали перебувати у сім'ях до 12-річного віку. Через неврожаї останніх років селяни почали повертати вихованців до притулку. Це спонукало Губернський комітет у справах земського господарства наприкінці 1908 р. підвищити плату селянам-вихователям на 6 руб. Тепер за дітей 6-8 років платили 24 руб. на рік, 8-10 років – 18 руб., 10-12 років – 12 руб. [364, с. 171-172]. Це дало свої результати. Станом на 1 січня 1914 р. безпосередньо у притулку перебувало 173 дитини, за його межами – 6 212 [365, с. 194].

У Подільській губернії на початку ХХ ст. найпоширенішою формою патронажу дітей-сиріт та підкидьків була також передача їх на вигодовування та виховання у сім'ї. Найбільше таких дітей було у Кам'янецькому та Вінницькому повітах. Так, у 1904 р. у них на вихованні з платою від земства перебувало відповідно 36 та 12 дітей. У інших повітах – по 1 дитині [133, арк. 17 зв.]. Для більш цільового та ефективного використання коштів, що витрачались на оплату виховання дітей-сиріт та підкидьків, Подільська губернська управа у справах земського господарства 17 червня 1905 р. ухвалила передати функції щодо такої оплати повітовим управам. Це було викликане тим, що за визначеним порядком селяни мали отримати від поліції за місцем проживання довідку, що дитина, взята ними на виховання, жива і має добрий догляд. Ці довідки подавались до губернської управи, яка, не маючи можливості перевірити отриману інформацію, виплачувала гроші. Тепер передбачалось, що повітові управи у справах земського господарства мали через своїх членів перевіряти стан утримання і виховання дітей на місцях [133, арк. 17-1]. Сім'ї за виховання і догляд сироти отримували згідно з постановою Подільського губернського комітету у справах земського господарства від 3 вересня 1908 р. 4 руб. на місяць [140, арк. 91].

Земські заклади соціальної опіки немічних були переповнені. Так, Кам'янець-Подільська богадільня з розрахунку на 150 осіб утримувала у 1905 р. 193 особи [376, с. 111], у січні 1912 р. – 172, у грудні – 168 [141, арк. 2 зв., 63 зв.], у січні 1913 р. – 169 [142, арк. 1 зв.]. Віковий склад був визначений діапазоном 25-108 років [142, арк. 75-80 зв.].

Земства губерній Правобережної України надавали посильну допомогу і підтримку різним благодійним організаціям. На першому місці тут були організації, що управлялись на особливих засадах, – Відомство установ імператриці Марії та Імператорське людинолюбне товариство. Так, Подільський губернський комітет у справах земського господарства 3 вересня 1908 р. ухвалив виділяти щорічно Подільському

губернському попечительству дитячих притулків 1 000 руб. на утримання Кам'янець-Подільського притулку. У вересні 1909 р. цю суму збільшили до 2 000 руб. [139, 3-3 зв., 13-14 зв.]. Отримували допомогу також інші притулки Відомства установ імператриці Марії у губернії. На утримання Гайсинського притулку Подільський губернський комітет у справах земського господарства виділив у тому ж 1908 р. 3 000 руб. на облаштування 15 нових ліжок [46, арк. 181]. На утримання Вінницького дитячого притулку асигнувалось 900 руб. [55, арк. 10 зв.]. До фінансування цього притулку долучилось Вінницьке повітове земство, яке станом на 1912 р. уже виділяло щороку цьому закладу 1 500 руб. на рік [56].

Фінансувались не лише міські, але й сільські притулки-богадільні Відомства установ імператриці Марії. Летичівське повітове земство щороку на потреби Войтовецького сільського притулку-богадільні асигнувало 300 руб. [394, с. 6]. Пашковецький притулок-богадільня Проскурівського повіту отримав від земства у 1913 р. 1 200 руб. [396, с. 12]. Траплялось, що повітові земства фінансували перебування у притулках конкретних осіб. Так, земство Новоушицького повіту Подільської губернії у 1913 р. виділило на утримання Анни Кушнір у Капустянському сільському дитячому притулку 48 руб. [386, с. 24]. Фінансувалось не лише поточне підтримання згаданих закладів, але й їх будівництво. Так, на будівництво власного приміщення Брацлавського дитячого притулку місцеве земство виділило 4 000 руб. [57, арк. 149].

Подільське губернське земство підтримувало Кам'янець-Подільський Попечительний про бідних комітет Імператорського людинолюбного товариства. Так, щорічно на утримання Кам'янець-Подільської та Балтської лікарень Імператорського людинолюбного товариства Кам'янець-Подільська губернська управа у справах сільського господарства виділяла 1 000 руб. [137].

Отримували кошти на потреби благодійності від Подільського губернського земства Вінницька лікарня, Могилівська богадільня, Пашковецький притулок Проскурівського повіту та інші організації та заклади губернії [346, с. 6, 12].

Земські установи фінансували й сільськогосподарські та ремісничі навчальні заклади, у яких отримували освіту і набували професію діти з незаможних сімей. Так, у Волинській губернії земства долучались до фінансування Ледухівської школи, Тростянецьких сільськогосподарських і ремісничих класів, Волинської школи садових працівників, Вільгорської школи домоведення та ін. [354, с. 79-80]. Учням з бідних родин призначались стипендії, засновані земствами. Так, Гайсинське повітове земство (Подільська губернія) у жовтні 1912 р. заснувало декілька стипендій: три стипендії для учнів Гайсинської чоловічої гімназії [150], три – для Вінницької вчительської семінарії та дві – для Кам'янець-Подільського технічного училища [152]. У цьому ж

1912 р. другі чергові збори Подільського губернського земства виділили такі стипендії: 6 160 руб. Вінницькій вчительській семінарії, 1 200 руб. Гуменській школі, 2 000 руб. Кам'янець-Подільському та 1 200 руб. Ново-Ушицькому ремісничим училищам [147, арк. 441-442]. Волинське губернське земство утримувало у 1912 р. 20 стипендіатів у Житомирському комерційному училищі, 30 – у Кременецькому, 25 – у Дедеркальській вчительській семінарії, 15 – у Дерманській вчительській школі, 5 – у середніх навчальних закладах, 4 – у вищих [352, с. 95]. Київське губернське земство на 1 січня 1908 р. утримувало на власний кошт понад 63 стипендіати [364, с. 166-167]. На 1 січня 1914 р. їх кількість уже становила 76 [365, с. 189]. На одного стипендіата витрачалось від 50 до 250 руб. Це була суттєва допомога, на яку могли розраховувати найбільш бідні учні навчальних закладів.

Певне місце у структурі земської соціальної опіки відводилось допомозі сім'ям військовослужбовців, постраждалим від стихійних лих, пожеж, селянам-переселенцям, утриманню закладів закритого типу для душевнохворих, неповнолітніх злочинців, наданню позики безземельним селянам для придбання землі, конторам з працевлаштування. Однак як і в приказах громадської опіки, так і в земствах видача грошових допомог поза закладами соціальної опіки поширення не набула. Так, у 1908 р. Київський губернський комітет у справах земського господарства видав 37 одноразових допомог у розмірі від 50 коп. до 20 руб. на суму 147 руб. Щомісячну допомогу у розмірі від 3 до 10 руб. на загальну суму 612 руб. отримували 9 осіб. [364, с. 205]. У 1913 р. одноразові допомоги отримали 29 осіб на загальну суму 70 руб. 75 коп. та 10 осіб отримували щомісячну допомогу на суму у 852 руб. [365, с. 205].

Не дивлячись на всі спроби земств налагодити справу соціальної опіки, перші особи губерній оцінювали їх діяльність по-різному. Так, Волинський губернатор стверджував, що працівники земств зайняті в основному особистими інтересами: покращенням власного добробуту, кар'єрою, влаштуванням близьких людей тощо, ніж дійсними інтересами людей, про яких вони виражають турботу “між іншим” [32, арк. 4, 6 зв.]. Водночас, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор зазначав у своєму звіті, що губернії краю були вкриті мережею лікарняних та освітніх установ, які часом хоч і не зовсім задовольняли повсякденні потреби населення, але мали більше можливостей для розвитку порівняно з приказною системою опіки. Земства, маючи можливість самостійно використовувати кошти, могли забезпечити медичні та освітні послуги відповідно до висунутих вимог [326, с. 2].

Земство само розуміло складність завдань, які йому належало розв'язувати. Ускладнювала ситуацію відсутність законодавчого врегулювання багатьох моментів здійснення соціальної опіки.

Законодавство не вказало коло осіб, які підлягали обов'язковій опіці суспільства, коло суб'єктів, які мали б здійснювати цю соціальну опіку (місцеве самоврядування, державні органи, родичі чи громада), не розмежувало обов'язки земства і міського самоврядування у справі соціальної опіки, не визначило, яке місце в системі соціальної політики держави має посісти соціальна опіка. Необхідно було розв'язати питання покращення фінансування соціальної опіки, врегулювати діяльність приватної благодійності, яка не координувала свою діяльність з земськими установами, а подекуди діяла всупереч бажаному напрямку розвитку соціальної опіки у певному регіоні. Особливо гостро стояло перед земством розв'язання питання долі підкидьків. Ці та інші питання передбачалось винести на обговорення Всеросійського з'їзду земських діячів з опіки покинутих дітей [41, арк. 52-55].

Діяльність земств в організації соціальної опіки високо оцінили сучасники. На думку О. Кізеветтера, земствам як виборним установам на відміну від приказів, які були за своїм складом установами чисто бюрократичними, вдалось створити систему шкільної освіти і соціальної опіки на селі [494, с. 107].

Отже, земська система опіки виявилась більш гнучкою, прогресивнішою, ніж приказна. Соціальна опіка в умовах земства збагатилась новими моделями, напрямками і формами роботи, набула адресності і більшої ефективності. Особливо значні зрушення відбулись у земській медицині, яка склала самостійну галузь земського господарства [576]. Хоча різке зростання кількості тих, хто потребував соціальної підтримки, нівелювало спроби земства здолати бідність та її наслідки [571, с. 147], однак земства мали все ж значний потенціал для організації соціальної підтримки нужденних.

Свій внесок в організацію суспільної опіки зробили органи міського самоврядування. Реформа міського самоврядування (1870 р.) у губерніях Правобережної України проходила пізніше на 5 років. Причиною цього було переважання у містах краю єврейського та польського населення. На думку генерал-губернатора Південно-Західного краю, давати їм представництво у міських думах у масштабах, передбачених міським положенням від 16 червня 1870 р., було б небезпечно. Тому проводити реформу треба було поступово [536, с. 58]. Після 29 квітня 1875 р. на основі закону "О применении Городового Положения 16 июня 1870 г. к городам Западных губерний" [215] у губерніях Правобережної України почали формуватись органи міського самоврядування. До їх компетенції входила і справа організації соціальної опіки. Міське Положення 1892 р. дещо обмежило ініціативність і самостійність міського громадського самоврядування у сфері соціальної опіки. Так, було обмежено коло осіб, які мали право брати участь у роботі попечительських комісій. До них допускались лише ті, хто мав певний майновий ценз і виборче право [167]. Відтак

значна частина населення, зокрема інтелігенції, не мала права голосу і не могла офіційно долучатись до участі в органах самоврядування з налагодження соціальної допомоги нужденним.

Міські управи у Російській імперії на початок ХХ ст. володіли вже певною сумою благодійних капіталів. На 1902 р. ця сума становила 13 034 028 руб. Це без урахування 27 823 211 руб., які належали благодійним установам, що їм підпорядковувались. Вартість міської нерухомості, що мала благодійне призначення становила 9 907 160 руб. [319, с. XLIX].

Діяльність з соціальної опіки міських управ полягала в утриманні виховних будинків, дитячих притулків, богаділень, нічліжних будинків і притулків, їдалень, будинків працелюбства та інших благодійних установ. Крім того, вони допомагали благодійним товариствам і закладам інших відомств, видавали грошову допомогу, постачали їжу та інші предмети, призначали стипендії, оплачували навчання, підтримували новобранців тощо. Вагомою допомогою незаможним було відкриття для них муніципальними органами закладів дешевого харчування.

Маючи самостійність у розв'язуванні місцевих фінансових питань, міські органи самоврядування губерній Правобережної України витрачали на потреби соціальної опіки, так само як і земства, незначні суми, які не перевищували 1% від загальних витрат (див. додаток Е) [85, арк. 117-118; 88, арк. 171-172; 90, арк. 259-260; 92, арк. 924-925]. У 1898 р. на статті витрат, пов'язаних з утриманням сирітських будинків, будинків працелюбності, нічліжних притулків у містах Подільської губернії нічого не витратили [93, арк. 151-153]. Обмеженість коштів муніципальних органів, які делегувались на потреби соціальної опіки, відчувалась і надалі. У 1911 р. видатки міст Подільської губернії на соціальну опіку склали 4 844 руб. 87 коп. (0,3 % всіх витрат) [149, арк. 214-215], у 1912 р. – 10 978 руб. (0,7 %). Міста Волинської губернії у 1913 році витратили на ці самі цілі менше 9 тис. руб. (0,6%) [631, с. 15]. Відсутність вільних коштів не дозволяла міським думам суттєво покращувати роботу соціальної сфери.

У 1901 р. міські управи у Російській імперії використали на цілі соціальної опіки 4 079 618 руб. Порівнюючи витрати міських управлінь на одного жителя у окремих губерніях Російської імперії, можна помітити відчутну різницю: 0,1 коп. – у Єлисаветпольській і 143,1 коп. – в Іркутській губернії. У Волинській губернії ця сума становила 0,6 коп., у Подільській – 1,3 коп. Дещо краща ситуація була у Київській губернії – 8,1 коп. [319, с. L-LI].

За статистичними даними, викладеними у роботі “Благотворительность в России”, ми підрахували, що у 1901 р. у містах губерній Правобережної України, на соціальну опіку було витрачено 41 421 руб. Найбільше коштів витрачали міські управи Київської

губернії – 37 033 руб. На долю міст Волинської губернії припадало – 1 396 руб., Подільської – 2 992 руб. На соціальну опіку в Правобережній Україні найбільше витрачали Київська міська управа – 16 380 руб., Бердичівська – 16 007 руб. Інші значно поступались їм за цими показниками. Так, Житомирська міська управа витратила 790 руб., Кам'янець-Подільська – 670 руб. Були і зовсім мізерні кошти : Ковельська – 150 руб., Брацлавська – 135 руб., Новоград-Волинська – 121 руб., Кременецька – 5 руб. [319, с. 232, 239, 351].

Найбільше коштів йшло на утримання закладів соціальної опіки. Проскурівська міська дума у 1897 р. виділила кошти на закупівлю необхідних для лікарні речей за списком, який склав Подільський приказ громадської опіки [296, с. 236]. Придбавши 179 одиниць необхідних речей на загальну суму 107 руб. 99 коп. [132, арк. 23-23 зв.].

Брацлавська міська дума у відповідь на прохання Ради Київського відділення Попечительства імператриці Марії Олександрівни призначила у лютому 1896 р. щорічне відрахування у розмірі 50 руб. на виховання сліпих дітей в Київському училищі для сліпих [295, с. 204]. Могилівська міська дума не змогла задовольнити це ж прохання, посилаючись на брак коштів у казні міста та на ту обставину, що для учнів цього ж училища вже встановлена стипендія у розмірі 200 руб. [87, арк. 109-110].

Турбота про дітей, позбавлених батьківського нагляду, залишалась важливим напрямком діяльності муніципальних органів губерній Правобережної України. Для цього виділялись кошти на утримання притулків та шкіл, оплачувалось навчання бідних. Так, Житомирська міська управа у 1881 р. видала на утримання міського двокласного училища 540 руб., на оплату навчання бідних учнів – 313 руб. [381, с. 84-85]. Кам'янець-Подільська міська дума надавала щорічну допомогу ремісничому притулку, який знаходився під опікою Свято-Іоанно-Хрестительського братства [94, арк. 11]. Міська управа Кременця виділяла кошти на утримання притулку для дітей, які скоїли злочини [42, арк. 24 зв.].

Заслугує на увагу також допомога міських дум колишнім службовцям установ, які мали зв'язок з міськими управами, та особам, позбавленим належного соціального становища внаслідок ув'язнення [631, с. 15].

Маючи недостатньо коштів, міські думи допомагали благодійним закладам шляхом виділення землі на різні потреби. Так, Кам'янець-Подільська міська управа виділила землю у 1902 р. для колонії малолітніх злочинців, що знаходились під опікою місцевого комітету Товариства виправних колоній [35, арк. 7]. Гайсинська міська дума Подільської губернії виділила у 1906 р. місцевому попечительству дитячих притулків земельну ділянку під будівництво дитячого притулку [91, арк. 1-1 зв.].

Своєрідною формою взаємодії органів міського самоврядування і громадської ініціативи стала поява у містах Російської імперії з кінця XIX ст. міських попечительств бідними, які засновували міські управи. Перші такі попечительства виникли у Москві у 1894 р. Починаючи з 1902 р., 10 таких попечительств з'явилося у Києві, які прийшли на зміну попечительствам Благодійного товариства [569, с. 47]. Джерелом коштів цих дільничих попечительств бідними були надходження від міської думи у розмірі 6 000 руб. на рік, пожертвування, членські внески, кухліві збори, надходження від вистав, поширення плакатів тощо. Форми надання допомоги були різні залежно від кількості тих, хто її потребував. Головною ж формою були допомога за місцем проживання і, зокрема, постійна (щомісячна) грошова допомога, яка складала в середньому 2 руб., хоча іноді сягала і 5-10 руб. на одну особу. Крім того, надавалась допомога речами, коштами на отримання необхідного документа, для поїздки, на викуп необхідних речей тощо [255, с. 145]. Запровадження дільничих попечительств сприяли зростанню адресності допомоги. Їх члени краще знали жителів дільниці, відтак у обов'язок дільничної ради входило вивчення матеріального становища людини, яка зверталась по допомогу. Однак суттєвої підтримки жителям міст ці попечительства надати не могли через недостатність коштів.

Земські установи та органи міського громадського самоврядування губерній Правобережної України були нерозривно пов'язані спільністю території та колом соціальних питань, зокрема наданням медичної допомоги населенню [533, с. 156]. Однак, попри співпрацю, виникали непорозуміння щодо надання медичних та інших послуг соціального характеру жителям міст і сіл. Траплялися випадки, коли міські думи не йшли на безкорисливу співпрацю з земством, враховуючи власні фінансові інтереси. Так, Літинська міська дума у 1905 р. відмовила повітовій управі у справах земського господарства у проханні надати на пільгових умовах міське приміщення під земську лікарню, у якій отримували б медичну допомогу як міські, так і сільські жителі [89, арк. 109]. Хоча Літинська міська Дума переймалась питаннями соціальної опіки. У цьому ж році 25 вересня вона ухвалює фінансувати дитячий притулок у м. Літин, а також опікуватися дітьми-сиротами, чиї батьки загинули у війні з Японією [297, с. 4].

Через брак коштів міські органи недостатньо займалися такими питаннями, як забезпечення найбільш бідного населення продуктами харчування, підтримка потерпілих від стихійних лих (пожежі, повені, землетрусів, епідемій тощо). Допомога не набула системності і в основному обмежувалась матеріальною підтримкою окремих осіб [572, с. 328].

Отже, міські управи у Правобережній Україні робили спроби розв'язати соціальні проблеми шляхом утримання соціальних закладів (притулків, богаділень, нічліжних будинків тощо), фінансування

благодійних організацій, матеріальної підтримки учнівської молоді та окремих громадян. Однак розмір виділених коштів на такі цілі не дозволяв міським управам суттєво покращити роботу у соціальній сфері.

Відомство установ імператриці Марії

Значну допомогу в організації підтримки соціально вразливого населення надавали напівдержавні філантропічні організації – Відомство установ імператриці Марії (далі – ВУІМ), Імператорське людинолюбне товариство, Попечительство будинків працелюбста і робітних будинків (з 1906 р. – Попечительство трудової допомоги), Російське товариство Червоного Хреста.

Обмеження громадянської ініціативи, стримування самоорганізуючого потенціалу у суспільстві у першій половині ХІХ ст. сприяли посиленню ролі напівдержавних форм допомоги нужденним. Особливою активністю відзначалось Відомство установ імператриці Марії. Свою історію Відомство розпочало 1796 р., коли Марія Федорівна, дружина імператора Павла І, очолила Виховне товариство шляхетних дівчат [204]. 2 травня 1797 р. Канцелярія імператриці Марії Федорівни прийняла в управління столичні виховні будинки зі всіма супутніми закладами [216]. Після смерті імператриці у 1828 р. для управління навчальними, кредитними, богоугодними закладами, якими вона опікувалась і кількість яких вже перевищувала шість десятків [464, с. 77], створили спеціальне ІV відділення Власної його імператорської величності канцелярії [217]. Спочатку неофіційно, а з 1854 р. вже офіційно це відділення почало називатись Відомством установ імператриці Марії. На той час йому належало 228 закладів та установ. У Правобережній Україні з їх числа були Київський інститут шляхетних дівчат та три притулки для дітей: два у Києві та один графа Потоцького у м. Немирів Подільської губернії [181].

Завдяки ВУІМ до справи допомоги ближньому долучались як заможні і впливові, так і небагаті благодійники з груп невисокого соціального статусу. Це свідчило про позитивне ставлення населення до справи філантропії і про сподівання, що їх гроші потраплять за призначенням [641, с. 307].

На кінець ХІХ ст. діяльність ВУІМ з соціальної опіки поширювалась на різні групи населення: на немовлят і дітей, вихованців виховних будинків, притулків та навчальних закладів Відомства, на вдів і старих, сліпих і глухонімих, хворих і здорових, які опинились у життєвій скруті і не могли самостійно її подолати. З-поміж установ, які входили до складу ВУІМ, виділялись такі підрозділи, що мали характер центральних: Відомство дитячих притулків, Попечительство імператриці Марії Олександрівни про сліпих, Попечительство імператриці Марії Федорівни про глухонімих.

Особливе зростання кількості повітових та міських попечительств дитячих притулків ВУІМ і самих закладів спостерігалось наприкінці ХІХ ст. За нашими підрахунками на основі статистичних даних, наведених у статистичному збірнику “Благотворительность в России”, за 10 років, з 1895 по 1904 рр., у Російській імперії кількість попечительств і благодійних товариств, що підпорядковувались ВУІМ, зросло на 256%, притулків і закладів опіки на 167%, а кількість дітей, що там перебували – більш як на 100% [319, с. 20]. На Правобережжі на початку ХХ ст. кількість таких установ, що входили до структури ВУІМ, зроста в основному за рахунок Київської та Подільської губерній [319, с. 100, 116, 144; 320; 321]. Наявність установ та товариств ВУІМ у губерніях Правобережної України подано у додатку Є.1.

Головним джерелом фінансування були пожертви приватних осіб. Цьому сприяла широка участь представників царського двору і вищих чиновників у всіх структурах Відомства. У губерніях його філії очолювали перші особи краю. Тож багато хто із знаті, чиновництва намагались від них не відставати. Членами губернських Попечительств дитячими притулками ВУІМ були губернатори, віце-губернатори, єпископи, предводителі дворянства та інші поважні особи краю. На рахунок попечительств надходили кошти від щорічних членських внесків, відсотків від капіталу, грошових, речових та продуктових пожертвувань приватних осіб, орендної плати за нерухомість, яку здавали у найм, допомоги міст, доходи від лотерей, розважальних заходів на їх користь та інших джерел. З появою земських органів до фінансування долучалось місцеве земство.

Розглянемо фінансування закладів ВУІМ на прикладі Подільської губернії. Найсуттєвішим джерелом фінансування Кам'янець-Подільського притулку Відомства установ імператриці Марії були, за нашими підрахунками, пожертви громадян та кошти, що надходили від лотереї-алеґрі і розважальних заходів, які організувало губернське Попечительство дитячих притулків. Так, у 1891 р. чистий дохід на користь притулку складав 4 836 руб. 01 коп., з яких грошові пожертви громадян та їх участь у різних благодійних акціях становили 3 148 руб. 07 коп. (65,1%). У 1897 р. відповідно 8 837 руб. 38 коп. і 7 065 руб. 17 коп. (79,95%), у 1899 р. – 10 123 руб. 78 коп. і 4 895 руб. 17 коп. (48,4%) [367; 372; 373; 376]. Схожа ситуація спостерігалась і у повітових попечительствах губернії. Так, до Ушицького повітового попечительства дитячих притулків надійшло від громадян за різними статтями доходів 884 руб. 37 коп., що становило 50,8% всіх грошових надходжень за 1913 р. [424, с. 16].

Для утримання притулків практикувались місцеві збори. Так, у Кам'янецькому повіті для фінансування Довжоцького притулку-богадільні для селян 7 волостей обклали трикопійчаним збором за десятину надільних земель [57, арк. 244].

Приймали притулки і пожертви продуктами харчування. На Поділлі найчастіше такі пожертви надходили від власників цукрових заводів. У 1912 р. до Вінницького дитячого притулку надійшли пожертви цукром від 6 цукрових заводів (по 6 пудів від кожного) [56, арк. 82]. Отже, фінансування притулків значною мірою залежало від благодійності громадян та активної роботи членів губерньського та повітових попечительств із пошуку додаткових джерел фінансових надходжень.

У зв'язку із зростанням кількості благодійних товариств та закладів, а також необхідністю подальшого їх розширення виникала потреба у пошуку нових джерел надходжень коштів. Для цього встановили відсотковий збір з усі розважальних заходів у державі на користь ВУІМ. На його рахунки також надходили кошти, виручені від продажу гральних карт. З цих двох джерел склались значні суми. Так, станом на 1 січня 1905 р. загальна сума таких капіталів складала 4 451 260 руб., що становило 18,4% всіх надходжень [319, с. 5-6].

Керівництво заохочувало благодійну ініціативу населення. Так, у циркулярному листі ВУІМ від 4 жовтня 1911 р. за № 2 702 рекомендувалось застосовувати досвід Пензенського губерньського попечительства дитячих притулків з організації продажу квітів і збору пожертв на користь дитячого притулку і обдумати можливість щорічної організації такого заходу [55, арк. 64].

Розглянемо діяльність попечительств за губерніями. Волинське губерньське попечительство дитячих притулків було відкрите у 1891 р. Воно утримувало з 1892 р. у м. Житомир дитячий притулок для хлопчиків віком від 8 до 18 р. християнських віросповідань безкоштовно або за плату у 120 руб. на рік. Для дітей, які перебували на денному режимі, вартість перебування на рік складала 48 руб. Вихованці проходили навчання грамоти за програмою початкових училищ. Притулок мав майстерні, у яких дітей навчали ковальській, слюсарній і столярно-токарній справі [397, с. 133; 320, с. 1].

У повітах Волинської губернії у 1901 р. були відкриті Луцьке та Заславське повітові попечительства дитячих притулків. Останнє утримувало дитячий притулок для сиріт і напівсиріт християнських віросповідань віком 6-8 років [320, с. 8, 13].

Київське губерньське попечительство дитячих притулків ВУІМ відкрили у 1845 р. Воно утримувало Олександрівський дитячий притулок для хлопчиків, Маріїнський для дівчаток (кожен на 150 осіб), а також дитячий притулок для хлопчиків імені імператора Олександра II [320, с. 1]. У ці заклади приймалися діти-сироти та діти з бідних родин. Вони поділялись на молодшу, середню та старшу групи. Малолітні, розумово відсталі, ослаблені фізично діти складали особливу групу на час адаптації у притулках. Сироти та діти бідних батьків на момент прийому у заклад у переважній більшості виявлялись “нерозвинутими,

грубими, здичавілими, а іноді, попри ранній вік, морально зіпсованими” [431, с. 69]. Вони перебували на повному утриманні, навчались грамоти та трудових навиків: хлопчики – ремеслам, дівчатка – рукоділлю, домоведенню.

У Києві у структурі ВУІМ діяли товариства, які мали на меті допомагати бідним учням навчальних закладів, наприклад, Товариство взаємодопомоги недостатнім (бідним) ученицям Києво-Подільської гімназії та Товариство взаємодопомоги недостатнім (бідним) ученицям Фундуклеївської жіночої гімназії. Гімназисткам з бідних сімей вони оплачували навчання, видавали безкоштовно книжки та учнівське приладдя, а також гроші на придбання одягу, взуття та інших предметів першої необхідності [320, с. 3].

Заклади ВУІМ опікувались також долею сліпих та глухонімих. У Києві діяло відділення Попечительства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, яке підтримувало сліпих мешканців Київської, Волинської та Полтавської губерній постійною та одноразовою грошовою допомогою, забезпечувало одягом та матеріалом для роботи. Попечительство утримувало училище для сліпих дітей та гуртожиток для дорослих сліпих, які працювали. Це училище було найбільше за кількістю вихованців в державі, про що відзначалось у звіті про діяльність Попечительства імператриці Марії Олександрівни за 1898 р. [163, л. 224 об.]. В училищі на повному утриманні безкоштовно або за плату у 120 руб. на рік перебували сліпі у віці від 7 до 21 року. Тут вихованці навчались грамоти, доступних ремесел, а дівчатка ще й рукоділля. Крім цього, вони ще опановували спів, музику, настройку фортепіано, що могло стати для них надійним заробітком у майбутньому. На початок 1903 р. у закладі налічувалось 57 вихованців [163, л. 297 об.–299]. Спроби Попечительства запровадити особистий патронат над сліпими, які виходили у самостійне життя, успіху не мали [569, с. 145].

Київський відділ Попечительства імператриці Марії Федорівни про глухонімих утримував школу-притулок для постійного і денного перебування глухонімих дітей. Тут вони навчались грамоти, хлопчики – ремесла, а дівчатка – шиття. У цьому притулку у 1902 р. перебувало 7 хлопчиків і 5 дівчаток [320, с. 8].

Були представництва та заклади ВУІМ і у повітах Київської губернії. Бердичівське повітове попечительство утримувало Бердичівський дитячий притулок повного утримання, навчання і виховання дітей віком 5-10 років. Шполянське місцеве попечительство дитячих притулків Звенигородського повіту утримувало сільський сирітський дитячий притулок для сиріт і напівсиріт місцевих селян православного віросповідання. На таких самих умовах діяв Степанецький сільський дитячий притулок, який був на утриманні Канівського повітового попечительства. Білоцерківське місцеве

попечительство дитячих притулків Васильківського повіту утримувало дитячий притулок для дітей до 12 років, заснований представницею відомого роду землевласників, меценатів і благодійників графинею Браницькою. Діти перебували на денному утриманні, а діти-сироти – на постійному. На відміну від деяких закладів такого типу, які приймали дітей лише християнського віросповідання, тут приймалися діти будь-якого віросповідання, національності, стану. Чигиринське повітове попечительство дитячих притулків, не маючи помешкання, надавало допомогу малолітнім сиротам шляхом розміщення їх у сім'ях за винагороду. Сквирське повітове попечительство лише займалось пошуками коштів на відкриття притулку [320].

У Подільській губернії ВУІМ представляло губернське попечительство дитячих притулків (засноване у 1869 р.), яке утримувало дитячий притулок для малолітніх сиріт і напівсиріт віком від 5 до 12 років. У його віданні також перебувала школа домоведення для дівчат-сиріт від 12 років (відкрита 5 листопада 1900 р.), а також притулок-ясла для немовлят у с. Островчани (відкритий 1 червня 1901 р.) [399, с. 5, 19]. У 1901 р. у кожному повіті Подільській губернії було створене попечительство дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії. Всього їх було 12, з них 10 одразу розпочали пошук коштів для виконання покладених на них завдань. Станом на 1914 р. у Подільській губернії вже нараховувалось, крім 12 повітових попечительств, 6 сільських – Войтовецьке Летичівського, Довжоцьке Кам'янецького, Пашковецьке і Фельштинське Проскурівського, Капустянське Ушицького і Багриновське Літинського повіту. Притулки були у 6 повітових центрах – Брацлаві, Вінниці, Гайсині, Літині, Новій Ушиці, Ольгополі (притулок знаходився у с. Стратієвка за 5 км від міста). На літо 1914 р. планували відкриття дитячого притулку у Могилеві-Подільському [57, арк. 170], але цього зробити не вдалось у зв'язку з початком Першої світової війни. У селах губернії існувало 7 дитячих притулків – Войтовецький, Грановський, Довжоцький, Пашковецький, Капустянський, Фельштинський, Багриновський [58, арк. 1 зв.]. Вони також виконували роль богаділень, куди приймали одиноких старих і німечих з околиць [409, с. 4]. Деякі новоутворені попечительства дитячих притулків, як, наприклад, Балтське та Ямпільське Подільської губернії, не маючи достатніх коштів на відкриття притулку, оплачували утримання дітей у прийомних сім'ях [57, арк. 95, 102].

Кам'янець-Подільський комітет Попечительства імператриці Марії Олександрівни про сліпих утримував у місті ремісничий притулок для дорослих сліпих. У Російській імперії наприкінці XIX ст. було лише два притулки-майстерні для навчання дорослих сліпих – імені К. К. Грота у Санкт-Петербурзі та у Кам'янці-Подільському [236]. Кам'янець-Подільський притулок приймав сліпих усіх віросповідань віком до 35 р. Перевага надавалась нижчим воїнським чинам. Головною

метою притулку було навчити вихованців ремеслу, щоб у майбутньому вони самі могли здобувати засоби до існування. У Подільській губернії притулок з таким статусом проіснував до 1899 р. і за цей час у ньому знаходились сліпі з Подільської, Київської, Харківської, Херсонської губерній. Тут їх навчали в основному лозоплетінню. Це ремесло було доступне для них, використовувало місцеву сировину і мало непоганий ринок збуту, оскільки вироби з лози були тоді широко вживані [370, с. 135-136].

Деякі вихованці Кам'янець-Подільського притулку для сліпих, крім навчання ремесла, освоювали музику і музичні інструменти за керівництва спеціально найнятого вчителя. У 1890 році був створений навіть невеликий оркестр з 6 осіб, які цим уже заробляли, граючи на весіллях та вечорах місцевих жителів [368, с. 132].

З 1892 р. сліпі у притулку навчались ще й співу [369, с. 124]. Деякі вихованці вивчали грамоту за системою Брайля, але таких було мало [366, с. 100; 370, с. 136]. Термін перебування у притулку становив три роки. Після його закінчення випускників за кошти Кам'янець-Подільського комітету Попечительства імператриці Марії Олександрівни про сліпих забезпечували одягом, взуттям та білизною, набором необхідних для самостійної діяльності інструментів і відправляли за місцем постійного проживання [301, с. 277].

У 1899 році притулок для сліпих реформували в училище для сліпих дітей. Але дорослими сліпими також опікувались. Вони продовжували отримувати допомогу місцевого попечительства дитячих притулків. Воно, враховуючи важке матеріальне становище колишніх вихованців ремісничого училища для сліпих, змушених заробляти на життя в основному виробництвом і продажем плетених корзин, постачало їх сировиною і допомагало реалізовувати готові вироби. Сліпі з найбільш віддалених районів Подільської губернії отримували незначну грошову допомогу в розмірі від 1 до 10 руб. У деяких випадках розмір такої разової допомоги становив навіть 20-25 руб. [375, с. 119].

В училищі для сліпих дітей, яке, як уже зазначалось, діяло з 1899 р., перебувало на утриманні від 9 до 13 хлопчиків віком від 6 до 14 років, поділених на старшу і молодшу групи. З навчальних предметів в училищі викладали Закон Божий, російську мову, арифметику, історію, географію і природознавство [376, с. 119]. Траплялися й винятки. Наприклад, у 1903 році, трьох маленьких хлопчиків, яких не зарахували в жодну групу із-за віку і недостатніх для навчання здібностей, все-таки залишили при училищі [375, с. 134].

Губернське попечительство дитячих притулків дбало і про розширення закладу. Так, у 1902 р. воно виділило 8 400 руб. на придбання у міста ділянки розміром 700 кв. сажнів, що прилягала до училища [342, с. 8]. Отже, умови для підготовки вихованців до відносно повноцінного самостійного життя створювалися, що допомагало їм

прогодуватися, бути корисними суспільству, не обтяжувати його своїм утриманням.

Одним з найважливіших напрямків діяльності ВУІМ була організація опіки, виховання і освіти дітей у виховних будинках, притулках, різнорівневих навчальних закладах. Саме завдяки їм, як зазначає І. Касацька, Російській імперії вдалось підняти справу народної освіти, зробити її доступною для дітей соціально вразливих верств [612]. Діти-сироти, діти з бідних та неповних сімей у таких закладах могли отримати догляд, освіту (принаймні початкову), морально-релігійне виховання, освоїти ремесла.

Розглянемо особливості функціонування закладів з опіки дітей ВУІМ на прикладі Подільської губернії. Перше зібрання громадськості у Подільській губернії для відкриття притулку у Кам'янці-Подільському відбулося ще на початку 60-х років. Однак саме Подільське попечительство дитячих притулків заснували лише у 1869 р., а сам притулок відкрили 16 квітня 1882. Він був розрахований спочатку на 16 дітей і передбачав відповідно до Положення про притулки 1839 р. лише денне перебування дітей від 3 до 10 років [446, с. 144-145]. У 1891 р. затвердили нове Положення про дитячі притулки [222], відповідно до якого до притулку почали приймати дітей віком 3-12 років (у виняткових випадках дітей можна було залишати у закладі вже до 14 років). Притулок був тепер не лише денного, але й постійного перебування вихованців. Заклад, крім звичайного морально-релігійного виховання, початкової освіти, мав підготувати вихованців до практичного самостійного життя, до набуття ними соціально-побутових навиків. Це дало б їм можливість після перебування в закладі влаштуватись прислугою у заможних родинах або учнями ремісничих училищ для отримання професійних навиків. Перевагу для влаштування у притулок мали сироти, напівсироти залежно від ступеня нужденності, який за розпорядженням попечительства особисто перевіряв один з його членів.

Кількість дітей, що були на повному утриманні у притулку, не була постійною, вона коливалась в межах трьох – семи десятків. Зростали і витрати на їх утримання. Так, витрати на утримання 1 вихованця у Кам'янець-Подільському притулку ВУІМ за 10 років (з 1900 по 1910 рр.) зросли більш як на 56 % [398, с. 8; 408, с. 4] (див. додаток Є.2). Щодо станового походження, віросповідання то ніяких обмежень в прийомі до притулку не було. Так, у 1903 році тут перебувало 10 дітей дворян, 2 – чиновників, 12 – міщан, 16 – селян, 8 – нижчих воїнських чинів. З них православних – 39, католиків – 11 [401, с. 7]. Траплялось, що до притулку потрапляли й діти іноземних підданих, як це було, наприклад, у 1906-1910 роках [404, с. 5; 405, с. 4; 406, с. 4; 407, с. 4; 408, с. 4].

Діти у притулку отримували кваліфіковану медичну допомогу [558]. В перші роки ХХ ст. (з 1900 по 1904 рр.) директором дитячого притулку був доктор медицини Е. Фаренгольц. Він надавав допомогу і консультував хворих дітей, а за необхідності хвора дитина поміщалась у міську лікарню. Для амбулаторного лікування вихованців ліки купувались на кошти Подільського попечительства в приватних аптеках [402, с. 7-8].

Старші діти упродовж навчального року відвідували безкоштовно міське однокласне училище, яке знаходилось у приміщенні притулку на першому поверсі. Діти дошкільного віку за керівництва наглядачки та її помічниці навчались читати і молитись. Старші дівчатка вчилися ремонтувати білизну, одяг, в'язати шкарпетки, прибирати в кімнатах, допомагали за можливості по господарстві. Хлопчики навчались в'язати різні речі з ниток. Ця робота не потребувала особливого фізичного напруження дитячих сил, а діти привчались до праці. Деякі з них самостійно в'язали з ниток ручні кошики, мисливські сумки, гамаки та інші потрібні у побуті речі. Навчати дітей більш складному ремеслу не було змоги, оскільки діти перебували у притулку до 12 років і не могли це робити просто фізично.

Притулок не міг прийняти всіх дітей, які потребували опіки і догляду, через недостатність площ і місць, на що наголошував директор закладу Е. Фаренгольц [80, арк. 28-29; 81, арк. 5; 83, арк. 7]. Це була проблема багатьох притулків, що змушувало декого з прохачів йти на шантаж влади, погрожуючи перехрестити дітей у римо-католицьку віру. Це часом давало результат і дитину таки прилаштовували до притулку [55, арк. 99-104^a].

Приймались до притулків діти і за плату, якщо родичі чи інші люди могли оплатити більшу частину вартості річного утримання у притулку [78, арк. 5, 7].

Діти, які за віком вибували з притулку, повертались до батьків, йшли у прислугу до приватних осіб, працювали в майстерні, продовжували навчання за казенні кошти або кошти Подільського попечительства. Здебільшого у ремісничому училищі Іоанно-Предтеченського братства [79, арк. 81; 398, с. 9], Києво-Кирилівській фельдшерській школі [75, арк. 22, 24, 26] та у практичній школі садівництва і сільського господарства у с. Гуменне Вінницького повіту [399, с. 49].

Траплялося, що дітей брали на утримання і виховання або усиновлення приватні особи. З-поміж таких дітей були й такі, чії мати або батько були живі. Найчастіше це траплялося з позашлюбною [55, арк. 61, 62] дитиною. Тих, хто виявив бажання взяти дитину з притулку для усиновлення і виховання, ретельно перевіряли на склад сім'ї, моральну атмосферу в ній, на матеріальне забезпечення, і лише після цього вирішувалась подальша доля дитини [78, арк. 9, 11, 38].

Одним із важливих завдань притулків була соціалізація дитини, підготовка її до повноцінного самостійного життя. Якщо хлопчики навчалися ремесел, що могли стати їх основною трудовою діяльністю, то дівчатка навчитися вести господарство, як у звичайній сім'ї, в умовах притулку не мали можливості. У другій половині XIX – на початку XX століття трудове навчання як складова трудової підготовки дівчат поступово ставало державною справою [526]. Крім збільшення уваги до трудового виховання у межах шкіл та училищ, створювались школи домоведення. Така школа для дівчат Кам'янець-Подільського дитячого притулку була створена у місті у 1900 р. Вона також перебувала у віданні Подільського губернського попечительства дитячих притулків ВУІМ. Це було дуже актуальне починання, оскільки позбавлені власної родини дівчата-сироти не мали можливості отримати належне сімейне виховання, що передбачало первинну соціалізацію особистості, засвоєння соціальних ролей дружини, матері тощо.

Школа домоведення була створена завдяки ініціативі та подвижницькій діяльності у царині підтримки дітей-сиріт місцевої жительки А. Четверікової. На утримання такої школи вона надала безкоштовно приміщення, забезпечувала повне утримання (одяг, взуття, білизну) і на перших порах виділяла до 50 руб. щомісячно на різні потреби школи. А. Четверікова брала на себе також нагляд за вихованням дітей і за внутрішнім розпорядком у школі. Вихованки мали бути на повному утриманні закладу. Проте, якщо хтось з батьків чи родичів дівчат був більш-менш заможним з них брали невелику плату [76, арк. 110]. Цей вчинок А. Четверікової був яскравим прикладом любові до ближнього, актом гуманізму, безкорисливої благодійної діяльності, що не могло не викликати захоплення сучасників.

Програма занять у школі передбачала навчання грамоти, оскільки деякі вихованки нею взагалі не володіли, а також шиття, вишивання, в'язання та іншого рукоділля, ведення господарства (догляд за житлом, домашніми та свійськими тваринами), кулінарної майстерності і взагалі домоведення. Близько двох десятків місцевих жительок на добровільних засадах допомагали організовувати виховання і навчання пансіонерок школи [343, с. 6-8]. Загалом за 10 років свого існування через школу домоведення А. Четверікової пройшло 30 дівчаток-сиріт. По її закінченню вони працювали економками, швачками, вчительками, сестрами милосердя, кравчинями, а хто вийшов заміж, стали добрими, умілими, працелюбними дружинами [343, с. 12]. Вже перші випуски показали, що головна мета установи, яка полягала в тому, щоб не лише дати соціальний захист дівчаткам-сиротам, а й забезпечити їх соціалізацію, підготувати до дорослого життя, дати початкову освіту, сформувані трудові навички з ведення господарства, навчити нескладних жіночих ремесел, за можливості допомогти своїм випускницям

влаштуватись у житті, створити власні сім'ї, в основному була успішно досягнута.

Для немовлят з ініціативи і на кошти почесного члена Попечительства колезького асесора Д. Старжинського 1 червня 1901 р. відкрили притулок для підкинутих дітей, розрахований на 10 осіб у с. Островчани. Після досягнення 5-річного віку вони мали переводитись до Кам'янецького притулку [76, арк. 134]. Це був перший на Поділлі заклад, де опіку могли б знайти діти, кинуті напризволяще. Потреба в такому закладі, особливо у губернському місті, відчувалась гостро. Керівництво Подільського попечительства, називаючи вчинок Д. Старжинського актом гуманності і милосердя, висловлювало сподівання, що сусідні селянські товариства теж прагнутимуть відкрити сирітські притулків на власні кошти. В перший рік свого існування притулок-ясла прийняв 13 немовлят. Догляд за дітьми здійснювався спеціально найнятими для цієї справи особами за керівництва дружини засновника В. Старжинської [399, с. 18-19].

Проблема підтримки дітей-сиріт, дітей із малозабезпечених сімей на початку ХХ ст. стояла гостро, що змушувало Подільське губернське попечительство дитячими притулками ВІУМ розширювати мережу своїх закладів, не обмежуватись лише губернським містом. З 1901 р. починають створюватись повітові попечительства у всіх повітових центрах губернії [399, с. 20]. Відкриття попечительств ще не означало початку роботи дитячих притулків. На протязі 5 років діяльність Кам'янецького, Летичівського, Проскурівського, Ново-Ушицького попечительств полягала лише в пошукові коштів для відкриття сирітських притулків, а Ямпільське та Балтське попечительства з дня відкриття взагалі ніякої активності не проявляли [403, с. 12].

Найбільш дієвими виявились Гайсинське і Могилівське повітові попечительства дитячих притулків. Гайсинське повітове попечительство відкриває вже в перший рік свого існування 2 такі притулки на період літніх польових робіт у містечку Теплик, в яких на повному утриманні перебувало щоденно від 30 до 40 дітей. Догляд за дітьми, їх навчання і виховання, ведення господарства здійснювали на добровільних засадах місцеві жінки, вважаючи таку роботу богоугодною справою. Утримання кожної дитини становило 6,3 коп. в день [399, с. 21-22].

До справи створення дитячих притулків долучались і місцеві землевласники, використовуючи на ці потреби власні кошти. Так, у Гайсинському повіті у 1901 році відкрили 4 притулки-ясла на кошти місцевих землевласників. Могилівське попечительство створило притулки для дітей 1-12 річного віку на період літніх польових робіт у селах повіту Немія, Лучинець, Володидівці. Долучились до такої справи і заможні жителі повіту. Дещо менші успіхи в організації опікунської справи були в Ново-Ушицькому повіті. Тут відкрили лише 2 притулки

для догляду за селянськими дітьми на період польових робіт [399, с. 22-25].

Місцеві селяни на перших порах зустріли створення таких закладів байдуже, а місцями і вороже. Вони неохоче відпускали своїх дітей до притулків, побоюючись, що за все це доведеться платити. Після того, як волосне керівництво провело відповідну роз'яснювальну роботу, настрої селян помінялись. Тепер вони не лише із задоволенням відпускали своїх дітей до притулків, але й приносили для них хліб, овочі, приготовлену вдома їжу. Коли по завершенню літнього сезону притулки закривались, селяни просили їх знову організувати на наступне літо [399, с. 23].

Догляд за дітьми у такий спосіб на час польових робіт схвалювала і влада. Так, у звіті Подільського губернатора за 1901 р. зазначалось, що у губернії за звітний рік відбулось 77 пожеж з вини дітей, які необережно поводитись з вогнем [17, арк. 86]. Догляд за дітьми за відсутності батьків давав би можливість уникати такого лиха. Створення літніх притулків у селах – це були перші паростки організованої соціальної опіки дітей у повітах Подільської губернії. Діти не були залишені батьками в гарячий літній сезон на самих себе, не було потреби й відривати дорогоцінні робочі руки від роботи для догляду за дітьми, коли вирішувалась доля урожаю, від якого залежав добробут основної частини населення губернії.

У наступні роки цей вид благодійної діяльності в губернії набував розмаху. У 1902 році у всіх повітах Подільської губернії вже діяло 23 літні притулки на період літніх польових робіт [400, с. 5], у 1903 – 28 [401, с. 6], у 1904 – 31 [402, с. 6]. У наступні роки кількість притулків зростає. Головною перешкодою на шляху їх відкриття була нестача коштів. Керівники повітових попечительств дитячих притулків намагались залучити населення повіту до благодійної справи соціальної підтримки дітей [56, арк. 1]. Тому від заснування повітового попечительства до початку функціонування опікунських закладів проходив певний час, іноді роки. Подільська губернія, єдина з губерній Південно-Західного краю, яка була відзначена як така, де справа створення притулків-ясел на літній період успішно розвивалась на початку ХХ ст. [318, с. 3].

Розширення мережі дитячих притулків ВУІМ вимагало відбірною кадрового складу Попечительств на місцях. Зважаючи на завдання фізичного, морального і духовного виховання дітей-сиріт, Відомство у циркулярі від 7 лютого 1912 р. за №331 зазначало необхідність за найманням на службу вимагати документи про освіту, паспорт або метрику, свідоцтво, про виконання військової повинності, свідоцтво про благонадійність, документ про дворянство, а у разі переведення з інших відомств і міністерств – копію послужного списку, відгуки керівництва. Відставні особи повинні були подавати копії атестатів про їх попередню службу (для цивільних чинів) або копії указів про відставку (для чинів

військових) [55, арк. 44]. Це свідчило про відповідальне ставлення Відомства установ імператриці Марії до справи соціальної опіки дітей у державі.

Імператорське людинолюбне товариство

З-поміж благодійних організацій, які очолювали представники дому Романових, особливе місце належить Імператорському людинолюбному товариству. Воно було засноване у 1802 році імператором Олександром I (з 1802 по 1814 рр. мало назву “Благодійне товариство”) [194], коли благодійність набувала піднесення і заохочувалась імператорським двором. Воно мало на меті навести порядок у приватній благодійності, взяти її під свій контроль, акумулювати кошти для більш ефективної допомоги бідним незалежно від віку, статі, віросповідання у всіх людських потребах. При народженні це була акушерська і медична допомога, піклування в спеціальних притулках для немовлят. Для дітей, позбавлених з різних причин батьківського піклування, – опіка, турбота про їх виховання та освіту. Для дорослих, які нездатні самі прохарчуватися з власної праці через старість чи хворобу, організовувались спеціальні притулки. Товариство опікувалось бездомними і голодними, надаючи їм житло та їжу, безробітними, підшуковуючи їм роботу, створюючи умови для самозабезпечення. Допомагали навіть тим, хто працював – сприяли їм збувати товари і хоч якось долати злидні [179]. Детально завдання, структура, управління організації, членство у ній викладені у Положенні про Імператорське людинолюбне товариство (затверджене 12 червня 1900 р.) [429]. Головне управління установами Товариства здійснювала його рада, яку очолював головний попечитель Товариства. Безпосереднє управління установами і справами здійснював помічник головного попечителя. Обох посадовців особисто призначав імператором. У діяльності Товариства брали участь безкорисливою працею і жертвами особи без обмежень у статі, стані, віросповіданні як попечителі та попечительниці закладів, їх співробітники, почесні голови комітетів і комісій, їх почесні та дійсні члени, а також члени-благодійники та члени-змагальники. Члени-благодійники вносили пожертви, а члени-змагальники допомагали безкорисливою працею: досліджували матеріальний стан і умови життя бідного населення, брали участь в організації кухлевих зборів, благодійних акцій, залученні жертводавців та благодійників тощо [347, с. 30].

У дореформений період, за А. Соколовим, Імператорське людинолюбне товариство, з одного боку, обмежувало соціальну ініціативу, робило ставку на накопичення банківського капіталу і використання процентів з нього, що призводило до неефективного використання значних коштів, з іншого – сприяло піднесенню престижу благодійності у суспільстві, надавало їй статус державної служби, що

вважалось почесним заняттям у державі і розглядалось як можливість просування вгору по службовій драбині [566, с. 110].

Влада надавала Товариству значну фінансову підтримку. З 1 січня 1901 р. сума асигнувань з державного казначейства на потреби Імператорського людинолюбного товариства становила 35 000 руб. на рік (до цього було 4 514 руб. 25 коп.) [170]. Загалом Імператорське людинолюбне товариство, як і Відомство установ імператриці Марії, було державно-громадською організацією [466, с. 232]. Одні дослідники для розвитку благодійництва розцінювали це позитивно, а інші – негативно [566, с. 96].

Найпотужніше Імператорське людинолюбне товариство було представлене у Подільській губернії, значно менше у Київській і зовсім не було його установ у Волинській. З губерній Правобережної України лише у Кам'янці-Подільському, адміністративному центрі Подільської губернії, діяла повноцінна філія Імператорського людинолюбного товариства – Комісія Імператорського людинолюбного товариства для збору пожертв і допомоги бідним, яка розпочала тут свою діяльність 19 лютого 1884 р. Її метою було надання допомоги нужденним жителям Кам'янця-Подільського та губернії [282]. У 1902 р. її перейменували в Попечительний про бідних комітет Імператорського людинолюбного товариства [347, с. 110]. У віданні Комітету були віспощепильний інститут, безкоштовна лікарня для амбулаторних хворих, санітарно-аналітична та бактеріологічна станція, відділення лікарні у м. Балта, а також ділянка у передмісті м. Могилів для сільськогосподарської колонії [339, с. 92].

Комітет проводив досить активну організаційну діяльність, турбуючись і про зростання кількості членів організації. Так, в одному зі звітів про діяльність Комітету зазначалось, що внесок в 5 руб. доступний значній частині населення Подільської губернії і тому він прагне бачити своїми членами всіх поміщиків, землевласників, чиновників, священнослужителів, торговців, підприємців – тих осіб, для яких 5 руб. не зашкодять їх бюджету [384, с. 10].

Основна увага Подільського губернського Попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства спрямовувалась на тих, хто перебував у скрутному матеріальному становищі і потребував фінансової допомоги. Розв'язати проблему бідності наданням лише грошової допомоги нужденним було неможливо. Та суттєвої матеріальної підтримки Кам'янець-Подільський Комітет надати кожній такій сім'ї чи окремії людині був не в змозі, а дрібні виплати змінити кардинально ситуацію не могли. Та, попри обмеженість коштів, на цей вид благодійної діяльності за перші 10 років бідним виплатили, за нашими підрахунками, 7 662 руб. 27 коп. Близько 700 жителів краю отримали або одноразову допомогу або щомісячні виплати по 2-5 руб. (див. додатки Ж.1, Ж.2) [382, с. 11-12]. Однак уже на

початку ХХ ст. Комітет різко обмежив видачу грошових допомог, закумулювавши кошти на більш значущі благодійні витрати, наприклад, допомогу учням, хворим [384, с. 15]. Матеріальну допомогу надавали лише у екстрених випадках. Так, у 1905 році видали 150 руб. гімназисту для поїздки в Одесу і Петербург для лікування ноги, 20 руб. чиновнику, щоб переїхати на місце нової служби, 60 руб. прибулим з острова Сахалін, які були звільнені з каторжних робіт тощо [385, с. 21].

Більш прогресивною ставала форма соціальної опіки, коли люди отримували гроші на придбання робочих інструментів, засобів виробництва, що давало їм можливість своєю працею заробляти на прожиття. Згідно зі звітами Комітету найчастіше виділяли кошти на придбання швейних машин. У деяких випадках – пільгові (зі знижкою до 75%) або безкоштовні білети для проїзду на залізниці [382, с. 13-14]. Грошові виплати надходили також сім'ям померлих чиновників, священнослужителів, військових, в основному тим, хто прислужився якоюсь мірою державі.

Жертви голодних років, і не лише Подільської губернії, могли відчувати на собі допомогу Кам'янець-Подільського попечительного про бідних комітету. Головним чином організовувались пункти харчування, роздавались продукти. В голодні холерні роки кінця ХІХ ст. на кошти Комітету при Балтському відділені лікарні була відкрита безкоштовна чайна, яка функціонувала 3 місяці: з грудня 1892 по березень 1893 року. За цей час вона видала 39 980 порцій чаю з цукром (в середньому це 445 порцій в день). Друга така сама чайна була створена у Шаргороді. Вона, правда, не була, як Балтська, безкоштовною, але платили в ній символічно – 1 копійку за чайну порцію, куди входили $\frac{3}{4}$ фунти хліба, 3 грудки цукру і чай з кип'ятком без обмежень. Та й за це не завжди брали плату. Діяла ця чайна 4 місяці у 1893 і понад 3 місяці у 1894 роках [382, с. 15]. Цей вид благодійної діяльності Комітет продовжував і в наступні роки. Так, наприклад, у неврожайний 1901 рік Балтському повіту виділив 200 руб. для придбання харчів голодним [384, с. 19].

Починаючи з 1888 р., Попечительний про бідних комітет Кам'янець-Подільського Імператорського людинолюбного товариства став опікуватись сім'ями засуджених, а також особами, які повернулись з місць відбуття покарання. Їм видавались одноразові грошові допомоги, а дітей засуджених, які потребували догляду, брали на повну опіку, прилаштовуючи їх в притулки, в інші сім'ї або у навчальні заклади при монастирях. Загалом за перші десять років (1884-1893 рр.) Комітет на всі види діяльності витратив 136 681 руб. 90 коп. З них безпосередньо на благодійність – 76 434 руб. 55 коп. (див. додаток Ж.3) [382, с. 16].

Кошти, які використовувались на благодійність та соціальну опіку мали різні джерела надходжень. Головними з них були членські внески, разові пожертви, збори за підписними листками, кухлеві збори, виручки, які надходили від влаштованих свят, вистав, вечорів, розваг, лотереї-

алеґрі, від процентів з капіталу, субсидій міської думи, прибутку з продажу карт. Зауважимо, що Імператорське людинолюбне товариство отримувало на пільгових умовах гральні карти для реалізації населенню. Кам'янець-Подільський Попечительний про бідних комітет намагався максимально збільшити такі надходження за цією статтею. Так, у 1903 році правління Комітету звернулося з проханням до всіх картярських клубів виписувати карти безпосередньо через Комітет, а також відраховувати незначну суму з кожної гри в карти на його користь. Так, лише в 1905 році дохід від продажу карт становив 1 470 руб. 51 коп. [385, с. 19]. Кошти з картярських надходжень направлялись винятково на оплату навчання учнів навчальних закладів губернії.

Надходжень від проведення розважальних заходів надходило відносно небагато, особливо якщо порівняти з такими надходженнями до інших благодійних організацій. Так, за 1899 рік їх частка у надходженнях до Кам'янець-Подільського попечительного про бідних комітету становила менше 1% [385, с. 24]. Однак на початку ХХ ст. ця стаття доходів ставала більш вагомю. Так, за 1910 р. від розважальних заходів надійшло 7 334 руб. 20 коп. (23,5%), зокрема 2 300 руб. (31,6%) – від перегляду кінематографу [377, с. 112].

Найбільше надходжень коштів на потреби Комітету було від продажу детриту – вакцини проти віспи, яку виготовляли в Інституті щеплення віспи, заснованому Імператорським людинолюбним товариством у 1876 р. у Кам'янці-Подільському. Надходження від продажу детриту у 1903 р. становили 4 151 руб. 62 коп. (21%) [384, с. 18], у 1910 р. – 7 663 руб. 50 коп. (25%) [377, с. 112].

Далеко не останню позицію займали пожертви. За 1889 р. цих надходжень у Кам'янець-Подільський попечительний про бідних комітет Імператорського людинолюбного товариства було на суму 6 929 руб. 29 коп., що становило 55,1% всіх коштів [383, с. 33]. Цьому сприяла активна позиція його членів. У звіті ради Імператорського людинолюбного товариства за 1901 р. знаходимо свідчення, що у Подільській губернії пожертв на користь організації зробили на суму 5 156 руб. 33 коп. [339, с. 68]. У 1903 р. – на суму 8 132 руб. 23 коп. [340, с. 64].

Аналізуючи статті витрат Кам'янець-Подільського попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства можна зробити висновок, що значні суми йшли на допомогу учням гімназій, семінарій, духовних і міських училищ, студентам, що навчались в університетах інших губерній. Ця допомога використовувалася на оплату за навчання, на забезпечення одягом, взуттям, навчальними посібниками, навчальним приладдям. Рідше студенти університетів, учні гімназій та інших навчальних закладів отримували від Комітету гроші, якими вони оплачували квартири, харчування. Це, звичайно, стосувалось не всіх, а найбільш бідних, які без

такої підтримки не могли б навчатися. Так, за 1899 рік 950 руб. виділи на оплату за навчання 47 особам Кам'янець-Подільської гімназії, 1 475 руб. – 71 учениці жіночої гімназії, 40 руб. – 2 учням Подільської духовної семінарії, 6 руб. – 2 учням міського училища і 12 руб. – 4 ученицям цього училища, 15 руб. – 1 учневі Білокриницької сільськогосподарської школи. Разом це складало 2 498 руб. або 15,2% всіх витрат Комітету [383, с. 26]. На допомогу молоді, яка навчалась, за перші 10 років (1884 – 1893 рр.) витратили 14 070 руб. 34 коп. [382, с. 9]. Об'єм таких допомог постійно зростав і далі. Так, якщо в 1899 р. на підтримку учнів виділили 2 498 руб., то в 1905 році ця сума вже становила 3 949 руб. (зростання на 58%). Якщо в 1899 році цю допомогу отримало 127 учнів, то у 1905 році – 174 (зростання на 37%) [383, с. 26, 31; 385, с. 20, 37]. За наступні 10 років (1894 – 1903 рр.) Комітет витратив на учнів, за нашими підрахунками, 27 189 руб. 21 коп., що більше на 93% за попереднє десятиліття. Загалом за 20 років діяльності (з 1884 по 1903 роки) на підтримку учнівської молоді Комітет витратив 41 259 руб. 55 коп. [384, с. 19]. Звичайно, ця підтримка не могла повною мірою забезпечити матеріальні потреби учнівської молоді. Не всі, хто потребував допомоги, її отримували, але сам факт організації такої допомоги недержавною організацією заслуговує на увагу.

Дещо меншими були витрати Кам'янець-Подільського Комітету Імператорського людинолюбного товариства на утримання медичних установ і видачу безкоштовних ліків за рецептами, хоча значення такої благодійної діяльності важко переоцінити. У 1884 р. він відкрив Кам'янець-Подільську безоплатну лікарню. Її фундатором заслужено вважається Й. Ролле, який, здійснюючи ще й приватну медичну практику, не брав грошей з бідних, не зважав ні на їх віросповідання, ні на національність. Перебуваючи на посаді постійного скарбника і дійсного члена Кам'янець-Подільського попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства і очолюючи лікарню, він чимало зробив, щоб залучити кошти цього філантропічного осередку для надання матеріальної допомоги в справі поліпшення умов життя та організації належного медичного огляду дітям бідняків і сиротам, а також для підтримки інших малозабезпечених хворих [442, с. 91].

У Кам'янець-Подільській лікарні Попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства консультації давали 20 місцевих лікарів, були особливий фельдшер і акушерка, діяла аптека з фармацевтом, з якої ліки видавались безкоштовно не лише за рецептами лікарні, а й для місцевих притулків: ремісничого Іоанно-Предтеченського братства, дитячого Відомства установ імператриці Марії, притулку Товариства допомоги бідним. За 20 років існування Кам'янець-Подільська лікарня Імператорського людинолюбного

товариства прийняла 128 731 хворого, видала ліків за 142 560 безкоштовними рецептами [442, с. 16].

Аналогічна лікарня була заснована в Балті у 1888 році. Станом на 1 січня 1906 року в ній отримали безкоштовну допомогу за попередні 18 років існування 105 044 хворих і безкоштовних ліків за 112 750 рецептами [385, с. 22].

У 1891 році Імператорське людинолюбне товариство відкрило лікарню у Проскурові, а у 1901 році у містечку Немирів Брацлавського повіту – лікарню на кошти княгині Щербатової. Щоденно ці заклади відвідувало від 15 до 20 хворих [374, с. 139].

Витрати на утримання таких лікарень зростали. Так, якщо у 1899 році на утримання Кам'янець-Подільської безкоштовної лікарні Імператорське людинолюбне товариство затратило 1 434 руб. 96 коп., Балтської – 1 266 руб. 60 коп., то у 1905 році ці суми становили вже відповідно 3 076 руб. 25 коп. і 1 676 руб. 25 коп. [383, с. 4, 20, 26]. За 1914 р. на утримання їх витратили відповідно 5 712 руб. 58 коп. і 1 713 руб. 25 коп. [341, с. 155].

За 22 роки діяльності (з 1884 по 1905 рік) Кам'янець-Подільський попечительний про бідних комітет Імператорського людинолюбного товариства витратив на благодійну діяльність 314 566 руб. 60 коп., доходів надійшло в цей час на суму 321 918 руб. 12 коп. [385, с. 26].

На початку ХХ ст. діяльність Ради імператорського людинолюбного товариства набула статусу державної служби [170]. Згідно зі Статутом і Положенням особи, які тут служили, носили форму кількох видів – парадну, святкову, буденну, особливу, звичайну, дорожню [608, с. 90]. Члени Товариства відзначались і високими державними нагородами. Так, у 1903 році члени Кам'янець-Подільського Комітету Імператорського людинолюбного товариства були нагороджені – В. Калишевич орденом св. Анни 2 ступеня та К. Миронович орденом св. Станіслава 2 ступеня [384, с. 11].

У Київській губернії діяльність Імператорського людинолюбного товариства не набула такого розмаху, як у Подільській губернії. Філії Товариства до початку ХХ ст. у губернії не було. Лише у 1900 р. розпочало свою діяльність Київське товариство лікарень для хронічно хворих дітей, яке входило до структури Імператорського людинолюбного товариства. Очолювала його С. Ліхачова [569, с. 123]. Товариство опікувалось 2 лікарнями для хворих дітей переважно з незаможних родин [341, с. 23]. У Києві Імператорському людинолюбному товариству підпорядковувались заклади, до створення яких великих зусиль доклали відомі благодійники і меценати Ф. Терещенко, М. Терещенко, Н. Терещенко. На кошти Ф. Терещенка у 1881 р. збудували пологовий будинок, де породіллі всіх станів християнських віросповідань перебували на повному утриманні [320, с. 15]. Будинок безкоштовних квартир Н. Терещенко (збудований на кошти

Ф. Терещенка) відкрився у 1884 р. У будинку було 27 окремих кімнат та одна спільна, де проживали жінки похилого віку, а також вдови з дітьми [320, с. 14]. Станом на 1 січня 1914 р. ним користувалось 136 осіб, з них 44 жінки і 92 дитини [341, с. 72].

У Російській імперії у системі Імператорського людинолюбного товариства діяло лише 3 нічліжні притулки. З них 2 – у Києві, засновані братами Терещенками [341, с. 86]. Ф. Терещенко у 1882 р. збудував триповерховий нічліжний притулок, який відповідав усім необхідним санітарним умовам того часу і був розрахований на 456 чоловіків і 44 жінки. Аналогічний притулок був збудований і М. Терещенком у 1885 р. на 500 осіб [474, с. 124].

У Києві (на відміну від Кам'янця-Подільського) не влаштовували масовий збір коштів на потреби Імператорського людинолюбного товариства. Тут були лише пожертви членів родини Терещенків, але ці фінансові надходження були суттєвими. Так, у 1891 р. від Ф. Терещенка надійшло 61 363 руб. 22 коп. [338, відом. 16]. У 1901 р. від Н. Терещенко – 1 373 руб. 82 коп. [339, с. 68]. За 1914 р. від Н. Терещенко надійшло на утримання закладів 3 524 руб. 68 коп., від М. Терещенка – 2 000 руб. Від інших приватних осіб Києва сума надходжень склала 1 816 руб. 06 коп. [341, с. 216]. Витрати на утримання всіх закладів Імператорського людинолюбного товариства у Києві за 1914 р. становили 119 360 руб. 02 коп. [341, с. 157].

У Волинській губернії Імператорське людинолюбне товариство на початок ХХ ст. не мало ні філій, ні закладів.

Отже, Імператорське людинолюбне товариство відіграло значну роль в організації соціальної опіки населення. У пореформений період домінуючу роль у Товаристві почали втрачати представники дворянства. Жертводавцями стали купці, фабриканти, представники вільних професій, міщани, ремісники. Соціальна опіка набула більш відкритого характеру.

2. Громадська та приватна благодійність

Справа соціальної опіки в умовах розвитку капіталістичних відносин потребувала подальшого вдосконалення і розвитку. Держава виявилась нездатною забезпечити всіх нужденних, кількість яких зростала, соціальною підтримкою за рахунок владних структур. Тому, щоб уникнути накопичення соціальних проблем, влада змушена була піти на лібералізацію своєї політики щодо громадських благодійних організацій, що не лише допомагало розв'язувати соціальні проблеми, але й спрямовувало суспільну енергію у безпечне русло. Царська влада вважала діяльність товариств філантропічного характеру менш небезпечною для чинного устрою, ніж об'єднання іншого спрямування. Тому для них були створені більш сприятливі умови реєстрації. Як уже зазначалось, до 1862 р. на заснування благодійного товариства

потрібний був дозвіл імператора, до 1897 р. – міністра внутрішніх справ, з 1897 р., за умови прийняття “Нормативного статуту товариств допомоги бідним” – губернатора. Це значно полегшило реєстрацію громадських об’єднань благодійного характеру. Закон “Об изменении порядка утверждения Уставов благотворительных заведений и правил для заведования ними” від 1 червня 1911 р. спрощував процедуру реєстрації благодійних закладів [187]. Їх статuti згідно з цим законом отримали право затверджувати губернатори.

Це сприяло поширенню громадської благодійної діяльності. Київський губернатор у звіті за 1899 р. високо оцінив її розвиток у губернії, особливо у Києві. Відзначив, що на справи благодійності витрачено до 350 000 руб., відтак Київ став у цьому одним з перших міст імперії [17, арк. 110]. Подільський губернатор відзначав у своєму звіті за 1901 р., що до справи благодійності у губернії долучались представники всіх станів і національностей. Щорічне надходження до кас благодійних товариств доходило до 80 000 руб, а на 1 січня 1901 р. їх сума становила 300 000 руб. [17, арк. 86].

Причин участі людини у благодійній діяльності декілька. По-перше, є потреба допомагати ближньому, основана на альтруїзмі. Здійснюючи акт благодійності, людина отримує від цього моральне задоволення. По-друге, релігійні мотиви. Необхідність надавати допомогу ближньому закладена була у моралі суспільства того часу. Благодійність поєднувалась з глибокою релігійністю людей, усвідомленням спасіння душі через пожертви на благодійні справи. По-третє, зростання соціальної активності у пореформеній Росії, бажання частини інтелігенції заявити про свою активну громадянську позицію, реалізувати себе у суспільному житті. В умовах самодержавства участь у громадській роботі на ниві благодійності була одним з доступних способів суспільної самореалізації. По-четверте, своєрідна мода на благодійність, прагнення наслідувати відомих і вагомих державних осіб у цій діяльності. По-п’яте, патріотизм, престижна соціальна поведінка (за О. Доніком) [473, с. 202]. Займаючись благодійністю, меценатством, людина піднімалась в очах суспільства, набувала поваги, шани, підвищувала свій соціальний статус. Для підвищення власного авторитету та імені родини заможні люди жертвували кошти на відкриття закладів власного імені. Більш відомі широкому загалу заклади Києва, що носили імена членів родини Терещенків, Дегтерьових. Однак були й менш імениті співгромадяни, які також долучились до такого виду благодійності. Так, таємний радник В. Судилковський заповідав після своєї смерті 62 937 руб. 50 коп. на заснування і утримання дитячої лікарні його імені у м. Браїлів Вінницького повіту Подільської губернії [148]. Тішив самолюбство жертводавців друк їх прізвищ у місцевій пресі. Якщо благодійник опікувався навчальним чи лікувальним закладом, то міг отримати звання

пожиттєвого попечителя, а також потомственного почесного громадянина міста з певними привілеями, пов'язаними з цим званням [582, с. 297].

Жертводавці отримували чини, нагороди, звання. Вони легко не давались: міністерство внутрішніх справ збирало всю інформацію та ретельно перевіряло відомості на кожного претендента і його найближчих родичів, вимагало документи на підтвердження витрачених благодійних коштів [468]. Благодійність сприяла зростанню соціального статусу багатьох купців і підприємців Південно-Західного краю [552, с. 207]. Деякі з них, наприклад, Терещенки, завдяки активній благодійності отримали дворянство [474, с. 46].

Зауважимо, що все ж основними благодійниками були тисячі людей різних станів, національностей, вірувань, які своїми посильними пожертвами чи особистою працею сприяли становленню соціальної підтримки своїх співгромадян у нових умовах соціально-економічного історичного розвитку. Саме завдяки їм на теренах Правобережної України виникали десятки благодійних організацій та установ. Про значну частину з них знаходимо інформацію у монографії Ф. Ступака “Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.)” [569] та у дисертаційній роботі Г. Махоріна “Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект” [621]. Тому, розглядаючи Київ та Волинську губернію у контексті тематики нашого дослідження, акцентуємо увагу на деяких моментах, не розкритих у вище названих працях.

Перша спроба узагальнити статистику, яка стосується благодійних товариств Російської імперії загалом і губерній, зокрема, зроблена наприкінці XIX ст. у роботі “Благотворительные учреждения Российской империи”. Як уже зазначалось, на початок 1899 р. у губерніях Правобережної України нараховувалось 272 благодійних товариств та 495 закладів (див. додаток Б.2) [322]. З-поміж трьох губернських міст Київ виділявся більшою часткою благодійних установ. У ньому знаходилося 41% благодійних товариств і 18,7% закладів губернії. У Житомирі відповідно 27,3% і 30%, у Кам'янці-Подільському – 18,2% і 20% [322]. Це закономірно, бо Київ був потужним економічним, культурним, науковим і релігійним центром.

На початку XX ст. з'явився новий збірник статистичних матеріалів з благодійності – “Благотворительность в России”, який уточнював, виправляв, доповнював попередній збірник “Благотворительные учреждения Российской империи”. Зауважимо, що нове видання не брало до уваги церковно-парафіяльні попечительства, чия благодійна діяльність залежала від наявних коштів, тому не була постійною. Не було відомостей і про Попечительства про народну тверезість із-за великої кількості їдалень, чайних та інших закладів [319, с. XVI]. За цим виданням ми проаналізували статистику кількісного і якісного складу

благодійних установ губерній Правобережної України станом на початок 1903 р. За поданими матеріалами благодійних товариств у Правобережній Україні було 192, закладів для дітей – 69, для дорослих – 177, лікувальних установ приватного благодійного характеру – 217. У Київській губернії на початок 1903 р. нараховувалось 98 товариств, 51 заклад для опіки дітей, 103 для дорослих та 109 лікувальних закладів [320]. Зведені відомості про наявність благодійних товариств і закладів у Київській губернії подані у додатку 3.1.

Найпотужнішим осередком благодійної діяльності на початку ХХ ст. залишався Київ. Тут на 1903 р. функціонувало 61% благодійних товариств і 44% благодійних закладів (крім медичних) губернії. 26 товариств займались опікою різних категорій дітей, зокрема й учнів, семінаристів тощо, 14 – надавали різну допомогу бідному населенню, 3 – спеціалізувались на допомозі бідному духовенству. У повітах Київської губернії 13 товариств були спрямовані на допомогу дітям, 7 – дорослим. За відомчим підпорядкуванням найбільше товариств губернії було у міністерства внутрішніх справ – 39, Російського товариства Червоного Хреста – 16, Відомства установ імператриці Марії – 13, Відомства православного віросповідання – 7. Такий високий рівень благодійності значною мірою пояснювався тим, що у Києві було значно більше багатих і заможних людей порівняно з іншими містами Правобережної України.

Заслугує на особливу увагу діяльність Київського благодійного товариства, попередника Київського дамського товариства, заснованого 1822 р. Благодійне товариство утримувало заклади різного спрямування. Навчальних та виховних стосувались пансіон для бідних дівчат дворянського звання, чоловіча реміснича та жіноча рукодільна школи. У пансіоні безкоштовно або за плату у 200 руб. на рік перебували на повному утриманні діти бідних дворян християнського віросповідання Південно-Західного краю. Дівчата мали можливість отримати освіту у Фундуклеївській гімназії. До чоловічої ремісничої та жіночої рукодільної школи приймалися діти віком від 12 років безкоштовно або за плату у розмірі 120 руб. на рік, а також на умовах денного перебування безкоштовно або з платою у 10 руб. на рік. Плата бралась лише від заможних батьків [320, с. 5].

До закладів опіки непрацездатними, яке утримувало Київське благодійне товариство, належали притулок для бідних різних станів на 132 особи, розрахований на жінок, старших 50 років, будинок опіки для бідних привілейованого стану на 27 осіб, куди приймали осіб жіночої статі, старших 60 р. і які пропрацювали у сфері освіти і виховання й не мали засобів до існування. До закладів дешевого проживання Товариства належали дешеві квартири з оплатою від 5 до 15 руб. на місяць для пристарілих жінок, які працювали або жили на пенсію, а також для молодих дівчат, вихованок пансіону Товариства. Ці два

заклади були засновані у 1859 р. княгинею К. Васильчиковою. Товариство володіло дешевими Сулимівською, Маріїнсько-Благовіщенською, Подільською їдальнями, де бідним давали їжу безкоштовно або за невелику плату. З лікувальних закладів Товариство утримувало лікарню, відкриту на кошти М. Терещенко, та поліклініку, відкриту на кошти графині С. Ігнат'євої, які надавали медичні послуги, відпускали безкоштовні ліки бідним [320, с. 6].

Діяльність Київського благодійного товариства відчувала підтримку імператорського двору та перших осіб краю. Так, імператор був на відкритті дешевих квартир у будинку Сулими, імператриця у 1872 р. надіслала 2 000 тис. руб., а генерал-губернатор краю О. Дундуков-Корсаков – 2 136 руб. на потреби Товариства [356, с. 31]. Уже наступного року від імператора надійшло 2 000 руб. та безоплатно 99 десятин землі під Києвом [357, с. 36], від імператриці – 1 000 руб. Це дозволило Товариству збільшити об'єми благодійної діяльності. Якщо у 1876 р. на повному його утриманні перебувало 295 осіб, одноразових допомог отримало 372 людини [358, с. 22], то у 1877 р. ці показники становили відповідно 301 і 582. Крім того, у 1877 р. у заснованій Товариством їдальні обідало 73 291 осіб або 206 щодня [359, с. 27]. Витрати на благодійні цілі у 1878 р. становили 31 236 руб. 80 коп. [360, с. 41]. У 1879 р. ці показники зросли до 37 572 руб. 76 коп. [361, с. 34].

У Київській губернії станом на 1898 р. нараховувалось 45 богаділень, які утримувались на пожертви приватних осіб, благодійних товариств, селянських общин [362, с. 121]. Медичних закладів благодійних товариств, приватних осіб, лікарень, заснованих власниками заводів, на початок ХХ ст. нараховувалось 112. Власники заводів відкрили 61 лікарню, переважно при цукрових заводах [320]. Це становило понад 54% всіх лікарень, створених з благодійною метою. У них могли отримувати безкоштовну медичну допомогу також жителі навколишніх сіл.

У Києві для бідних робітників у 1884 р. з ініціативи М. Терещенка заснували безкоштовну лікарню цесаревича Миколи для чорноробів. Відомий меценат і благодійник вніс на її будівництво 100 000 руб. та ще 50 000 руб. у недоторканий капітал. На цьому його внески у справу підтримки і розбудови лікарні не припинились. У 1896 р. він додатково передав на потреби закладу 100 000 руб., а у 1898 р. – 50 000 руб. До справи будівництва лікарні долучились інші відомі благодійники Києва – М. Дегтер'єв та М. Попов, які пожертвували по 25 000 руб. на її будівництво [378, с. 150, 156-160]. За перші 10 років існування лікарні медичну допомогу отримало 8 787 осіб з 66 губерній та областей Російської імперії, а також іноземні громадяни багатьох країн. Лікарня працювала за призначенням. Найчастіше лікувалися у 1896 – 1905 рр. поденні працівники (1577), домашня прислуга (870), теслярі та столяри (358), двірники (208) та інші низькооплачувані працівники [378, с. 168].

Особливо активно у створенні благодійних установ брала участь єврейська громада. З-поміж благодійних закладів Київської губернії була значна частка єврейських. Так, єврейські богадільні, дешеві їдальні становили 36,8%. Якщо не враховувати Київ, а лише повіти, то частка ще більша – 58% [320]. Єврейське ж населення за переписом 1897 р. становило у губернії 12,1% [428, с. IX]. Це свідчить про активність єврейських громад у справі соціальної підтримки одновірців. Однією з її причин було фактичне вилучення євреїв з політичного життя країни, через що чи не єдиною можливістю реалізувати себе у суспільному житті була благодійність [527]. Хоча заклади, які вони утримували, за потужністю не були однаковими. В Умані, наприклад, була єврейська лікарня на 60 ліжок, в Бердичеві – на 90. Були і невеликі єврейські лікарні – на 4 особи, як у с. Степанці Канівського повіту, яка була заснована на приватні кошти С. Гальперіна [320, с. 19, 26, 27, 35]. З-поміж єврейських виділяли товариства, які опікувались дітьми і товариства допомоги бідним євреям. До першої групи можна зарахувати, наприклад, товариства опіки бідними дітьми євреїв, які існували у м. Липовець та м. Радомишль. До другої – товариства допомоги бідним євреям у містах губернії – Шполі, Корсуні, Каневі [39, арк. 6-12].

Деякі товариства могли бути тимчасовими і працювали за необхідності допомогти потерпілим подолати наслідки стихійних лих чи інших надзвичайних подій. Так, наприклад, у 1905 р. у містечку Ільїнці Київської губернії сталась велика пожежа. Київський генерал-губернатор дозволив створити тимчасовий комітет для збору пожертвувань на користь постраждалих від пожежі жителів містечка. Комітет проіснував до кінця 1905 р., зібравши 1 177 руб. 71 коп., 68 пудів хліба та різних предметів першої необхідності, які були роздані погорільцям [27].

Відповідно до інформації, яку подало Київське губернське у справах про товариства присутствіє станом на 1 січня 1909 р., у Київській губернії нараховувалось 42 благодійні товариства, зареєстровані відповідно до закону 4 березня 1906 р. [39, арк. 4-5]. За відомостями канцелярії Київського поліцмейстера, у Києві станом на 31 березня 1909 р. було 169 благодійних товариств та установ [39, арк. 87-98]. Довідникове видання “Весь Киев на 1913 г.” свідчить про наявність 66 благодійних громадських організацій, 19 притулків, богаділень, гуртожитків, 6 благодійних медичних закладів [325]. Цей перелік далеко не повний. За підрахунками Ф. Ступака, у Києві на початку ХХ ст. функціонувало 200 добродійних організацій, з них товариств загального типу – 42, допомоги учням і студентам – 39, взаємодопомоги – 44, за національною та віросповідною ознакою – 39, благодійних об’єднань релігійного спрямування – 36 [569]. Наведена статистика свідчила, що

Київ був одним з найпотужніших центрів благодійності у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Поступалась розмахом благодійності Київській губернії Волинська. У ній загалом нараховувалось на початок XX ст., за нашими підрахунками на основі видання “Благотворительность в России”, 54 благодійні товариства, 60 закладів опіки та 42 медичні заклади, створені приватними особами чи громадськими благодійними товариствами [320]. Їх розподіл у губернському місті та повітах на початок XX ст. поданий у додатку 3.2.

Узагальнення статистичних даних, наведених у збірнику “Благотворительность в России”, ми виявили деякі особливості благодійної діяльності у Волинській губернії. Для неї характерна невелика частка благодійних дитячих та значна єврейських благодійних закладів. Останні становили 48% від усіх таких установ (не враховуючи медичних) Волинської губернії. Лікарень, створених єврейськими громадами, нараховувалось 19, що становило понад 47% усіх наявних лікарень, створених благодійниками, власниками заводів чи громадськими об’єднаннями. Заводських лікарень було 17, що свідчило про відносно слабкий рівень промислового розвитку губернії.

На початок XX ст. у Волинській губернії 17 товариств опікувались дітьми, надавали допомогу учням училищ, гімназій, вихованцям духовної семінарії. Для допомоги бідним слугували 20 товариств, з них – 5 для допомоги особам духовного сану [320]. На початок 1909 р., згідно з рапортом Волинського губернатора у губернії нараховувалось 25 благодійних товариств [39, арк. 101].

Зростала мережа недержавних закладів для опіки нездатних власною працею через старість або через фізичні недоліки здобувати засоби для життя. Так, у 1880 р. у Волинській губернії нараховувалось 19 приватних богаділень та притулків, з яких 17 для осіб іудейського віросповідання і 2 для християнського [430, с. 80]. У 1901 р. їх вже було 45 (16 утримувались християнами і 29 євреями на кошти товариств та пожертв) [351, с. 83]. На кінець 1913 р. у губернії було 47 богаділень, притулів, лікарень-богаділень та лікарень для названої категорії осіб. На їх утримання загалом, за нашими підрахунками, витрачалося 80 595 руб. 14 коп. [353, с. 72]. Детальніше статистика цих закладів станом на кінець 1913 р. подана у додатку 3.3.

У Подільській губернії на початок XX ст. нараховувалось 40 благодійних товариств, 32 заклади опіки дітей та дорослих і 63 медичні установи, засновані на кошти приватних осіб та благодійних товариств. Їх розподіл у губернському місті та у повітах подано у додатку (див. додаток 3.4).

За напрямком діяльності 22 з 40 благодійних товариств губернії спрямовували свою роботу для надання допомоги дітям-сиротам, сліпим, дітям з бідних родин. Товариств, які надавали допомогу

нужденним, було 12 (з яких 2 товариства допомоги особам духовного сану). Лікарень при цукрових заводах, у яких крім працівників, отримувати у більшості випадків безкоштовну медичну допомогу могло місцеве населення, було 49 (77,8%) [321].

На кінець 1900 р. за рапортом Кам'янець-Подільського поліцеймейстера у губернському місті з благодійних закладів були лікарня Подільського приказу громадської опіки, богадільня, притулок для сліпих, дитячий притулок, місцевий лазарет, лікарня Імператорського людинолюбного товариства, єврейські лікарня і богадільня, притулок Кам'янець-Подільського благодійного товариства [20, арк. 4 зв.]. На початок 1909 р. згідно з рапортом Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора у Подільській губернії нараховувалось 46 благодійних товариств, 12 з них у Кам'янці-Подільському [39, арк. 99].

Свій внесок в організацію соціальної підтримки нужденних міста і околиць робило Кам'янець-Подільське товариство допомоги бідним, створене в 1883 р. з ініціативи дружини Подільського губернатора К. Батюшкової. Взагалі практика очолювання першими особами губернії благодійних товариств мала позитивне значення для їх успішної діяльності. Вона була прикладом гідного наслідування турботи про ближнього, змушувала чиновництво, дворянство, духовенство, “тримати марку”. К. Батюшкова розсилала губернією підписні листи з пропозицією вступити до Товариства і зробити пожертву. На цей заклик відмови практично не було жодної [262, с. 516].

Згідно зі статутом завданням Товариства було: а) полегшення становища найбіднішого населення Кам'янця-Подільського, а надалі і всієї Подільської губернії; б) надання одноразової або постійної щомісячної допомоги тим, хто через хвороби, каліцтво, старість, малолітство не може існувати власною працею; в) утримання і виховання сиріт та дітей бідних батьків; г) надання безпроцентних позик на термін до 1 року постраждалим від стихійного лиха, хвороби; д) сприяння працевлаштуванню, найперше жінок, через постачу сировини і збуту продукції, пошук роботи для бідних, здатних до праці [262, с. 500-501].

Товариство відмовилось від розпочатої практики роздавання грошової допомоги населенню, оскільки тих, хто бажав її отримати, було багато, зокрема й тих, хто прагнув поправити своє матеріальне становище дармовою копійкою. Щоб допомогу отримували адресно ті, хто її потребує першочергово, Товариство поділило місто з передмістям на дільниці. За кожною дільницею закріплювався один-два члени товариства, які збирали інформацію про бідних, немічних, хворих, відвідуючи їх місце проживання, розпитуючи сусідів [262, с. 500-504]. Вперше такий підхід до організації допомоги бідним застосували у німецькому місті Ельберфельд у 1852 р. Принцип поділу міста на

дільниці, який практикували у Кам'янці-Подільському товариством допомоги бідним ще у кінці 1883 – початку 1884 рр., у Москві з'явився у вигляді дільничних попечительств про бідних у 1894 р. Московський досвід тоді вважався передовим і активно пропагувався і рекомендувався до поширення в країні міністерством внутрішніх справ [40, арк. 24-25].

За поданням дільничних опікунів Товариство виділяло кошти на грошову допомогу бідним, на організацію поховань, на транспортні витрати для нужденних, безкоштовні обіди, утримання дешевих їдалень, чайних. З часом зріс об'єм і значення таких грошових допомог, оскільки Попечительний про бідних комітет Імператорського людинолюбного товариства припинив на початку ХХ ст. видачу такої допомоги бідним [414, с. 2]. Динаміка надання грошових допомог Кам'янець-Подільським товариством допомоги бідним подана у додатку 3.5.

Складовою частиною діяльності Товариства була організація медичних послуг. Вона полягала у наданні безкоштовної медичної допомоги лікарями та видаванні безкоштовно або за суттєвими знижками (до 60%) необхідних медикаментів аптекарями, які були членами Товариства [262, с. 518; 415, с. 4].

Для полегшення працевлаштування Кам'янець-Подільське товариство допомоги бідним організувало роботу контори з найму прислуги. Однак через низьку ефективність у 1901 р. її закрили [413, с. 3].

Для німців Товариство спочатку утримувало один притулок для старих на 20 осіб. У 1899 році на кошти членів правління Товариства і дільничних опікунів відкрили другий притулок на 25 осіб, який об'єднали з першим у 1902 р. [413, с. 2]. З 1899 року у притулках стали практикувати ведення власного городного господарства, яке мало хоч частково розв'язати проблему забезпечення продуктами харчування закладу.

Траплялось, що у притулку Кам'янець-Подільського товариства допомоги бідним розміщались діти-сироти та безпритульні діти. Вони тут отримували не лише їжу і догляд, але й турботу про їх майбутнє. У 1907 році, наприклад, у притулку проживало 5 хлопчиків. Одні з них отримували освіту і професійну підготовку в училищах міста, інші перебували на утриманні притулку, доки їх не прилаштували на службу [415, с. 4]. Була і особлива категорія дітей, яка перебувала тимчасово на денній формі у притулку. Тут вони отримували вранці і у вечері чай, хворі і ослаблені діти отримували молоко [417, с. 4].

У кінці 1901 року відкрили невеликий притулок для дітей-калік імені М. Семякіної, до якого спочатку прийняли три дівчинки, догляд за якими здійснювала одна з дорослих утриманок притулку [413, с. 3].

Для більшої ефективності використання коштів і надання допомоги більшій кількості нужденних, 19 лютого 1894 р. відкрили

дешеву їдальню. Вона працювала щоденно, відпускаючи порції за цінами від 4 до 6 коп.

Окрема була плата за хліб – 2 коп. за фунт. За 4 коп. була каша з салом, за 6 коп. – борщ з яловичиною та хлібом [262, с. 519-520]. Навіть міські жителі почали купувати талони на ці копійчані обіди і давали їх жебракам замість грошей. Товариство і надалі особливу увагу приділяло організації дешевих (7-8 коп.) і безкоштовних обідів для населення, кількість яких мала виражену тенденцію до зростання (див додаток 3.6). Окремо фінансувалась єврейська дешева їдальня із-за релігійної належності та особливостей харчування іудеїв (кошерна їжа) [412, с. 11-13]. Деякі єврейські сім'ї організовували під патронатом Кам'янець-Подільського товариства допомоги бідним дармові обіди. Так, у 1910 році такі обіди отримували 10 осіб на загальну суму 105 руб. 84 коп. Крім цього, євреї міста у рамках Товариства утримували на власний кошт притулок “Гекдиш” для бідних хворих євреїв [417, с. 38].

У Проскурові з відкриттям амбулаторної лікарні у 1891 р. розпочало свою роботу Проскурівське благодійне товариство. У цій лікарні надавалась безкоштовна допомога бідним з видачею ліків. Також Проскурівське благодійне товариство практикувало надання одноразових і періодичних грошових допомог та безпроцентних позик. З 1892 року сфера діяльності розширилася за рахунок відкриття швейної майстерні для бідних і безпритульних жінок. Відтак жінки могли уникнути утриманства і самостійно заробляти. Спочатку там перебувало 18 осіб [368, с. 141]. Однак у 1899 р. через брак коштів і відсутність співчуття громади до завдань, які перед собою ставило Товариство, воно припинило своє існування. Цей факт підтвердить те, що справа благодійності, якою б вона не була почесною і затребуваною, вимагала значних зусиль її ініціаторів.

Відсутність у малих містах людей з великими фінансовими можливостями ускладнювало існування благодійних об'єднань, робило їх залежними в основному від ставлення населення до справи допомоги ближньому. Так, у Проскурові за переписом 1897 р. найбільшу етнічну громаду міста становила єврейська – 49,7% [429, с. 284-285]. Євреї ж, за звітом Подільського губернатора за 1900 р., “...маючи свої благодійні заклади, побудовані на засадах, що нічого спільного не мають з християнською допомогою, ... не беруть участі у підтримці добровільними пожертвами, за прикладом російського купецтва, благодійних та громадської опіки закладів” [23, арк. 8].

Заслуговує на увагу діяльність Вінницького благодійного товариства, створеного з ініціативи А. Прокопе, яке розпочало свою роботу у 1894 р. Маючи у перший рік діяльності всього 100 руб., Товариство все ж знайшло можливість відкрити для бідних дешеву їдальню та чайну. Через деякий час при їдальні відкрили невелику богадільню, у яку прийняли двох сиріт і одну жінку [16, арк. 125-132]. З

часом кошти накопичувались, збільшувався обсяг допомоги. Так, якщо у 1896 р. Товариство на благодійні цілі витратило було 1 393 руб. 53 коп. [371, с. 147], то у 1903 р. – 2 669 руб. 89 коп. [375, с. 145], що дало зростання на 91,6%.

У Подільській губернії благодійну функцію виконували й інші товариства. Вони були малочисельними із невеликими фінансовими можливостями, але небайдужі прагли спільними зусиллями допомогти своїм співгромадянам, не покладаючись лише на державу. Такими були Гайсинське міське попечительство про бідних (засноване у 1899 р.), Ямпільське товариство допомоги бідним (засноване у 1900 р.), Новоушицьке товариство допомоги бідним (1903 р. заснування), які в основному надавали грошову допомогу і утримували притулки [38; 321, с. 18]. Більш заможнішим було Могилівське товариство допомоги бідним (1898 р. заснування). Крім різних грошових виплат, постачало бідних їжею, одягом, сприяло у пошуку роботи, поверненню на батьківщину, організації безкоштовної медичної допомоги, розміщенню немічних у богадільні і сиріт у притулку. На кошти Товариства утримувалась амбулаторна лікарня, де, крім безкоштовного лікування, бідні отримували ще й безкоштовні ліки [321, с. 13].

Загалом поява благодійних товариств допомоги бідному населенню сприяла деякою мірою посиленню організаторського начала у справі соціальної опіки, а також її адресності. Про актуальність цього аспекту діяльності благодійних товариств свідчать звіти Житомирської єврейської лікарні та богадільні за 1893-1894 роки. У них зазначалось, що розсадником хвороб, які поширюються у губернії, є найбідніше населення із-за антисанітарних умов життя і поганого харчування. Тому підтримка бідних потрібна, по-перше, для власної безпеки решти громадян, і, по-друге, вона має бути заснована на адресності допомоги. Робити просто пожертви, вважалось, не приносить потрібної користі [164, л. 3].

Для надання допомоги бідним учням у Подільській губернії існували товариства допомоги нужденним учням: Кам'янець-Подільських чоловічої та Маріїнської жіночої гімназій (з 1877 р.), Немирівських чоловічої гімназії та жіночої прогімназії (з 1891 р.), Вінницького реального училища (з 1893 р.), Вінницької жіночої гімназії (з 1901 р.), Ольгопільського двокласного міського училища (з 1900 р.) Для підтримки бідних учнів Кам'янець-Подільської духовної семінарії у 1881 р. заснували Свято-Іоанно-Богословське братство при духовній семінарії. Всі ці організації практикували оплату за навчання та проживання найбідніших учнів, забезпечення безкоштовними навчальними посібниками, приладдям, в окремих випадках одягом, допомагали грошми, особливо для поїздки додому на час канікул [366, с. 106, 108; 367, с. 118; 369, с. 141-144; 376, с. 125-128].

На початку ХІХ ст. у губерніях Російської імперії почали виникати Попечительні товариства про тюрми. Ще у 1819 р. для їх організації і діяльності були затверджені Правила для попечительного товариства про тюрми [195]. У Києві така структура виникла у 1836 р. [569, с. 54].

У суспільстві простежувалося прагнення не лише допомагати звільненому матеріально у перший період після ув'язнення, але й повернути його до чесного життя у суспільстві, тобто, за сучасною термінологією, здійснити соціальну реабілітацію. Це було надзвичайно важке завдання, оскільки людина, яка звільнилась, часто втрачала сім'ю, друзів, перебувала у своєрідній соціальній ізоляції, була нерідко вороже налаштована до всього навколишнього. Для того, щоб допомогти повернутись такій людині у суспільство, налагодити своє життя, не допустити злочинного рецидиву створювалися організації Патронату. Перше патронажне товариство з'явилося у США у 1776 р. згодом вони поширилися і у Європі [568, с. 61]. У Росії товариства патронату масово почали виникати на початку ХХ ст. з появою низки нормативно-правових актів, з-поміж яких “Временные правила о замене ссылки на поселение и житье другими наказаниями” від 10 червня 1900 р., що передбачали заміну заслання до Сибіру на виправні арештантські відділення [177], та закон “Об условном досрочном освобождении” від 22 червня 1909 р., згідно з яким достроково звільнений на весь термін, що залишився, переходить під нагляд і опіку місцевого товариства Патронату над особами, що звільнились з місць ув'язнення [192]. Держава сприяла виникненню таких товариств, про що свідчило прийняття закону “О государственной помощи обществам покровительства лицам, освобожденным из мест заключения” від 24 грудня 1912 р. Патронати отримували деякі податкові та поштові пільги, фінансову допомогу [198].

Статут Київського патронату, який існував під назвою Товариство покровительства особам, що відбули покарання і безпритульним дітям, було затверджено у 1912 р. [320, с. 6]. Воно виконувало два основні напрямки роботи: вивчало особу звільненого, надавало матеріальну та іншу допомогу, а також безпосередньо патрунувало звільненого на предмет його способу життя, працевлаштування тощо. Вже у 1912 р. по допомогу до Товариства звернулись 238 звільнених. Під наглядом організації перебувало 8 достроково звільнених. Допомога їм полягала у наданні коштів, одягу, їжі, ніжліжних квитків, відправленні на батьківщину, виробленні паспортів, оплаті житла, наданні роботи, розміщенні у богадільні [265]. Однак не всі колишні засуджені, які зверталися по допомогу до патронату, її отримували. Не видавали її, наприклад, рецидивістам. Викликало турботу Патронату і становище дітей засуджених батьків. Вони, крім отримання матеріальної допомоги, направлялись у навчальні за ремісничі заклади [320, с. 7].

Сквирське товариство покровительства особам, звільненим з місць ув'язнення, виникло у 1911 р. За перший рік діяльності до Товариства з проханням видати грошову допомогу звернулось 13 сімей засуджених, задовольнили 8 звернень [292, с. 303].

Київський патронат організував роботу з профілактики злочинності неповнолітніх, а також він опікувався засудженими та звільненими з місць позбавлення волі дітей. Значною мірою це було наслідком прийняття 2 червня 1897 р. нормативного акту “Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений о их наказуемости” [189]. Закон зобов'язував застосовувати до неповнолітніх правопорушників більшою мірою не каральні, а виховні та виправні заходи. Для цього в листопаді 1912 р. при Київському патронаті створили попечительство малолітніми. Його діяльність спрямовувалась на: 1) опіку над засудженими неповнолітніми за місцем їх перебування, 2) опіку над тими, хто відбув покарання, 3) нагляд за неповнолітніми, які перебували під покровительством попечительства і були направлені ним на роботу у майстерні, на заводи [270, с. 497]. Члени попечительства малолітніми не могли безпосередньо впливати на утримання засуджених неповнолітніх у Київському арештантському будинку, але своєю активною позицією сприяли покращанню медичного обслуговування засуджених (якого досі фактично не було), ініціювали створення у виправній установі умов для набуття дітьми навиків ремісничої праці [299, с. 313-134]. Загалом за перший рік роботи попечительства малолітніми Київського патронату таку роботу провели з 80 малолітніми злочинцями, з них 43 після відбування покарання звернулись з проханням взяти їх під опіку і працевлаштувати. Це значне досягнення, якщо врахувати, що попечительство малолітніми, не маючи ніяких важелів впливу на засуджених, лише пропонувало їм звертатись до них після звільнення.

Значну роботу попечительство малолітніми Київського патронату проводило з тими, хто вже відбув покарання і потребував професійного навчання чи працевлаштування відповідно до своїх знань і здібностей. Вирішили не створювати власних ремісничих майстерень, а розміщати дітей у природному соціальному середовищі – у трудових колективах. Були укладені угоди з приватними і держаними ремісничими закладами про прийом на навчання і роботу на загальних умовах колишніх засуджених дітей. Це стало можливими завдяки співучасті у долі таких дітей ряду небайдужих громадян Київської губернії.

Попечительство намагалось залучити батьків до справи реабілітації дітей. Їх знайомили з робочим місцем дитини та умовами праці. Щонеділі попечителі проводили бесіди зі своїми підопічними, намагаючись в'яснити особливості їх нового життя, проблеми. Організовувалось для них змістовне проведення вільного часу – недільні

читання, відвідання бібліотек, навчання у недільних школах [299, с. 315-316].

14 листопада 1913 р. попечительства малолітніми Київського патронату відкрило притулок для малолітніх на 25 осіб. До нього приймали осіб, притягнутих до відповідальності за рішенням мирових суддів, діти, які не мали власного житла і яких не можна було залишити на свободі, а також малолітні безпритульні, яких затримувала поліція. Притулок виконував подвійну функцію: з одного боку, він заміняв для дитини арештантський будинок та міські нічліжки, де надто доступною була асоціальна освіта, а з другого – слугував лабораторією з підготовки попечителів, які вирішили присвятити своє життя боротьбі з дитячою злочинністю та безпритульністю [314, с. 544-545]. Проявляючи турботу про ефективність такого соціального патрунування вчорашніх неповнолітніх злочинців, Київський патронат розробив інструкцію для попечителів малолітніми дітьми, яка була цінними методичними рекомендаціями для практичної роботи з такою категорією осіб [293].

У Правобережній Україні були ще товариства і заклади соціальної опіки неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі. Київське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків утримувало виховну колонію, засновану у 1874 р. За 40 років вона випустила до 1 000 вихованців [270, с. 491].

Кам'янець-Подільське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків (відкрило свою діяльність у 1897 р.) для соціальної реабілітації малолітніх злочинців, малолітніх жебраків, дітей засуджених обох статей у віці 10-18 років утримувало виправну колонію (засновану у 1901 р.). Її метою було фізичне, розумове і морально-релігійне виховання, навчання ремесел, садівництва, городництва і взагалі прищеплення практичних знань і навиків, які могли б дати засоби для існування після закінчення терміну перебування у колонії [321, с. 1].

У Волинській губернії Товариство виправних притулків виникло у 1892 р. Свою мету воно бачило у наданні неповнолітнім злочинцям, безпритульним і жебракам через виховання і освіти можливості морально виправитися і підготуватися до самостійного трудового життя, а також у сприянні майбутнього влаштування у житті [435]. Перші 5 років Товариство акумулювало кошти для відкриття виправно-виховного притулку. Його відкрили 1 березня 1898 р. Вихованці перебували на повному утриманні, займались городництвом, польовими роботами, освоювали столярне ремесло, яке мало спеціалізацію: для вихідців з міста більше уваги приділялось підготовці для майбутньої роботи на меблевому виробництві, для вихідців з села – набуттю столярних знань і навиків, необхідні у сільському житті [380, с. 4].

Окремим напрямком благодійної діяльності була соціальна опіка дітей та сімей засуджених. У країні практикувалось утримувати у

тюремних приміщеннях дітей, чиї засуджені батьки не мали можливості залишити їх на родичів чи знайомих. Відтак виникла проблема догляду таких дітей, адже відомо, що тюрма не найкраща “школа життя”. Почали створювати притулки для такої категорії дітей. У Києві притулок для дітей засуджених відкрили 13 грудня 1898 р. [320, с. 12]. Ініціатором і натхненником його створення була дружина начальника губернії Є. Трепова. У притулку, що розташовувався у найнятих кімнатах навпроти київської тюрми, діти отримували тюремну їжу, покращену на кошти жертводавців. Виконували посильну домашню роботу, працювали в саду, на городі, навчались грамоти і ремесел [315]. Діти перебували у притулку на повному утриманні до звільнення батьків, їх відправки у Сибір або до досягнення 14 років. Якщо дитині виповнилось 14 років, а батьки ще перебували за ґратами, попечитель притулку турбувався про розміщення її у родичів або прилаштовував до навчального чи ремісничого закладу. Зрештою, міг влаштувати прислугою до надійних людей [303].

У 1899 р. розпочало свою діяльність Київське жіноче відділення Попечительного про тюрми товариства, яке очолила Є. Трепова. Його турботою стала матеріальна допомога сім'ям ув'язнених, які не мали засобів до існування, опіка дітей, чиї батьки перебували у тюрмах і не мали можливості доглядати їх. Коли засуджених відправляли етапом у Сибір, представники відділення вивчали їх фінансовий стан і за потреби дітям, які їхали з батьками, видавали на дорогу гроші, білизну, одяг [302].

Загалом діяльність приватних та благодійних товариств не набула стабільного характеру. Вона залежала від багатьох чинників: соціального становища громадян, рівня їх економічного добробуту, морально-духовної атмосфери у суспільстві тощо. Тому стабільних фінансових надходжень такі організації не мали. Якщо одні успішно налагоджували свою діяльність, то інших скорочували. Так, за нашими підрахунками, з 1908 по 1911 роки грошові надходження до Товариства допомоги нужденним учням Київської 6-ї гімназії зросли на 98% [31, арк. 25-26]. З 1909 по 1911 роки товариство “Єврейська дешева їдальня” у Києві збільшило витрати на утримання їдальні на 91% [388, с. 5; 389, с. 8]. Водночас Лук'янівське жіноче попечительство про бідних при церкві св. Федора у м. Києві зменшило надходження до своєї каси у 1911 р. у порівнянні з 1908 на 57,3% [392, с. 23; 393, с. 20]. Кам'янець-Подільське товариство допомоги бідним втратило у 1910 р. порівняно з 1907 р. 11% [415, с. 7; 417, с. 9]. Ровенське товариство допомоги бідним з 1898 по 1899 рр. зменшило свої надходження на 42,3% [419, с. 6-7; 420, с. 7-8]. Але, попри різні перешкоди та несприятливі обставини, благодійні товариства, зініційовані громадськістю, залишили помітний відбиток у справі благодійності та соціальної опіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вони вказали на один з можливих шляхів розв'язання багатьох

соціальних проблем, якщо держава не має достатніх зусиль для їх самостійного подолання.

3. Благодійна діяльність релігійних організацій

З поширенням християнства на землі Київської Русі справа соціальної опіки нужденними опинилась у руках православної церкви. За княжої доби церкви і монастирі зобов'язані були утримувати богадільні, лікарні, доглядати хворих, утримувати сиріт, допомагати вдовам. За це церкві Церковним статутом 996 р. призначалась “десятина”. На кінець XVII ст. церковно-монастирська соціальна опіка втратила свою монополію на практичне керівництво справами організації і надання допомоги нужденним. Однак православна церква зберігала за собою монополію на ідеологію допомоги бідним, основні догмати якої наклали відбиток як на державну політику і практику організації турботи про нужденних, так і на вироблення та реалізацію суспільної ідеї допомоги ближньому [655].

Хоч значно меншою мірою, але й на кінець XIX ст. традиційно центрами благодійності, осередками соціального захисту і опіки залишались церкви і монастирі. У Правобережній Україні було 46 монастирів. Їх кількість у регіоні на рубежі XIX-XX ст. майже не мінчалась. Кількість церков зростала швидше. Так, у 1894 р. у Волинській, Київській та Подільській єпархіях їх нараховувалось 5041, у 1900 – 5228, у 1914 – 5378 [331, с. 88-91; 333, с. 7-8; 337, с. 6-7]. У деяких монастирях і церквах облаштувались лікарні, богадільні, притулки, у яких найбідніша частина населення, невиліковно хворі та інші соціально незахищені могли отримати безкоштовну медичну допомогу і притулок. О. Кравченко, аналізуючи благодійну діяльність православної церкви у XIX – на початку XX ст., диференціює богадільні і притулки, які діяли при монастирях. Богадільні були розраховані на безпритульних і неспроможних до праці мирян. Притулки призначалися для осіб духовного звання (старих, вдів, сиріт) [617]. Так, при Києво-Флорівському монастирі діяв ще з 1828 р. притулок для старих та німецьких послушниць, неспроможних виконувати свої безпосередні обов'язки [500, с. 237].

У 80-90-х рр. XIX ст., (за звітами обер-прокурора Святішого синоду), Київська єпархія не мала лікарень та богаділень при церквах, Волинська єпархія мала таких 5 богаділень, а Подільська – 2 богадільні при монастирях і 1 при церкві [328, с. 41-45; 329, с. 39-43; 331, с. 107-110; 332, с. 43-47]. У 1900 р. благодійних закладів при монастирях і церквах було найбільше. За нашими підрахунками, при церквах Правобережної України функціонували у цьому році 16 лікарень на 1 723 ліжка, 33 богадільні на 756 осіб. При монастирях у 1900 р. було 4 лікарні на 130 ліжок і 9 богаділень на 182 особи [333, с. 43-47]. Лікарні і богадільні при церквах і монастирях відкривали в основному приватні

особи і утримували на пожертвування або на капітал, заповіданий закладу [444, с. 169]. Більшість з них були розраховані на невелику кількість пацієнтів. Хоча були й досить потужні, зокрема Києво-Покровський монастир, при якому було засновані декілька притулків і лікувальних закладів. Останньою у 1893 р. при ньому відкрили безкоштовну лікарню імені імператора Миколи II. Вона була обладнана і утримувалась за рахунок щорічних 80 000 руб. з державного казначейства. До лікувальної справи залучились кращі медичні сили Києва. Жіночі монастирі відряджали сюди своїх сестер для набуття практичних навиків догляду за хворими. За перші 20 років свого існування (1893-1913 рр.) лікарня прийняла амбулаторно 1 138 747 хворих, прооперувала 20 144 легко- та 7 900 важко хворих. З лікарняної аптеки було відпущено безкоштовно 1 200 000 одиниць ліків. При лікарні існував притулок для невиліковно хворих, для сліпих жінок. У ньому постійно перебували 50 осіб [337, с. 124-125].

Крім лікарень, богаділень і притулків при монастирях існували і школи для сиріт, що також було виявом благодійності. Так, при Корецькому жіночому монастирі Волинської єпархії наприкінці XIX ст. існувала школа-притулок для дівчат-сиріт, де їх навчали грамоти, лічби, молитов, рукоділля [74, арк. 1].

Значний потенціал соціальної підтримки одновірців на селі і у містах, особливо невеликих, мали парафіяльні громади. До середини XIX ст. благодійна діяльність парафіяльних громад була розвинута слабко. Після скасування кріпацтва кількість людей, які потребували соціального захисту та підтримки на селі, збільшилася. Якщо раніше поміщик відповідав за старих і хворих, то з відміною кріпацтва соціальний захист немічних, хворих, сиріт ставав проблемою на селі. Долучитись до її розв'язання, на думку правлячих кіл, мали парафії та священики, окремі з яких уже організовували підтримку нужденних своєї парафії [538, с. 143, 145].

Була на селі ще одна проблема. Отримавши особисту свободу, мільйони неграмотних, позбавлених повноцінних засобів до існування колишніх кріпаків, становили серйозну соціальну проблему для самодержавства. У зв'язку з цим актуальним стало посилення діяльності громад, зростання ролі парафіяльної спільноти і священика у забезпеченні соціальної опіки на місцевому рівні [498, с. 32]. Хоча у перші пореформені роки влада жорстко контролювала соціальну ініціативу у справі самоорганізації, зокрема й благодійності, створення об'єднань на базі релігійних громад могли сприяти розв'язанню назрілих соціальних проблем у державі, тобто зміцнити позицію православ'я, особливо на окраїнах імперії, посилити боротьбу з сектантським рухом, певною мірою матеріально забезпечити парафіяльне духовенство та організувати соціальну опіку на селі. З першими двома завданнями могли справитися релігійні об'єднання

(братства), оскільки досвід їх організації і функціонування вже був. Утримання церков і причту, організацію освіти і благодійності на місцях передбачалось доручити церковно-парафіяльним попечительствам, утвореним з парафіян храмів.

Одним з перших кроків церковної реформи було створення 28 червня 1862 р. Особливого присутствія для пошуку способів для більшого забезпечення побуту духовенства [196]. Відповідно у губерніях почали створюватись присутствія або комітети із забезпечення православного духовенства. Вони шукали шляхів покращання матеріального стану парафіяльного духовенства. У Правобережній Україні часто це вирішували шляхом наділення церковних причтів землею [84, арк. 13]. Однак ми не ставили за мету у роботі досліджувати рівень життя та соціальний стан парафіяльного духовенства Правобережної України. По-перше, ця проблема вже досліджувалась [626], а по-друге – рівень життя священників не так залежав від розвитку капіталізму у пореформений період, як інших верств населення.

Результатом діяльності Особливого присутствія щодо пошуку способів для більшого матеріального забезпечення духовенства стало прийняття двох документів, спрямованих на залучення парафіян до розв'язання багатьох соціальних питань на селі. Це “О правилах для учреждения церковных братств” (далі – “Правила для заснування Православних церковних братств”) від 8 травня 1864 р. [211] та “Положение о Приходских Попечительствах при Православных церквях” (далі – “Положення про парафіяльні попечительства при православних церквях”) від 2 серпня 1864 р. [174]. Отже, на кінець ХІХ ст. законодавчо оформилось два типи церковних громадських організацій: товариства або братства та церковно-парафіяльні попечительства. Саме вони, крім інших завдань, мали забезпечити соціальну опіку одновірців релігійними громадами.

Братства становили релігійно-громадські спілки, які формувались на основі особистої ініціативи, добровільної участі. Однак створення братств при гімназійних церквах обмежувалося. Про це заявлялось у циркулярі міністерства народної освіти від 31 січня 1870 р. за №1216 [52, арк. 6, 8-9]. З-поміж призначень братств головним було поширення і захист православ'я, місіонерська діяльність, боротьба з сектантством та розкольниками. Кошти братств, як це видно на прикладі Волковинецького православного Свято-Володимиро-Ольгинського братства, складались з щорічних внесків, одноразових пожертв, продажу ікон та книг [294]. Історик церкви ХІХ ст. І. Малишевський поділив наявні на кінець ХІХ ст. православні товариства та братства на 6 груп. Братства перших п'яти груп мали за мету захист православ'я, його поширення та зміцнення позицій. Шосту групу становили братства, які спеціалізувались на благодійній діяльності [280, с. 21-26]. Дослідники

відзначають їх широту та інтенсивність останніх у напрямку соціальної опіки різних верств населення [280; 444; 530; 565; 617].

У кожній губернії Правобережної України були братства, які здійснювали таку благодійну діяльність. У Волинській єпархії найвідомішими були Острозьке Кирило-Мефодієвське та Луцьке Хрестовоздвиженське братства. Кирило-Мефодієвське братство утримувало невеликий Олександро-Маріїнський притулок, який був розрахований на пожиттєвий догляд 4 осіб з нижчих чинів російської армії, які від ран, отриманих у боях, були вже нездатні до праці. Братство також надавало посильну постійну та одноразову допомогу учням і колишнім вихованцям своїх училищ [348], утримувало будинок для подорожніх та лікарню, яка лікувала амбулаторно і видавала ліки [337, с. 173].

Луцьке Хрестовоздвиженське братство на початок ХХ ст. утримувало богадільню, нічліжний притулок, тимчасову денну оперативну лікарню на 4 ліжка та поліклініку [320, с. 14]. Лікарі надавали медичні послуги тут безкоштовно, а аптеки, з якими укладені спеціальні угоди, відпускали ліки, виписані на бланках братської поліклініки, безкоштовно [11, арк. 20 зв., 21 зв.].

У звіті обер-прокурора Святішого синоду за 1895 р. відзначені за благодійність Кам'янець-Подільське Свято-Іоанно-Предтеченське братство та Київське братство св. Володимира [330, с. 172, 177]. Свято-Іоанно-Предтеченське братство розпочало свою діяльність 1 жовтня 1863 р. Із-за нестачі коштів воно утримувало лише відкритий у 1868 р. ремісничий притулок і школу для навчання дітей найбідніших батьків та безпритульних сиріт [253]. Притулок був розрахований на 40 дітей. Їх навчали Закону Божого, арифметики, російської та церковнослов'янської мови, письма. Хлопчики також навчались шевського та столярного ремесла, дівчатка – шиття, в'язання, вишивання та доведення [283].

Київське Свято-Володимирське братство займалося місіонерською діяльністю, однак новий статут братства (7 січня 1914 р.) передбачав соціальну підтримку населення [337, с. 177-178].

Подільське семінарське Свято-Іоанно-Богословське братство розпочало свою благодійну діяльність у 1881 р. Головною метою воно декларувало надання допомоги найбільшим вихованцям Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Деяких з них братство брало на повне утримання, за деяких лише оплачувало проживання у гуртожитку. Допомагало також одягом, взуттям, навчальними посібниками і приладдям. Грошова допомога здебільшого була одноразова для оплати житла на приватних квартирах, для поїздки додому у канікулярний час, для продовження навчання у вищих навчальних закладах. Деколи грошова допомога була своєрідною позикою [290, с. 551; 291, с. 578-579].

Далеко не всі братства проявляли себе на ниві благодійності. Одні з них створювались номінально, як братство при Літинському соборі [146, арк. 23]. Деякі, як братство при Свято-Миколаївській церкві м. Балта Подільської губернії, не мали коштів для здійснення статутної діяльності [146, арк. 12]. Волинське єпархіальне Володимиро-Васильєвське братство при Житомирському кафедральному соборі, хоч і мало незначні кошти, на благодійну діяльність видатків не робило [14, арк. 38^a-38^c].

Отже, частині православних братств Правобережної України вдалось зберегти традиції благодійної діяльності в нових умовах. Деякі дослідники відзначають значну роль братств другої половини ХІХ ст. у церковному та суспільному житті Російської імперії, акцентуючи увагу на гармонійному єднанні духовенства і мирян, на підтримці їх різними соціальними групами, місцевими архієреями та органами влади [604].

Церковно-парафіяльні попечительства формувались дещо інакше, ніж православні братства. Тут уже не особиста ініціатива, а довіра і вибори парафіян визначали склад організації. Діяльність попечительств обмежувалась територією парафії і на відміну від братств, які мали в основному вузьку спеціалізацію, вони займались широким колом громадських та церковних інтересів. Головними їх завданнями відповідно до “Положення про парафіяльні попечительства при православних церквах” були задоволення потреб парафіяльної церкви, утримання парафіяльного духовенства і причту, школи, лікарні, богадільні, притулку та інших благодійних закладів, а також надання різної допомоги та поховання бідних померлих [174]. Допомога нужденним не стояла на першому місці, хоча, церковно-парафіяльні попечительства були максимально наближені до споживача соціальних послуг. Парафіяни краще знали, хто якої матеріальної чи фізичної підтримки потребує, і це давало можливість зробити соціальну допомогу більш адресною. Отже, закон стимулював благодійну активність громадян у дусі православних ідеалів [580, с. 168].

Церковно-парафіяльні попечительства створювались при парафіяльних церквах. Правобережна Україна була лідером у Російській імперії за їх кількістю [327, с. 14-15; 337, с. 6-7]. Це свідчило, попри випадки неприємні стосунків між пастирями та паствою, які були, на думку О. Крижановської, ситуативним явищем [499, с. 162], про високий рівень релігійності та згуртованості православних регіону.

Створення церковно-парафіяльних попечительств просувалося у країні повільно і нерівномірно. Як зазначалось у звітах обер-прокурора Святішого синоду, траплялись випадки, коли попечительства створювались швидше на папері, оскільки діяльність їх із задоволення парафіяльних потреб була непомітною. Були і такі попечительства, які виявляли свою діяльність періодично, коли потрібно було облаштувати храм, школу чи покрити якісь витрати. Коли потреба у цьому зникла,

діяльність їх завмирала до виникнення нових потреб. Значна кількість попечительств хоч і була постійно активною, проте у надто скромних розмірах [335, с. 41]. Виникнення попечительств залежало не лише від матеріальних можливостей парафіян та їх суспільної активності, але й від позиції, яку займали священники щодо необхідності створення колегіального філантропічного органу з парафіян [580, с. 169]. Оформити попечительства було важко й тому, що парафіяни вважали, що на їх плечі прагнуть перекинути утримання священників [652]. Більшість селян, нещодавно звільнених з кріпацтва, переймалась головним чином облаштуванням власного добробуту і потрібен був час, щоб вони долучились до справ, задля яких і створювались парафіяльні попечительства [280, с. 43-44]. Тому не дивно, що на 1868 р. у Російській імперії налічувалось лише дещо більше 5 000 церковно-парафіяльних попечительств, що становило менше 20% від загальної кількості церковних парафій [498, с. 34]. Темпи утворення попечительств падали і далі. Так, з 1885 по 1900 роки, їх кількість зросла на 36,3%, з 1900 по 1914 роки – всього на 5,4% [327, с. 118-123; 331, с. 150-153; 333, с. 58-61; 336, с. 14-17; 337, с. 16-19].

Найвищі показники в імперії щодо церковно-парафіяльних попечительств були у Подільській губернії. У Російській імперії у кращі часи попечительства існували трохи більше як у половини парафіяльних церков, натомість у Подільській єпархії цей показник перевищував 95%.

Повільно утворювались церковно-парафіяльні попечительства у Київській губернії. На 1877 р. церковно-парафіяльних попечительств у самому Києві ще зовсім не було [280, с. 45]. У 1880 р., як зазначалось у “Киевских епархиальных ведомостях”, якщо в місті і було 2-3 попечительства, то вони про себе слабко заявили і існували швидше всього, номінально. Причиною цього вважалось те, що у Києві парафіяни мали великий вибір церков і не були прив’язані так до однієї, як віруючі на селі чи у малих містах. Крім того, церкви Києва та їх причт не бідували, гострої потреби у парафіяльних школах не було і тому не було потреби створювати спеціальні організації на зразок церковних попечительств [238]. Щоб заохотити киян до благодійної діяльності у рамках парафій, пропонувалось частково замінити особисту милостиню на парафіяльну. Для цього частину коштів, яку парафіянин розраховував як справжній християнин подати жебракам, передавав у спеціальний парафіяльний фонд. Звідти гроші мали видаватись хворим, калікам, злидарям, записаним на парафіяльну милостиню, а не тим, хто професійно старцював, щоб лише не працювати [240].

Загалом у парафіях губерній Правобережної України перебувало від 10,6% до 14,5% церковно-парафіяльних попечительств Російської імперії. Аналіз звітів обер-прокурора Святішого синоду дав нам можливість виявити динаміку створення церковно-парафіяльних

попечительств з 1885 по 1914 рр. в єпархіях Правобережної України порівняно з показниками у Російській імперії загалом (див. додаток І.1).

Проаналізувати роль церковно-парафіяльних попечительств у справі організації соціальної опіки можна на основі відомостей про надходження коштів та їх розподіл. Джерелом грошових і матеріальних надходжень церковно-парафіяльних попечительств були добровільні пожертви парафіян та інших осіб. Пожертвування у парафії збирались шляхом кухлевого (карнавкового) збору або за особливими підписними листками. Пожертви збирали: а) на користь церкви, б) на користь причту, в) для школи і благодійних установ [174].

Крім цих зазначених у “Положенні про парафіяльні попечительства при православних церквах” джерел надходження коштів, практикувались ще деякі: 1) кошти, отримані як спадок старих братств, які існували на базі парафії і дожили до цього часу (найчастіше це траплялось в єпархіях Південно-Західного краю), 2) надходження від іконно-книжкових крамниць, 3) штрафи (деякі церковно-парафіяльні попечительства їх встановлювали за порушення морально-дисциплінарних правил), 4) доходи з позичок [280, с. 49-52].

Церковно-парафіяльні попечительства Подільської єпархії наприкінці ХІХ ст. були з-поміж найзаможніших у Російській державі. На кінець першого десятиліття попечительського руху (1873/1874 рр.) вони збирали чи не найбільше коштів у Російській імперії: за 1873 р. – 175 469 руб., за 1874 р. – 270 425 руб. Натомість попечительства Київської губернії у 1873 р. зібрали пожертв на суму 44 975 руб, а у 1875 р. – на 55 690 руб. [280, с. 52-53].

На початку ХХ ст. церковно-парафіяльні попечительства Подільської єпархії за кількістю зібраних пожертвувань хоч і втрачають перше місце, але продовжують залишатись лідерами цієї справи. Так, на кінець 1902 р. вони були на 5-й позиції в державі і випереджали церковно-парафіяльні попечительства Київської та Волинської єпархій (див. додаток І.2) [319, с. 70].

Аналіз звітів обер-прокурора Святішого синоду дав нам можливість простежити динаміку пожертв, які збирали церковно-парафіяльні попечительства єпархій Правобережної України та Російської імперії загалом на справу освіти і благодійництва (див. додаток І.3). Статистика свідчить, що на такі цілі гроші жертвували значно менше ніж на облаштування храмів чи утримання причтів. Ці показники у єпархіях Правобережної України у більшості років поступались загальним показникам у державі. Оскільки у звітах поєднувались суми пожертв на школи і благодійність, то ця статистика не дає нам повної картини збору коштів саме на благодійні цілі. Те, що благодійність не була пріоритетним напрямком діяльності церковно-парафіяльних попечительств, свідчать звіти, відомості та акти про їх діяльність у Подільській єпархії за 1893 р. [145]. Переважна більшість з

них не лише не мала благодійних закладів, але й не проводила благодійної діяльності. Характерною була картина, віддзеркалена у звіті благочинного 4-го округу Ямпільського повіту про діяльність церковнопарафіяльних попечительств на його території: "...жодне з них не мало при собі у 1898 р. парафіяльних благодійних закладів – богаділень, лікарень чи притулків; жодне не надало допомоги нужденним парафіянам навіть у найскромнішому розмірі..." [146, арк. 114-114 зв.].

Однак це не означало, що парафіянам були чужі ідеї милосердя, захисту убогих і нужденних. За християнським віровченням і традиціями, не можна було відмовити тому, хто просить милостиню. Тому, не жертвуючи значних коштів на благодійні цілі у рамках церковно-парафіяльних попечительств, ті ж парафіяни не обходили увагою старців, калік, немічних, сиріт, вдів тощо. Подання милостині розглядалось як своєрідний ритуал, обов'язковий для кожного християнина. Ці об'єми соціальної підтримки не включені ні у церковно-парафіяльну благодійну діяльність, ні у діяльність інших благодійних організацій. Така соціальна допомога важче піддається підрахункам. За свідченням Є. Максимова, об'єм подаянь жебракам селянами в Європейській Російській імперії як мінімум становив 10 млн. руб. щорічно [276, с. 211].

Якщо проаналізувати об'єкти соціальної підтримки церковно-парафіяльних попечительств, то це будуть найперше хворі, бідні вдови, сироти, старі [560, с. 48]. На лікування хворим видавались грошова допомога, ліки з попечительських аптек. Видавались певні кошти на поховання безпритульних і безрідних. Надавалась допомога і у вигляді сплати повинностей за тих парафіян, які цього не могли зробити самостійно з об'єктивних причин, матеріальної допомоги потерпілим від стихійного лиха, пожеж тощо [334, с. 66-69; 335, с. 43].

Крім грошової допомоги, церковно-парафіяльні попечительства брали на повне утримання немічних та забезпечували їх та інших нужденних різними речами, продуктами, свійськими тваринами, посівним матеріалом, будівельними матеріалами тощо. Траплялися випадки надання допомоги бідним і безпритульним дівчатам, які вступали у шлюб. Особливу турботу попечительства виявляли щодо тих, хто здобував освіту [319, с. 78]. Церковно-парафіяльні попечительства Подільської губернії практикували також надання у безвідсоткову позику попечительські кошти. Часто сума, що мала бути повернута, зменшувалась через неплатоспроможність боржника [328, с. 128].

Благодійна діяльність церкви не обмежувалась утриманням лікарень, богаділень, рамками братств чи парафіяльних попечительств. Православна церква долучалась до проведення збору коштів на різні благодійні потреби. Так, з 22 по 29 травня 1883 р. у Подільській губернії в організований кухлевий збір у рамках "тижня сліпого" на потреби

Попечительства імператриці Марії про сліпих (у Кам'янці-Подільському планувалось зведення притулку для сліпих). Збір проводився у всіх церквах, костьолах, у деяких єврейських молитовних будинках, у будинках приватних осіб. У Кам'янці-Подільському збір становив 1 474 руб. 79 ¼ коп., а сума загального збору у губернії – 10 005 руб. 60 ¼ коп. [287, с. 35, 38]. Кошти на користь сліпих чи інших благодійних організацій надходили від духовних осіб у приватному порядку і без спеціально організованих акцій, про що свідчать публікації у місцевій пресі [298].

До благодійної справи релігійних громад можна зарахувати діяльність товариств допомоги бідним учням духовних навчальних закладів. У Київській губернії це, наприклад, Товариство допомоги нужденним вихованкам 2-го Київського жіночого училища, Попечительство про бідних вихованців духовної семінарії. У Волинській губернії – Попечительство про нужденних вихованців Кременецької духовної семінарії, Товариство допомоги нужденним вихованкам Кременецького єпархіального училища. Головні напрямки соціальної допомоги традиційні для такого типу товариств: грошові допомоги, безвідсоткові кредити, надання взуття, одягу, оплата житла, проїзду. Про це свідчить, наприклад звіт Попечительства про вихованців Волинської духовної семінарії за період з вересня 1882 р. по 31 грудня 1883 р., де зазначені всі перераховані вище допомоги [410, с. 3].

Церква, фінансуючи утримання духовних училищ, надавала допомогу вихованцям і без створення відповідних товариств. Так, Богуславське окружне духовенство у 1895 р. на утримання бідних вихованців Богуславського духовного училища витратило понад 2 812 руб. [288].

На кінець 1902 р. у губерніях Правобережної України нараховувалось 31 благодійне товариство і 61 благодійний заклад, які підпорядковувались Відомству православного віросповідання [320; 321]. Кількість таких закладів по губерніям Правобережної України подані у додатку И.4.

Благодійну діяльність організували і представники інших релігійних конфесій. Так, у Києві з 1767 р. діяла євангелістсько-лютеранська община, яка утримувала будинок для бідних на 40 осіб, де на повному забезпеченні перебували діти-сироти та німічні лютеранського віросповідання. Одновірцям оплачувалось лікування, навчання, видавалась грошова допомога на житло, одяг тощо [320, с. 7].

Досить активними були релігійні громади римо-католицької церкви. У Кам'янці-Подільському у 1907 році було утворене місцеве Римо-католицьке благодійне товариство. Діяльність його полягала у наданні позичок ремісникам, грошових постійних і разових допомог бідним. Місто було поділене на 5 районів. За кожним з них закріплювався контролер, опікуни, члени комітету, які й організували

надання допомоги у своїх районах. Це робило діяльність товариства більш ефективним, а допомогу більш адресною. Римо-католицьке благодійне товариство утримувало у Кам'янці-Подільському чайну для бідних, а для дітей – притулок для хлопчиків і школу прислуги для дівчат, яка також мала статус притулку. У них навчали дітей і готували до майбутньої трудової діяльності [391, с. 20, 24, 28].

Римо-католицьке благодійне товариство, що діяло у Вінниці, утримувало притулок для старих жінок, безкоштовну бібліотеку для бідних та здійснювало щомісячну грошову допомогу. Так, у 1910 р. така допомога складала 1 573 руб. 38 коп. [377, с. 116] Загалом у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. існувало близько 50 римо-католицьких громад, які здійснювали культурно-просвітницьку та благодійну діяльність [607].

У Києві Римо-католицьке благодійне товариство (засн. у 1903 р.) надавало допомогу шляхом видачі грошової допомоги бідним одновірцям [320, с. 7]. Згідно зі статутом воно могло також відкривати громадські їдальні, лікарні, народні читальні, бібліотеки тощо. Однак брак коштів не дав товариству це все реалізувати повною мірою.

У Волинській губернії, населеній значною кількістю римо-католиків, також були благодійні заклади цієї конфесії. Їх стосувалися богадільня-притулок при Старокостянтинівському капуцинському монастирі, Житомирське та Заславське римо-католицькі благодійні товариства, що ставили за мету матеріальну та моральну підтримку бідних одновірців [448, с. 210].

Іудейські общини значною мірою проявили себе у створенні благодійних закладів та утриманні лікарень, про що вказано було при характеристиці громадської благодійності.

Отже, релігійні організації зробили свій внесок у справу соціальної опіки різних категорій населення, хоча у другій половині XIX – на початку XX ст. релігійна благодійність поступово витіснялась державно-земською, громадської системами соціальної опіки населення, які ставали все більш потужними. Оскільки церква була вбудована у державний бюрократичний апарат, це обмежувало її культурно-благодійницькі ініціативи. Водночас, церковна благодійність займала свою нішу у структурі установ, що забезпечували підтримку нужденних.

Соціальну опіку у губерніях Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювали органи держаної влади, місцевого самоврядування, організації, що управлялись на особливих засадах, громадські організації, релігійно-громадські об'єднання та приватні особи. Жоден з цих суб'єктів соціальної опіки не міг повною мірою забезпечити населення соціальною підтримкою та захистом. Приказна система заклала основи структурованості соціальної опіки з боку держави, впорядкувала діяльність різних богоугодних закладів,

стала кроком уперед в організації доступної медичної допомоги. Прикази сповідували закриту модель соціальної опіки, тому головні зусилля їх були спрямовані на утримання закладів: лікарень, сирітських будинків, богаділень. У нових соціально-економічних умовах, коли змінилась соціальна структура суспільства, зросла кількість осіб, які потребували соціальної підтримки, забюрократизовані і неповороткі прикази не справлялись зі своїм завданням.

Земська система соціальної опіки визначила медицину та початкову освіту пріоритетними напрямками соціальної сфери. Земська медицина стала більш доступною. Земства збільшили фінансування навчання бідних учнів шляхом нарахування стипендій, перерахування коштів на потреби навчальних закладів для дітей з фізичними вадами, ширшого залучення громадськості до справи допомоги ближньому, допомагали фінансово різним благодійним організаціям. Земська система соціальної опіки виявилась більш гнучкою, багатшою на форми і методи роботи, ніж приказна. Однак кардинально покращити ситуацію з соціальної підтримки нужденних земства Правобережної України не змогли з кількох причин: із-за новизни справи для багатьох діячів земства, низького рівня фінансування, законодавчої нерозв'язаності багатьох питань організації соціальної опіки, початку Першої світової війни.

Міські управи у губерніях Правобережної України також стали з часу їх реформування наприкінці ХІХ ст. більше долучатись до справи соціальної опіки. Найбільшим здобутком міських управ у цій справі було сприяння створенню міських попечительств допомоги бідним, що уособлювало собою об'єднання зусиль міської влади і громадськості з соціального захисту.

Діяльність установ, що управлялись на особливих засадах, була представлена у краю головним чином Відомством установ імператриці Марії та Імператорським людинолюбним товариством. Останнє потужно діяло у Подільській губернії і частково у Київській. У їх діяльності простежувалась своєрідна спроба поєднати можливості державного ресурсу і приватної благодійності.

Приватні заклади та благодійні товариства об'єктом своєї підтримки обирали певні категорії населення, зазначені у статутах. Головними проблемами благодійних товариств різних типів були пошук стабільного джерела надходження коштів та забезпечення адресності соціальної допомоги. Приватна та громадська благодійність другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була найбільше розвинена у Київській губернії, яка за цими показниками була з-поміж кращих у державі. Волинська та Подільська губернії хоч і значно поступались їй, але активно намагалися налагодити справу соціальної опіки своїх співгромадян. Характерною відмінністю губерній Правобережної України була наявність значної кількості єврейських благодійних

товариств та закладів, що пояснюється значною часткою єврейського населення у деяких населених пунктах та потягом його до корпоративності.

Соціальна опіка з боку православної церкви у досліджуваній нами період продовжувала вікові традиції допомоги ближньому, найперше калікам, хворим, сиротам, вдовам. Однак масштабність такої допомоги значно зменшилась з розвитком державної, громадської та приватної благодійності. Створені з ініціативи держави церковно-парафіяльні попечительства покладених на них сподівань щодо зміцнення системи соціальної підтримки населення та духовенства не виправдали.

Крім православної церкви, на території Правобережної України помітно виділялась благодійністю щодо одновірців римо-католицька церква та іудейські общини.

ВИСНОВКИ

Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відзначився розвитком різних форм соціальної опіки з боку держави, органів місцевого самоврядування, громадськості, релігійних об'єднань та приватних осіб. Набуті у ту епоху традиції благодійності, участі населення у соціальній підтримці своїх співгромадян потребують сьогодні переосмислення і відродження.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. об'єктами соціальної опіки традиційно залишались діти-сироти, немічні (старі, каліки), душевно хворі. Соціально-економічний розвиток губерній Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ознаменувався розвитком капіталістичних відносин, які поглибили соціальні проблеми, а також появою нових категорій населення, що потребували допомоги суспільства, – бідних, безробітних, бездомних, недоглянутих дітей. Головними причинами їх появи стали: звільнення поміщиків, власників селян, від обов'язку опікуватись ними; поширення безземелля та малоземелля у селі; руйнування традицій взаємопідтримки на селі в межах громади; низький рівень життя робітників у містах; високий рівень експлуатації та виробничого травматизму; нестабільність економічного розвитку і супутнє йому безробіття; посилення майнової і соціальної поляризації суспільства і зростання чисельності зuboжілого населення. Частка населення губерній Правобережної України, яка користувалась послугами благодійних закладів та мала засоби до існування від різного виду допомог становила на кінець ХІХ ст. 0,14%, що значно поступалось кількості населення, що потребувало соціальної опіки.

Суб'єкти соціальної опіки за походженням, рівнем організації та джерелами фінансування поділялись на: 1) установи соціальної опіки з боку влади – прикази громадської опіки; 2) представницькі органи місцевого самоврядування — земства, міські думи; 3) організації, що управлялись на особливих засадах і носили державно-громадський характер (Відомство установ імператриці Марії, Імператорське людинолюбне товариство, Російське товариство Червоного Хреста, Попечительство будинків працелюбства і робітних будинків (з 1906 р. Попечительство трудової допомоги); 4) громадські благодійні товариства та приватні благодійні заклади; 5) благодійні установи релігійного характеру.

Законодавче забезпечення соціальної опіки відставало від потреб і не відповідало новим умовам життя пореформеної Росії. Нормативно-правові акти залишали неврегульованими багато питань щодо здійснення суспільної опіки та благодійності. Спроби реформувати соціальне законодавство успіху не мали.

Більшість благодійних товариств губерній Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розгортали свою діяльність на

основі “Нормативного статуту товариств допомоги бідним” та “Зразкового статуту товариств надання допомоги нужденним учням”. Аналіз цих документів засвідчив, що держава все робила, щоб контролювати діяльність таких об’єднань, обмежити їх ініціативу. Попри те, благодійні товариства та заклади отримали полегшену схему реєстрації, можливість залучати до справи благодійності широкі верстви населення, що сприяло їх швидкому поширенню у регіоні.

Приказна система являла собою закриту модель соціальної опіки, яка обмежувала доступ до неї значної кількості нужденних. Рівень надання послуг, їх якість зростали дуже повільно і не завжди задовольняли потреби суспільства. Посилення бюрократизму та формалізму у роботі приказів, відсутність співпраці з громадською благодійністю, різке обмеження фінансових можливостей гальмувало подальший розвиток справи соціальної опіки у цьому напрямі.

Земська система соціальної опіки виявилась більш гнучкою і мобільною, але різке збільшення тих, хто потребував соціальної підтримки, нівелювало спроби земств здолати бідність та її наслідки. Тому головні зусилля цих установ були спрямовані на налагодження справи медичної допомоги та освіти.

Органи міського самоврядування у справі налагодження соціальної опіки проявили себе скромніше. Незначні відрахування міст губерній Правобережної України на соціальні витрати, а подекуди і повна їх відсутність не могли задовольнити потреби міського населення у розв’язанні їх соціальних проблем. Випадки фінансування навчальних та медичних установ кардинально ситуації не міняли.

Відомства, що управлялись на особливих засадах, ініціювались представниками правлячої династії і знаходились під її патронатом. Власним прикладом члени царської родини залучали до справи благодійності державних сановників, чиновництво, поміщиків та інші верстви населення, надаючи таким організаціям напівдержавного – напівгромадського характеру. На теренах Правобережної України, зокрема у Подільській та Київській губерніях, у справі опіки сиротами, бідними найбільш плідно працювали Відомство установ імператриці Марії та Імператорське людинолюбне товариство.

Громадські благодійні організації губерній Правобережної України почали інтенсивно виникати з другої половини 60-х років XIX ст. Рівень розвитку приватної і громадської благодійності значною мірою залежав від наявності заможних жителів. Лідером за кількістю різноманітних благодійних установ і масштабністю їх діяльності у Правобережній Україні був Київ.

Благодійні товариства були загального спрямування і такі, що мали конкретні цільові об’єкти допомоги. Спонукою до благодійної діяльності були як християнські цінності, так й інші причини: суспільне визнання, підвищення свого соціального статусу тощо.

Особливістю громадської та приватної опіки у губерніях Правобережної України було наявність значної частки єврейських благодійних товариств та закладів, які зорієнтовані були на соціальну підтримку лише своїх одновірців.

Кошти благодійних товариств складались в основному з членських внесків, пожертв, доходів від лотерей та розважальних заходів. Жодне з цих джерел надходжень не було стабільним, відтак діяльність благодійних товариств залежала від кількості його членів, справності сплати членських внесків, активності в організації збору пожертв.

Проблемами благодійних товариств були такі: розрізненість і неузгодженість їх діяльності, що спричиняло надмірну пропозицію соціальних допомог на певній території одній групі населення і майже повна їх відсутність іншим; відсутність стабільних джерел надходжень коштів, що робило соціальну підтримку мало прогнозованою; надмірний контроль державних органів.

Найбільшу активність у губерніях Правобережної України щодо соціальної підтримки одновірців проявляли православні, католики, іудеї. Традиційно осередками благодійності залишались монастирі, при яких існували лікарні, богадільні, притулки, школи. Для розв'язання завдань соціальної опіки держава прагнула долучити і релігійно-громадські об'єднання. Але зініційовані нею у 1864 р. православні братства та церковно-парафіяльні попечительства не змогли справитися з покладеними на них соціальними завданнями. Не зважаючи на те, що саме у Правобережній Україні було найбільше церковно-парафіяльних попечительств Російської імперії, на потреби нужденних тут виділялися мізерні кошти. Головна їх частина йшла на утримання храмів та причтів. Тому помітної ролі в наданні соціальної підтримки нужденним церковно-парафіяльні попечительства не відігравали.

Частині церковних братств Правобережної України вдалось зберегти традиції благодійної діяльності у нових умовах. Але недостатність фінансів обмежувало їх соціальну активність скромними розмірами.

Значну увагу православні релігійні установи приділяли організації допомоги бідним учням духовних навчальних закладів через створення відповідних благодійних товариств та шляхом безпосереднього фінансування таких навчальних закладів.

Досвід організації соціальної опіки у губерніях Правобережної України у другій половині XIX – початку XX ст. можна використати у сучасній Україні у наступних аспектах. Це необхідність створення чіткої нормативно-правової бази діяльності установ соціальної опіки; законодавче визначення кола суб'єктів та об'єктів соціальної опіки; забезпечення державної підтримки благодійного руху; відродження практики благодійності як умови особистого самовдосконалення і самореалізації; долучення населення до участі у волонтерському русі з

надання посиленої допомоги різним соціально-вразливим категоріям населення; стимулювання постійної, а не епізодичної філантропічної діяльності підприємців, фінансистів та інших заможних верств населення; посилена соціальна реклама благодійності у засобах масової інформації; використання потенціалу місцевої громади в організації соціальної опіки своїх співгромадян шляхом утворення громадських організацій за місцем проживання; долучення церковних громад до соціальної опіки своїх одновірців та інших громадян.

Історія свідчить, що держава самотійно не може виконати свої соціальні функції належною мірою. Історичний досвід співпраці держави, напівдержавних громадських організацій, органів місцевого самоврядування, благодійних товариств, громадсько-релігійних об'єднань, приватної благодійності має слугувати сучасній Україні у справі розв'язання соціальних проблем сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАКУ)

Ф. 274. Київська губернська жандармська управа

Оп. 5.

1. Спр. 1. Циркуляри и предписания Департамента полиции о методах работы охранных отделений (26.08.1903. – 12.07.1915 гг.). – 330 арк.

Ф. 275. Київське охоронне відділення.

Оп. 1. – Т. 2.

2. Спр. 2462. Вырезки из газет “Южная копейка”, “Киевская почта” и “Киевская мысль” о закрытии “Общества взаимопомощи трудящихся лиц” (09.12.1911 – 30.01.1912 г.). – 4 арк.

Ф. 289. Київська кріпосна жандармська команда

Оп. 1.

3. Спр. 312. Переписка с МВД КГЖУ. Циркуляры МВД (1909 г.). – 250 арк.

Ф. 301. Подільська губернська жандармська управа

Оп. 1.

4. Спр. 286. О создании и деятельности “Винницкого благотворительного общества помощи бедному населению” (1897 г.). – 57 арк.

5. Спр. 559. Дело о выяснении деятельности еврейских благотворительных учреждений в г. Виннице по анонимному доносу (25.11.1902 – 27.08.1905 гг.). – 58 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796-1916 рр.

Оп. 56.

6. Спр. 314. – Дело о выматательстве денег священником с. Смелой Лясковским у крестьянки Молчановой за исповедь (03.12.1877 – 28.02.1879 гг.). – 8 арк.

Оп. 96.

7. Спр. 54. Отчет киевского губернатора о состоянии губернии за 1863 г. – 30 арк.

8. Спр. 281. Дело по представлению Волынского губернатора с копиею всеподданнейшего отчета о состоянии губерния за 1880 год (27.07.1881 – 13.10.1881 гг.). – 30 арк.

Оп. 532.

9. Спр. 181. Дело по представлению Волынского губернатора с копиею всеподданнейшего отчета о состоянии вверенной ему губернии за 1878 г. (7 августа 1879 г.). – 109 арк.

Оп. 534.

10. Спр. 281. Дело по представлению Волынского губернатора с копию всеподданнейшего отчета о состоянии губерния за 1880 год (27.07.1881 – 13.10.1881 гг.). – 30 арк.

Оп. 543.

11. Спр. 355. Дело об учреждении Луцким Крестовоздвиженским братством лечебницы для приходящих больных (3 декабря 1890 г.). – 22 арк.

Оп. 614.

12. Спр. 85. Дело о жалобе крестьян с. Колесники на приходского священника Борецкого за грубое обращение, вымогательство чрезмерной платы за исполнение треб (23.04.1884 – 22.03.1889 гг.). – 8 арк.

13. Спр. 292. Дело о жалобе крестьян с. Богдановки на священника Комаровского за взимание чрезмерных поборов при исполнении духовных треб, нанесения оскорблений крестьянам (4.12.1884 – 19.03.1886 гг.). – 24 арк.

Оп. 623.

14. Спр. 1. Дело из бумаг, относящихся к разным предметам (11.01.1893 – 23.05.1893 гг.). – 198 арк.

15. Спр. 378. Дело об отклонении прошения евреев г. Ровно об организации братства милосердия (26.10.1893 – 30.09.1896 гг.). – 16 арк.

Оп. 625

16. Спр. 1. Дело из бумаг, относящихся к разным предметам (11.01.1895 – 19.09.1895 гг.). – 362 арк.

Оп. 626.

17. Спр. 20. Копии Всеподданнейших отчетов г.г. Губернаторов Юго-Западного края (31.05.1896 – 12.02.1904 гг.). – 122 арк.

Оп. 627.

18. Спр. 1. – Из бумаг, относящихся к разным предметам (начато 1 января 1897 г.). – 294 арк.

Оп. 628.

19. Спр. 96. Дело о назначении губернаторов Генерал-Майора Трепова и Д.С.С. Дунин-Борковского (18.03.1898 – 13.05.1898 гг.). – 84 арк.

Оп. 630

20. Спр. 588. Дело о поездках генерал-губернатора (15 ноября – 2 сентября 1900 г.)

Оп. 631.

21. Спр. 369. Дело об учреждении в г. Новая Ушица и м. Немирове обществ пособия бедным евреям (23.10. – 17.11.1901 г.). – 5 арк.

22. Спр. 389. Дело об учреждении в г. Ровно “Общества пособия бедным евреям” (29.10. – 8.12.1901 г.). – 4 арк.

23. Спр. 477. Отчет Подольского губернатора за 1900 г. – 22 арк.

Оп 635.

24. Спр. 48. Дело о проведении лотерей в Киевской, Подольской, Волынской губерниях с благотворительными целями (31.12.1904 – 17.12.1905 гг.). – 250 арк.

25. Спр. 183. Дело об учреждении общества пособия бедным евреям г. Луцка (14.03. – 11.05. 1905 г.). – 5 арк.

26. Спр. 303. Дело об утверждении еврейского благотворительного общества пособия бедным (23.05. – 16.07. 1905 г.). – 4 арк.

Оп. 636

27. Спр. 421. Дело об учреждении в м. Ильинцах Временного комитета для сбора пожертвований в пользу погорельцев этого местечка (12 сентября 1906 г.) – 1 арк.

Оп. 641.

28. Спр. 48. Дело об устройстве лотерей (06.01.1911 – 31.12.1911 гг.). – 539 арк.

29. Спр. 128. Приказы и циркуляры генерал-губернатора (03.03.1911 – 12.01.1912 гг.). – 24 арк.

Оп. 642.

30. Спр. 20. Из распоряжений о выезде генерал-губернатора (02.02.1912 – 10.11.1912 гг.). – 96 арк.

31. Спр. 48. Дело о разрешении устройства лотерей, выставок, базаров и т. д. (1912 г.) – 399 арк.

32. Спр. 497. Дело со всеподданнейшей запиской Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора 1912 года с копией всеподданнейшего отчета и. д. Волынского Губернатора 1911 года. (05.08.1912 – 29.01.1914 гг.). – 36 арк.

Оп. 643.

33. Спр. 1. Из бумаг, относящихся к разным предметам (02.01.1913 – 14.08.1913 гг.). – 659 арк.

Оп. 651

34. Спр. 2. Дело с циркулярами МВД по Главному тюремному управлению департаментам: Хозяйственному, Общих дел, Полиции, Земскому и проч.(16.01.1898 – 28.12.1898 гг.) – 90 арк.

Оп. 654.

35. Спр. 27. Дело о передаче в г. Каменце участка земли для нужд Общества исправительных колоний малолетних преступников. – 8 арк.

Оп. 655.

36. Спр. 2. Дело с циркулярами Министерства Внутренних Дел по Главному тюремному управлению департаментам: Хозяйственному, Общих дел, Полиции, Земскому и друг. (14.01.1902 – 23.12.1902 гг.). – 45 арк.

Оп. 656.

37. Спр. 170. О доходах и расходах Киевского Приказа общественного призрения (1900-1903 гг.). – 48 арк.

Оп. 660.

38. Спр. 177. Дело с отчетом о деятельности Гайсинского городского попечительства за 1906 г. (24.06.1907 – 24.06.1907 гг.). – 5 арк.

Оп. 661.

39. Спр. 273. Дело об урегулировании благотворительных учреждений в Киевской губернии по второму Делопроизводству Канцелярии Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора (12.11.1908 – 24.05.1909 гг.). – 101 арк.

Оп. 662.

40. Спр. 3 Дело с циркулярами МВД по главному Тюремному управлению, Департаментам: Хозяйственному, Общих дел, Полиции, Медицинскому, Земскому и др. (1899 г.). – 129 арк.

Оп. 664.

41. Спр. 35. Дело с циркулярами Министерства Внутренних Дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным отделам (22.01.1911 – 28.12.1911 гг.). – 106 арк.

Оп. 666.

42. Спр. 140. Дело со сметами доходов и расходов всех городов Волынской губернии на 1913 г. (11.03.1913 – 07.02.1914). – 719 арк.

Оп. 667.

43. Спр. 7. Дело с циркулярами Министерства Внутренних Дел, Министерства Народного Просвещения и других министерств по разным отделам (1914 г.). – 257 арк.

Оп. 692.

44. Спр. 83. Дело о ходатайстве жителей г. Умани (30 человек) об оказании им помощи к содержанию в городе столовой для бедных (1893 г.). – 2 арк.

Оп. 703.

45. Спр. 221. Дело о нанесении крестьянами И. и Н. Нетребко побоев священнику У. Маковскому и ходатайстве крестьян с. Скригилевки о переводе Маковского в другой приход по причине его чрезмерного вимагательства (07.07 – 17.12.1904 гг.). – 5 арк.

Оп. 706

46. Спр. 100 ч. II. Дело с ведомостями о состоянии и движении продовольственных запасов и капиталов местных обществ по Подольской губернии (22.01.1909 – 26.04.1914 гг.). – 374 арк.

Оп. 708.

47. Спр. 215. Дело об обзоре отраслей земского хозяйства чиновниками особых поручений по крестьянским делам при генерал-губернаторе в т.ч. больниц, дорог, пожарных союзов и т.п. (28.05.1909 – 10.02.1910 гг.). – 10 арк.

Оп. 813.

48. Спр. 172 Дело об обысках у помещиков Радомысльского уезда Кржижановских и Рудзского Вержицкого и др. (18.07.1863 – 07.10.1865 гг.). – 34 арк.

49. Спр. 362. Сведения о деятельности благотворительного общества в г. Каменце (1863 г.). – 30 арк.

Ф. 574 Канцелярия старшего фабричного инспектора Киевской губернии министерства торговли и промышленности.

Оп. 1.

50. Спр. 574. Переписка с Киевским губернским врачебным инспектором о неудовлетворительном состоянии больничных помещений при сахарных заводах и об антисанитарных условиях в казармах для рабочих на Спиченецком сахарном заводе Бердичевского уезда, табачной фабрике акционерного общества С. Коген в г. Киеве и на других предприятиях (27.11.1909 – 10.10.1914 гг.). – 18 арк.

51. Спр. 1276. Жалобы рабочих Смелянского и Ярошевского сахарных заводов, мельниц и других предприятий Киевской губернии на администрацию за невыплату пособия за увечье и потерю трудоспособности на работе (09.01.1909 – 29.12.1909 гг.). – 80 арк.

Ф. 707 Управління Київського навчального округу. 1832-1919 рр.

Оп. 36.

52. Спр. 7. Циркулярные распоряжения г. министра Народного просвещения и указы правительствующего Сената (1870 г.). – 45 арк.

Оп. 229.

53. Спр. 137^б. Дело с разной перепиской по Подольской губернии (1911 г.). – 145 арк.

Ф. 830. Терещенки (особовий фонд Терещенків).

Оп. 1.

54. Спр. 495. Смета годового расхода на содержание бесплатных квартир, учрежденных Надеждою Владимировною Терещенко в г. Киеве на Подоле по улице Нижний вал. – 1 арк.

Державний архів Вінницької області.

Ф. 555 Вінницьке повітове опікунство дитячими притулками відомства установ імператриці Марії, м. Вінниця Подільської губернії (1910-1918 рр.).

Оп. 1.

55. Спр. 2. Циркуляри канцелярії по управленню дитячими притуками при главноуправляючем учреждениями Подольського попечительства дитячих притуков. Протоколи засідань Вінницького уездного попечительства и переписки с гражданами о принятии детей из притуков на иждивение и в притуок на воспитание (08.01.1912 – 22.11.1912 гг.). – 169 арк.

56. Спр. 3. Годовой отчет, смета доходов и расходов, счета в израсходовании денег, ведомости на выдачу зарплаты и подписные листы для сбора пожертвований на содержание Винницкого детского приемника (11.06.1912 – 26.11.1913 гг.). – 260 арк.

Ф. 662 Подільське губернське опікунство дитячими притулками, м. Вінниця Подільської губернії.

Оп. 1.

57. Спр. 1. Отчеты уездных и сельских попечительств детских приютов за 1913 г. (3.03.1914 – 22.06.1915 гг.). – 259 арк.

58. Спр. 2. Отчет Подольского попечительства детских приютов за 1914 г. – 18 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 160 Волинський приказ громадської опіки (1804-1914 рр.).

Оп. 1.

59. Спр. 9. Метрические выписки о смерти питомцев сиротского дома за 1902 г. (8.05.1902 г.)– 15 арк.

60. Спр. 71. О беспорядках найденных чиновником Доброжинским по Владимирской больнице Волинского Приказа общественного призрения (10.08.1859 – 23.02 1860 гг.) – 110 арк.

61. Спр. 90 а. О помещении в Житомирскую больницу на излечение неимущих лиц бесплатно (08.01.1860 – 18.11.1860 гг.). – 28 арк.

62. Спр. 143. По рапорту смотрителя Житомирского сиротского дома с представлением месячных ведомостей о призреваемых сиротах, а также о припасах и материалах на продовольствие их в течении 1860 года. (22.02.1860 – 1.03.1861 гг.). – 193 арк.

63. Спр. 198. По журналу Приказа о расходах по сиротскому дому в 1868 г. (17.01.1868 – 23.12.1868 гг.). – 191 арк.

64. Спр. 204. По рапорту смотрителя Сиротского дома о подброшенном ребенке Марии (23.01.1868 – 02.01.1869 гг.). – 6 арк.

65. Спр. 220. Об экзаменах воспитанников Сиротского дома (19.06 – 02.09.1869 г.). – 14 арк.

66. Спр. 221. О доставлении Министру Внутренних дел расчета чего стоило содержание одного больного в сутки и погребение умершего с 1 авг. 1868 г. по 1 авг. 1869 г. (02.07.1869 – 17.09.1869 гг.). – 60 арк.

67. Спр. 258. По журналу Приказа о расходах по сиротскому дому в 1869 г. (05.02.1869 – 19.01.1870 гг.). – 199 арк.

68. Спр. 306. О доставлении Министру Внутренних дел расчета чего стоило содержание одного больного в сутки и погребение умершего с 1 авг. 1878 г. по 1 авг. 1879 г. – 60 арк.

69. Спр. 402. О доставлении сведений о средствах Приказа, его заведений, а также о чине призреваемых в сих заведениях за 1893 г. (27.02.1884 – 24.03.1884 гг.) – 17 арк.

70. Спр. 437. Дело Волынского Приказа общественного призрения по бухгалтерскому столу о ревизии отчетности подведомственных Приказу заведений за 1890 г. (14.06. – 22.08. 1891 г.). – 40 арк.

71. Спр. 448. Дело Волынского Приказа Общественного призрения по рапортам смотрителя сиротского дома с месячными ведомостями о числе призреваемых сирот, припасах и материалах (20.02.1891 – 20.01.1892 гг.). – 157 арк.

72. Спр. 488. Дело Волынского Приказа общественного призрения об ассигновании денег по Житомирским богоугодным заведениям в 1898 г. (02.01.1898 – 18.11.1900 гг.). – 296 арк.

73. Спр. 539. Ходатайство уездных воинских начальников и Казенной Палаты о принятии в богадельню отставных нижних чинов и их вдов (3.01.1901 – 4.01.1902 гг.). – 86 арк.

Ф. 266. Благочинный монастирив Волинської єпархії, м. Житомир Волинської губернії. 1891 – 1916 рр.

Оп. – 1.

74. Спр. 1. – Наряд бумагам по благочинию Корецкого женского монастыря (10.07.1891 – 26.12.1902) – 9 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 39. Подільське губернське попечительство дитячих притулків, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії.

Оп. 1.

75. Спр. 6. О приеме детей в приют и помещении их по окончании срока пребывания в приюте в другие учреждения (1894-1896 гг.). – 60 арк.

76. Спр. 7. Постановления Подольского попечительства детских приютов за 1895 – 1900 годы. – 138 арк.

77. Спр. 14 Об изготовлении отчета о деятельности Подольского губернского попечительства детских приютов за 1897. – 32 арк.

78. Спр. 16. О помещении детей в Каменец-Подольский приют и дальнейшем обеспечении их участи по окончанию срока пребывания в приюте (31.01.1897 – 4.06.1898 гг.). – 158 арк.

79. Спр. 20. О помещении детей в Каменецкий приют и дальнейшем их участии по окончании пребывания в приюте за 1898 г. (7.01.1897 – 22.12.1898 гг.). – 92 арк.

80. Спр. 21. Постановления Подольского губернского Попечительства Детских приютов за 1901 г. – 39 арк.

81. Спр. 22. Постановления Подольского губернского Попечительства Детских приютов за 1902 г. – 58 арк.

82. Спр. 24. Постановления Подольского губернского Попечительства Детских приютов за 1905 г. – 33 арк.

83. Спр. 26. Постановления Подольского губернского Попечительства Детских приютов за 1907 г. – 42 арк.

Ф. 111. Подільський губернський комітет із забезпечення сільського православного духовенства, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1841 – 1898 рр.

Оп. 1.

84. Спр. 287. Об обеспечении духовенства по приходам Подольской губернии (18.04.1871 – 2.08.1875 гг.). – 44 арк.

Ф. 117 Подільське губернське у міських справах присутствіє. 1844 – 1916 рр.

Оп. 1.

85. Спр. 35. Расходы за 1895 г. – 120 арк.

86. Спр. 38. Копии журналов заседания Могилевской Городской Думы по вопросам: об открытии в Могилеве 6-классного реального училища, мужского и женского частного учебного заведения, о неявке гласных на заседание, о помощи общественных организаций в обучении и воспитании слепых детей (1896 г.). – 563 арк.

87. Спр. 109. Копии журналов заседания Могилевской Городской думы за 1896 г. – 563 арк.

88. Спр. 341. Ведомость о городских доходах и расходах за 1900 г. (1901 г.). – 225 арк.

89. Спр. 645. Постановления Литинской Городской Думы за 1905 г. – 129 арк.

90. Спр. 667. О доходах, действительно поступивших и расходах, действительно произведенных городами Подольской губернии (1905 г.). – 260 арк.

91. Спр. 731. Дело Подольского губернского по городским делам присутствия об определении Гайсинской городской думы о безвозмездном отводе 800 к. саж. городской плановой земли для постройки здания детского приюта (27.11.1906 – 3.04.1907 гг.). – 7 арк.

92. Спр. 897. О доходах, действительно поступивших и расходах, действительно произведенных городами Подольской губернии в 1910 г. – 219 арк.

Оп. 3.

93. Спр. 27. – Дело о доходах и расходах в губернии в 1899 г. (31.03.1899 – 18.08.1899 гг.). – 156 арк.

Оп. 4.

94. Спр. 12. Копии протоколов Каменец-Подольской городской думы, отчет о деятельности Каменецкого городского управления в борьбе с эпидемией холеры в 1892 г., переписка с городскими головами относительно сроков и повестки дня заседания дум и пр. – 64 арк.

Ф. 232 Подільський приказ громадської опіки, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1801–1904 рр.

Оп.1

95. Спр. 3167. О доставлении Министру Внутренних Дел расчета чего стоит содержание одного больного в день с 1 августа 1870 года по 1 августа 1871 года. – 48 арк.

96. Спр. 3255. О представлении в министерство внутренних дел расчета чего стоило содержание одного больного в больницах Подольской губернии с авг. 1871 г. по 1 авг. 1872 г. – 55 арк.

97. Спр. 3370. Дело Подольского Приказа общественного призрения о доставке сведений о благотворительных заведениях (1874 г.). – 8 арк.

98. Спр. 3452. Частные счета прихода и расхода капитала 2 разряда кружечного сбора Подольского Приказа общественного призрения на 1877 г. – 9 арк.

99. Спр. 3456. Дело Подольского Приказа общественного призрения. Циркуляры МВД о гербовом сборе, выдаче пособий пострадавшим от пожара, утере паспорта и др. (16.01.1879 – 05.11.1879 гг.). – 13 арк.

100. Спр. 3473. Дело Подольского Приказа общественного призрения о деньгах за содержание воспитанников в Киевской фельдшерской школе (23.03.1877-15.04.1877 гг.). – 11 арк.

101. Спр. 3478. Дело Подольского Приказа общественного призрения об издержках на погребение неизвестной женщины (1887 г.). – 5 арк.

102. Спр. 3524. Книга о приходе, расходе и остатке капитала 2 разряда кружечного сбора по Подольскому Приказу общественного призрения на 1879 г. – 18 арк.

103. Спр. 3605. – Книга приход, расход и остатки капитала 2 разряда на предназначенное употребление по Подольскому Приказу общественного призрения на 1880 г. – 24 арк.

104. Спр. 3676. Книга о приходе, расходе и остатке капитала 2 разряда кружечного сбора по Подольскому Приказу общественного призрения на 1884 г. – 24 арк.

105. Спр. 3704. Книга приходе, расходе и остатке капитала 2 разряда кружечного сбора по Подольскому Приказу общественного призрения на 1886 г. – 22 арк.

106. Спр. 3724. Дело Подольского Приказа общественного призрения о годовом отчете Приказа и подведомственных ему заведений за 1886 г. – 301 арк.

107. Спр. 3801. Книга кружечного сбора по г. Каменцу в 1896 г. – 60 арк.

108. Спр. 3833. Дело Приказа общественного призрения о кратком отчете по Приказу и подведомственных ему богоугодным заведениям губернии за 1892 г. – 93 арк.

109. Спр. 3854. – Дело Подольского Приказа общественного призрения о деньгах, поступающих в Приказ от разных присутственных мест и от должностных лиц (14.01.1892 – 18.12.1892 гг.). – 264 арк.

110. Спр. 3865. – Дело Подольского Приказа общественного призрения о распределении между бедными сумм кружечного сбора (11.03.1893 – 23.03.1893 гг.). – 5 арк.

111. Спр. 3872. Дело Подольского Приказа общественного призрения о кратком отчете по Приказу и подведомственным ему учреждениям за 1894 г. – 86 арк.

112. Спр. 3886. Дело Подольского Приказа общественного призрения об истребовании денег за лечение в городских больницах арестантов (03.06.1894 – 15.03.1895 гг.). – 73 арк.

113. Спр. 3913. Дело Подольского Приказа общественного призрения о назначении пособия чиновнику Леонтию Левицкому на содержание сироты Лидии Дембовской (03.05.1896 – 15.09.1906 гг.). – 85 арк.

114. Спр. 3931. Сообщение губернскому статистическому комитету сведений для всеподданнейшего отчета о состоянии заведений Приказа за 1897 г. – 40 арк.

115. Спр. 3939. Дело Подольского Приказа общественного призрения об отсылке отчетности Приказа общественного призрения в Подольскую контрольную палату в 1898 г. – 368 арк.

116. Спр. 3954. Дело Подольского Приказа общественного призрения о ребенке, оставленном неизвестной еврейкой в квартире Марии Кузьминской (26.01.1899 – 02.04.1905 гг.). – 92 арк.

117. Спр. 3956. Дело Приказа общественного призрения о суммах кружечного сбора “для нищих и убогих” и “для богоугодных заведений”, поступающих в депозит Приказа в 1899 г. – 41 арк.

118. Спр. 3965. Дело Подольского Приказа общественного призрения о сообщении статистическому комитету сведений для всеподданнейшего отчета о состоянии заведений Приказа за 1899 г. – 46 арк.

119. Спр. 3997. Дело Подольского Приказа общественного призрения по ходатайству вдовы Анастасии Тимофеевны Дилецкой о выдаче ей вознаграждения за воспитание сироты Евгении (19.03.1901 – 03.10.1906 гг.). – 56 арк.

120. Спр. 5126. Дело Подольского Приказа общественного призрения о доставлении г. Министру Внутренних Дел ведомостей о пансионерах Приказа (1866 г.) – 4 арк.

121. Спр. 5204. Дело Подольского Приказа общественного призрения об учреждении при церквах кружек для сбора приношения в пользу общественного призрения (1867-1879 гг.). – 267 арк.

122. Спр. 5207. Дело Подольского Приказа общественного призрения о распределении между благотворителей подкидышей и сирот (1867 г.). – 15 арк.

123. Спр. 6273. Дело Подольского Приказа общественного призрения о принятии в богадельню разного звания женщин. (15.01 – 18.02.1883 гг.). – 262 арк.

124. Спр. 6277. Дело Подольского Приказа общественного призрения о принятии в больницу разных лиц за плату (1883 г.) – 186 арк.

125. Спр. 6364. Дело Подольского Приказа общественного призрения о беспорядках по Гайсинской городской больнице (1887 г.) – 114 арк.

126. Спр. 6418. Подольского Приказа общественного призрения о благотворительном обществе при Брацлавской больнице (начато 10. 12. 1887 г.). – 14 арк.

127. Спр. 6420. Подольский Приказ общественного призрения. Стол II. Выписка из циркуляра МВД об установлении порядка делопроизводства в полицейских учреждениях; журналы заседаний о сокращении делопроизводства; сведения о количестве дней, проведенных душевно больными на огородных работах и др. (09.01.1888 – 22.02.1889 гг.). – 288 арк.

128. Спр. 6453. Дело Подольского Приказа общественного призрения о принятии в больницу для пользования труднобольных, требующих немедленного врачебного пособия (10.02.1888 – 18.05.1888 гг.). – 11 арк.

129. Спр. 6563. Дело Подольского Приказа общественного призрения об умалишенной дочери чиновника Людмилы Боберской (10.05.1890 – 27.05.1894 гг.). – 51 арк.

Оп. 1 дод (2).

130. Спр. 150. Ведомости о призревших воинских чинах и гражданских лицах, приходно-расходных суммах городских больниц губернии (7.06.1866 – 20.03.1867 гг.). – 487 арк.

131. Спр. 151. Журнал заседаний за 1868 г. Подольского Приказа общественного призрения. – 64 арк.

Ф. 233 Подільська губернська земська управа, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1903 – 1920 рр.

Оп. 1.

132. Спр. 847. Дело об обеспечении больничным имуществом больниц управы (25.04.1897 – 14.07.1909 гг.) – 283 арк.

133. Спр. 944. Журналы заседаний управы об отпуске денег уездным управам для оплаты за воспитание сирот, подкидышей разным

лицам по у. губернии. Ведомости и списки по этим вопросам. (18.10.1904 – 03.05.1906 гг.). – 33 арк.

134. Спр. 960^а. Переписка с Подольским губ-м статистическим комитетом, с уездными земскими управами по делам земского хозяйства о представлении сведений о больных, находящихся на лечении в больницах Подольского Приказа общественного призрения, о взыскании больничной недоимки за лечение в больницах губернии. Списки психических больных и ведомости больниц и богаделен за 1904 г. (13.06.1904 – 12.08.1905 гг.). – 323 арк.

135. Спр. 963. Переписка с уездными и городскими врачами о порядке освобождения разных лиц от взыскания больничной недоимки в связи с манифестом от 11 августа 1904 (20.08.1904 – 17.11.1905 гг.). – 42 арк.

136. Спр. 1187. Дело о бесплатном лечении в городских земских больницах лиц, принадлежащих к городским и мещанским обществам (31.05.1905 – 07.08.1905). – 24 арк.

137. Спр. 1228. О выдаче пособия на содержание Каменецкой и Балтской бесплатных лечебниц (20.05.1906 – 11.02.1910 гг.). – 14 арк.

138. Спр. 1357. Журнал заседаний, доклады губернской управы об организации в губернии института санитарных врачей их помощников и медико-санитарного бюро (05.07.1907 – 26.11.1907 гг.). – 10 арк.

139. Спр. 1424. Об отпуске денежных средств на содержание Каменецкого детского приюта (20.11.1907 – 20.10.1909 гг.). – 15 арк.

140. Спр. 1812. – Журналы заседаний, переписка с уездными управами по делам земского хозяйства, врачами земских больниц об отпуске денег в сумме 6 536 руб. на оборудование Балтской, Могилевской, Винницкой и др. больниц (14.01.1906 – 21.12.1911 гг.). – 294 арк.

141. Спр. 1895. Журналы заседаний; переписка с надзирателем Каменецкой губернской земской богадельни, о выдаче ему денег на хозяйственные расходы, о представлении еженедельных сведений о кол-ве лиц, находящихся в богадельне. Сведения по этому вопросу за 1912 г. (14.01.1914-2.08.1913 гг.). – 74 арк.

142. Спр. 1970 Журнал заседания, переписка с надзирателем Каменецкой губернской земской богадельни о принятии разных лиц в богадельню, о представлении сведений о количестве лиц, находящихся в богадельне и их списки. (14.01.1913 – 2.01.1914 гг.). – 80 арк.

Ф. 315. Подільська духовна консисторія, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1795-1920 рр.

Оп. 1.

143. Спр. 946. – О выполнении помещиками Подольской епархии проектов по обеспечении сельского православного духовенства (16.03.1865 – 11.11.1866 гг.). – 86 арк.

144. Спр. 6230. – Списки священников и церковнослужителей церквей Летичевского уезда ходотайствующих о выдаче пособия (07.11.1866 – 28.10.1866 гг.). – 14 арк.

145. Спр. 9151. – Отчет, ведомости, акты и другие документы о состоянии церковно-приходских попечительств по округам епархий (31.01.1894 – 21.03.1894 гг.). – 514 арк.

146. Спр. 9201. О сообщении сведений о благотворительных обществах и учреждениях Подольской епархии (18.11.1899 – 27.03.1900 гг.). – 116 арк.

Ф. 409. Подільське губернське у земських та міських справах присутствіє (1903-1917 рр.).

Оп. 1.

147. Спр. 9. Денежный отчет Подольской Губернской земской управы за 1911 г., журналы II очередного Губернского земского собрания, приходно-расходные сметы губернского земства на 1913 г. и др. (1911 – 30.04.1916 гг.). – 598 арк.

148. Спр. 32. Дело Подольского губернского по земским и городским делам присутствия об устройстве в м.Браилове детской больницы шимени В. С. Судилковского (17.12.1911 – 03.03.1917.гг.). – 64 арк.

149. Спр. 45. Ведомости о городских доходах и расходах за 1911 – 1912 гг. (31.01.1912 – 24.09.1912). – 216 арк.

150. Спр. 84. Дело по ходатайству Гайсинского земства об учреждении стипендий при мужской гимназии 3 стипендий: имени наследника цесаревича Алексея Николаевича и двух в память 300-летия благополучного царствования Дома Романовых (12.11.1912 – 26.03. 1913 гг.). – 5 арк.

151. Спр. 114. Донесения уездных управ о состоянии заведений общественного призрения (18.05.1913 – 23.03.1916 гг.). – 194 арк.

152. Спр. 401. Постановления Гайсинского уездного земского собрания об учреждении при Каменецком 8-классном среднем техническом училище 2-х стипендий Гайсинского земства (12.11. – 30.11.1912 гг.). – 5 арк.

153. Спр. 403. Дело с постановлениями 5 чрезвычайного земского собрания по Гайсинскому уезду (23.04.1913 – 9.04.1913 гг.). – 30 арк.

154. Спр. 458. Дело с постановлениями третьего чрезвычайного земского собрания по Литинскому округу (23.11.1911 – 30.07.1912 гг.). – 15 арк.

Ф. 629. Подільське губернське у справах про товариства присутствіє, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1908 – 1914 рр.

Оп. 1.

155. Спр. 5. Книга журналов заседаний постановлений Подольского Губернского по делам об обществах Присутствия за 1910 г. – 98 арк.

156. Спр. 38. По ходатайству жителей г. Винница коллежского советника Подобы и др. о регистрации “Попечительства о недостаточных учащихя Винницкого 7-классного коммерческого училища для мальчиков и девочек (02.08.1911 – 01.09.1911 гг.). – 59 арк.

157. Спр. 39. По ходатайству жителей г. Гайсин Мошко Равинского, Ицко Капитанского и др. о зарегистрировании “Общества пособия бедным евреям” г. Гайсина, Подольской губернии под названием “Линас Гацедек” (26.03.1911 – 31.05.1911 гг.). – 49 арк.

158. Спр. 40. По ходатайству жителей г. Каменец-Подольска Наталии Польницкой, Петра Новаковского и др. о зарегистрировании общества для пособия недостающим воспитанникам Каменец-Подольского частного семиклассного коммерческого училища И. Р. Мазинга (13.05.1911 – 11.02.1915 гг.). – 89 арк.

159. Спр. 42. По ходатайству жителей г. Каменца-Подольского Идея Бруна, Копеля Спектора, Шлемы Мельтона о регистрации “Каменец-Подольского общества взаимного вспомоществования бедным евреям ремесленникам” (21.08.1911 – 28.01.1914 гг.) – 95 арк.

160. Спр. 44. По ходатайству жителей г. Проскурова Михеля Фиша, Арона Гальперина и др. О регистрации общества вспомоществования бедным евреям г. Проскурова (10.02.1911 – 28.10.1911 гг.). – 63 арк.

161. Спр. 45. По ходатайству жителей г. Могилева-Подольска Суры Гаузнер, Шендли Шац о регистрации “Дамского общества вспомоществования бедным роженицам иудейского вероисповедания г. Могилева-Подольска” (01.03.1911 – 30.09.1911 гг.). – 52 арк.

Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург)

Ф. 764. Попечительство Императрицы Марии Александровны о слепых Ведомства учреждений Императрицы Марии. 1831 – 1904 гг.

Оп. 1.

162. Д. 9. О заседаниях Совета Мариинского попечительства для призрения слепых (1901-1902 гг.). – 353 л.

163. Д. 12. Общие собрания членов Попечительства и о выборе членов Совета (январь 1892 – 1899 гг.) – 301 л.

Ф. 1 287. Хозяйственный департамент МВД. 1797 – 1910 гг.

Оп. 15.

164. Д. 1460. Отчеты благотворительных заведений Волынской губернии (7.05.1896 – 18.09.1900 гг.). – 227 л.

Опубліковані документи і матеріали

Нормативно-правові документи

165. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ-2. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – №36657.
166. Высочайше утвержденное Городовое Положение // ПСЗРИ-2. – Т. XLV. – тд. 1. – №48498.
167. Высочайше утвержденное Городовое Положение // ПСЗРИ-3. – Т. XII. – №8708.
168. Высочайше утвержденное Положение для управления общественного призрения в Москве. – ПСЗРИ-2. – Т. VII. – №5668.
169. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров с изложением правил о увеличении капитала, предназначенного на вспоможение разоренным от разных несчастных случаев // ПСЗРИ-2. – Т. IV. – №2653.
170. Высочайше утвержденное Положение об Императорском Человеколюбивом Обществе // ПСЗРИ-3. – Т. XX. – Отд. 1. – №18881.
171. Высочайше утвержденное Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской // ПСЗРИ-3. – Т. XXIII – Отд. 1. – №22757.
172. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // ПСЗРИ-2. – Т. XXXIX. – Отд. 1. – №40457.
173. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // ПСЗРИ. – 3. – Т. X. – Отд. 1. – №6927.
174. Высочайше утвержденное Положение о Приходских Попечительствах при Православных церквях // ПСЗРИ-2 – Т. XXXIX. – Отд. 1. – №41144.
175. Высочайше утвержденное Положение о состоящем под Августейшем покровительством Ее Императорского Величества, Государыни Императрицы Александры Федоровны Попечительстве о домах трудолюбия и работных домах // ПСЗРИ-3. – Т. XV. – №12022.
176. Высочайше утвержденные Временные правила для земских учреждений по делам земских повинностей, народном продовольствии и общественном призрении // ПСЗРИ-2. – Т. XXXIX. – Отд. 1. – №40458.
177. Высочайше утвержденные Временные правила о замене ссылки на поселение и житье другими наказаниями // ПСЗРИ-3. – Т. XX. – Отд. 1. – №18777.
178. Высочайше утвержденные Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно членов их семейств, в предприятиях фабрично-заводской, горной и горнозаводской промышленности // ПСЗРИ-3. – Т. – XXIII. – Отд. 1. – №23060.

179. Высочайше утвержденный проект образования Императорского Человеколюбивого Общества // ПСЗРИ – 1. – Т. XXXIII. – №26357.

180. Высочайше утвержденный общий наказ Гражданским Губернаторам // ПСЗРИ-2. – Т. XII. – Отд. 1. – №10303.

181. Высочайше утвержденный список учреждений Императрицы Марии, состоящих под непосредственным их Императорским Величеством покровительством // ПСЗРИ-2. – Т. XXIX. – Отд. 1. – №28612.

182. Высочайше утвержденный Устав Оренбургского Общества вспомоществования бедным // ПСЗРИ-2. – Т. XXXVII. – Отд. 2. – №37852.

183. Закон України Про благодійну діяльність та благодійні організації // Голос України. – 2013. – № 22.

184. Нормальный устав обществ вспомоществования нуждающимся учащимся // Трудовая помощь. – 1898. – №4. – С. 63-76.

185. Об изменении некоторых постановлений касательно бродяг, вследствие вопроса о том, куда должны поступать несовершеннолетние бродяги мужского пола, которые по действовавшим до 1856 года узаконениям, отдавались в батальоны военных кантонистов // ПСЗРИ-2. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – №37153.

186. Об изменении порядка наблюдения за исполнением духовных завещаний о пожертвованиях на предмет общественной благотворительности или пользы // ПСЗРИ-2. – Т. XLVIII. – Отд. 2. – №52701.

187. Об изменении порядка утверждения Уставов благотворительных заведений и правил для заведования ими // ПСЗРИ-3. – Т. XXXI. – Отд. 1. – №35420.

188. Об изменении пунктов 1 и 2 статьи 586 Устава общественного призрения // ПСЗРИ-2. – Т. XVII. – Отд. 1. – №53011.

189. Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений о их наказуемости // ПСЗРИ. – 3. – Т. XVII. – №14233.

190. Об обеспечении рабочих на случай болезни // ПСЗРИ-3. – Т. – XXXII. – Отд. 1. – №37444.

191. Об употреблении имуществ и капиталов, пожертвованных на определенные общественные надобности // ПСЗРИ-2. – Т. XLVII. – Отд. 2. – №50501.

192. Об условном досрочном освобождении // ПСЗРИ-3. – Т. XXIX. – Отд. 1. – №32241.

193. Об устройстве Казанского дома умалишенных // ПСЗРИ-2. – Т. XXXIV – Отд. 2. – №35275.

194. Об учреждении благотворительного общества // ПСЗРИ. – 1. – Т. XXVII. – №20266.

195. Об учреждении в России Попечительного общества о тюрьмах // ПСЗРИ-1. – Т. XXXVI. – № 27895.
196. Об учреждении особого Присутствия из духовных и светских лиц для изыскания способов к большему обеспечению быта духовенства // ПСЗРИ-2. – Отд. 1. – Т. XXXVII. – № 38414.
197. О временных правилах об Обществах и Союзах // ПСЗРИ-3. – Т. XXVI. – Отд. 1. – №27479.
198. О государственной помощи обществам покровительства лицам, освобожденным из мест заключения // ПСЗРИ-3. – Т. XXXII. – Отд. 1. – №38585.
199. О кружечном сборе в пользу общественного призрения // ПСЗРИ-2. – Т. XLII. – Отд. 1. – №44316.
200. О людях, имеющих право на пользование в подведомственных Приказам Общественного Призрения больницах // ПСЗРИ-2. – Т. IX. – Отд. 1. – №7273.
201. О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах // ПСЗРИ-3. – Т. II. – №931.
202. О мерах к доставлению пропитания нищим // ПСЗРИ-1. – Т. XXI. – №15152.
203. О милостях, дарованных в день святого крещения Наследника Цесаревича и Великого Князя Алексея Николаевича. Манифест 11 августа. – ПСЗРИ – 3. – Т. XXIV. – Отд. 1. – №25014.
204. О начальствовании Государыни Императрицы над Обществом Благородных Девич // ПСЗРИ-1. – Т. XXIV. – №17.543.
205. О непринятии от порочных людей пожертвований и о ненаграждение их за оные // ПСЗРИ-1. – Т. XXIII. – №26061.
206. О положении для управления Сиротскими домами, состоящими под ведением Приказов Общественного Призрения // ПСЗРИ-2. – Т. XI. – Отд. 2 – №9816.
207. О порядке исполнения и надзора таких духовных завещаний, в коих делается пожертвование на богоугодные дела без точного означения оных // ПСЗРИ-2. – Т. XXIX. – Отд. 2.– №28775.
208. О порядке назначения денежных пособий пострадавшим от пожаров и наводнений ПСЗРИ-2. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – №36593.
209. О порядке присвоения особых наименований всякого рода учреждениям благотворительным и общепольным // ПСЗРИ-2. – Т. LI. – Отд. 2. – №57978.
210. О пособиях из сумм Приказов общественного призрения на содержание бедных вне заведений // ПСЗРИ-2. – Т. XXV. – Отд. 1 – №23989.
211. О правилах для учреждения церковных братств // ПСЗРИ-2. – Т. XXIX. – Отд. 1. – №40863.

212. О предоставлении Министерству Внутренних Дел права утверждения Уставов общественных и частных благотворительных заведений // ПСЗРИ-2. – Т. XLIV. – Отд. 1. – №46615.

213. О предоставлении министрам и Главноуправляющим разрешения некоторых дел, кои прежде восходили на Высочайшее утверждение Его Величества // ПСЗРИ-2. – Т. XXXII. – Отд. 1. – №31919.

214. О призрении бедных духовного звания // ПСЗРИ-1. – Т. XXXVIII – №29583.

215. О применении Городового Положения 16 июня 1870 г. к городам Западных губерний // ПСЗРИ-2. – Т. L. – Отд. 1. – №54640.

216. О принятии главного начальства над Воспитательными домами в обеих столицах Императрицы Марии Федоровне // ПСЗРИ-1. – Т. XXIV. – №17.952.

217. О принятии Государем Императором под свое покровительство всех заведений, состоявших в ведении покойной Государыни Императрицы Марии Федоровны. // ПСЗРИ-2. – Т. III. – №2379.

218. О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности // ПСЗРИ-3. – Т. – XVII. – №14231.

219. О разрешении больницам Приказов общественного призрения взимать плату за пользование лиц гражданского ведомства по суточному расчету // ПСЗРИ-3. – Т. XVII. – №14335.

220. О распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую и Подольскую губернии // ПСЗРИ – 3. – Т. XXXI. – Отд. 1. – №34903.

221. Положение о городских общественных банках // ПСЗРИ-2. – Т. XXXVII. – Отд. – I. – №37950.

222. Положение о детских приютах ведомства учреждений Императрицы Марии // ПСЗРИ-3. – Т. XI. – №7930.

223. Положение о сборе с доходов от денежных капиталов // ПСЗРИ-3. – Т. V. – №2961.

224. Правила о порядке выдаче разрешения на лотереи и наблюдение за их разыгрыванием // Трудовая помощь. – 1901. – №7. – С. 108-112.

225. Примерный устав обществ пособия бедным // Календарь и памятная книжка Самарской губернии на 1898 год. – Самара, 1897. – С. 203-208.

226. Устав врачебный // Свод законов Российской империи в пяти книгах [Под редакцией с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского]. – Книга 5. – Томы XIII-XVI. – Спб : Русское Книжное Товарищество “Деятель”, [б.г.]. – Т. XIII : Уставы о обеспечении народного

продовольствия, о общественном призрении и врачебный. – 353, IX с. – С. 176-353.

227. Устав о общественном призрении // Свод законов Российской империи в пяти книгах [Под редакцией с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского]. – Книга 5. – Томы XIII-XVI. – Спб : Русское Книжное Товарищество “Деятель”, [б.г.]. – Т. XIII : Уставы о обеспечении народного продовольствия, о общественном призрении и врачебный. – 353, IX с. – С. 81-177.

228. Устав о общественном призрении // Свод законов Российской империи. Издание 1857 года. – Т. XIII. – Уставы о народном продовольствии, общественном призрении и врачебный. – Спб. : Тип. Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – 164, 294, 384, 136 с. – С. 1-294.

229. Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи в пяти книгах [Под редакцией с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского]. – Книга 5. – Томы XIII-XVI. – Спб. : Русское Книжное Товарищество “Деятель”, [б.г.]. – Т. XIV. – С. 97-147.

230. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи // ПСЗРИ-1. – Т. XX. – №14392.

231. Циркуляр Министра Внутренних Дел губернаторам, градоначальникам и оберполицмейстерам (30 июля 1901 г., №3806) // Трудовая помощь. – 1901. – №7. – С. 112-114.

232. Циркуляр Министра Внутренних Дел губернаторам 14 июня 1901 г., №7 // Трудовая помощь. – 1901. – №7. – С. 107-112.

Періодичні видання

233. Ариян П. Женщины в истории благотворительности в России / П. Ариян // Вестник благотворительности. – 1901. – №9. – С. 40-47.

234. Бензин В. М. Церковно-приходская благотворительность на Руси / В. М. Бензин // Трудовая помощь. – 1906. – №10. – С. 669-700.

235. Бензин В. М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 г. / В. М. Бензин // Трудовая помощь. – 1907. – №2. – С. 161-184.

236. Благотворительность в России. Попечительство Государыни Императрицы Марии Александровны // Трудовая помощь. – 1900. – №6. – С. 93-94.

237. Благотворительность в России. Хроника. // Трудовая помощь. – 1900. – №8. – С. 309-325.

238. Будущее церковно-приходских попечительств в Киеве. // КЕВ. – 1880. – № 50. – С. 2-4.

239. Будущее церковно-приходских попечительств в Киеве. // КЕВ. – 1880. – № 50. – С. 2-4.

240. Будущее церковно-приходских попечительств в Киеве. // КЕВ. – 1880. – № 51-52. – С. 25-29.
241. Василенко В. По вопросу о призрении слепых и всяких нищих / В. Василенко // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – С. 131 – 151.
242. Взгляд на нашу благотворительность // Вестник благотворительности. – 1870. – №1. – С. 1-38.
243. Витте Г. Г. Международный конгресс по общественному призрению и частной благотворительности в Копенгагене / Г. Г. Витте // Трудовая помощь. – 1910. – №9. – С. 331-349 ; №10. – С. 431-449.
244. Витте Г. Г. Подготовка добровольных деятелей по благотворительности. (По работам Миланского конгресса 1906 г.) / Г. Г. Витте // Трудовая помощь. – 1908. – №9. – С. 347-383; №10. – С. 457-476.
245. Всероссийский Союз учреждений, обществ и деятелей по общественному и частному призрению бедных // Трудовая помощь. – 1908. – №7. – С. 180-181.
246. Гаген В. А. Вопросы патроната / В. А. Гаген // Трудовая помощь. – 1913. – №1. – С. 9-28; №2. – С. 121-140.
247. Гаген В. А. Попечительства о народной трезвости их современное положение и недостатки / В. А. Гаген // Трудовая помощь. – 1907. – №2. – С. 194-228; №4. – С. 449-479; №5 – С. 624-645; №6. – С. 37-52.
248. Георгиевский П. Организация частной благотворительности / П. Георгиевский // Вестник благотворительности. – 1897. – №5. – С. 40-48.
249. Герье В. И. Опыт городского попечения о бедных / В. И. Герье // Вестник Европы. – 1896. – №10. – С. 566-585.
250. Герье В. И. Русская благотворительность на Всемирной выставке / В. И. Герье // Вестник Европы. – 1900. – №8. – С. 483-518.
251. Герье В. И. Исторический взгляд на благотворительность / В. И. Герье // Детская помощь. – 1890. – №19. – С. 157-163.
252. Гогель С. К. Подготовка к благотворительной деятельности / С. К. Гогель // Трудовая помощь. – 1913. – №4. – С. 390-403; №5. – С. 528-559.
253. Годовщина Каменецкого Иоанно-Предтеченского братства // ПЕВ. Прибавление. – 1884. – №3. – С. 41-62.
254. Гордон Г. Дом трудолюбия и ночлежные приюты в Киеве / Г. Гордон // Трудовая помощь. – 1899. – №7. – С. 185-192.
255. Городские участковые попечительства о бедных г. Киева в 1906 году. // Трудовая помощь. – 1908. – №2. – С. 145-148.
256. Дом трудолюбия в Житомире // Трудовая помощь. – 1898. – №8. – С. 201.

257. Дриль Д. А. Парижский конгресс общественного призрения и частной благотворительности / Д. А. Дриль // Трудовая помощь. – 1900. – №9. – С. 382-404; №. 10. – С. 516-546.
258. Ефименко П. Шпитали Малороссии / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – Т. V. – С. 709-727.
259. Жижиленко В. Призрение подкидышей земствами в 1903 – 1906 гг. / В. Жижиленко // Трудовая помощь. – 1908. – №7. – С. 138-168.
260. Исаков Н. В. Общественное призрение как специальная отрасль государственного хозяйства / Н. В. Исаков // Детская помощь. – 1894. – №9. – С. 126-134.
261. Итоги Первого Всероссийского съезда деятелей по общественному и частному призрению // Трудовая помощь. – 1910. – №4. – С. 303-317.
262. Каменец-Подольское благотворительное общество // ПЕВ. – 1884. – №24. – С. 500-504; № 25. – С. 515-521.
263. Киевлянин. – 1891. – 11 января. – №9. – С. 2.
264. Киевлянин. – 1902. – 15 ноября. – №316. – С. 3.
265. Киевский патронат – общество покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения г. Киева // Трудовая помощь. – 1913. – №10. – С. 538-540.
266. Ковалевский П. И. Нищие духом / П. И. Ковалевский // Трудовая помощь. – 1901. – №7. – С. 197-216; №8. – С. 358-380.
267. Кудрявцев А. Н. Исторический очерк христианской благотворительности / А. Н. Кудрявцев // Детская помощь. – 1885. – №10. – С. 282-299.
268. Кудрявцев А. Н. История русской благотворительности / А. Н. Кудрявцев // Детская помощь. – 1885. – №13. – С. 662-670; №14. – С. 706-712; №15. – С. 752-754.
269. Кудрявцев А. Н. Современное церковно-благотворительные учреждения в России / А. Н. Кудрявцев // Детская помощь. – 1885. – №19. – С. 910-913; №20. – С. 943-946
270. Левитский В. Преступность малолетних в г. Киеве и борьба с нею / В. Левитский // Трудовая помощь. – 1913. – №10. – С. 489-514.
271. Лихачев А. В. Наказание и помощь нищим / А. В. Лихачев // Трудовая помощь. – 1899. – №1. – С. 17-24.
272. Личков А. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / А. Личков // Киевская старина. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1905. – Т. XC. – С. 317-366.
273. Лутковский В. О. домах трудолюбия в России / В. О. Лутковский // Вестник благотворительности. – 1897. – №11. – С. 28-54.
274. Максимов Е. Д. Законодательные вопросы общественного призрения нищих / Е. Д. Максимов // Вестник благотворительности. – 1897. – №6. – С. 22-46; №7. – С. 15-34; №12. – С. 18-42.

275. Максимов Е. Д. Законодательные вопросы попечения о нуждающихся / Е. Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1907. – №3. – С. 318-341; №4. – С. 512-529; №5. – С. 609-623.

276. Максимов Е. Д. Очерки частной благотворительности в России / Е. Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1898. – №3. – С. 209—217; 1898. – №4. – С. 346—357; 1898. – №6. – С. 511—515; 1898. – №8. – С. 159—176.

277. Максимов Е. Д. Помощь бедным в Древней Руси / Е. Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1899. – №2. – С. 114-135.

278. Максимов Е. Д. Приказы общественного призрения в их прошлом и настоящем / Е. Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1901. – №9. – С. 532-555; №10. – С. 728-767.

279. Максимов Е. Д. Что такое трудовая помощь / Е. Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1900. – №7. – С. 125-139; №8. – С. 264-279.

280. Малышевский И. О церковно-приходских попечительствах (Речь, сказанная в торжественном собрании Киевской дух. Академии 28 ноября 1877 года / И. О. Малышевский // Труды Киевской духовной семинарии 1878 г. – №2. – С. 1-60.

281. Матвеев В. Итого Первого Всероссийского съезда по общественному и частному призрению / В. Матвеев // Трудовая помощь. – 1910. – №4. – С. 303-317.

282. Наказ Комиссии Императорского человеколюбивого общества // ПЕВ. Отдел официальный – 1884. – №9. – С. 101-102.

283. Общественная благотворительность в Подольской губернии // ПГВ. – 1891. – 31 июля – №60 – С. 365-366.

284. Общество трудовой помощи для интеллигентных женщин в Киеве // Трудовая помощь. – 1913. – №1. – С. 31-32.

285. Отчет Каменецкого Иоанно-Предтеченского братства // ПЕВ. Отдел официальный. – 1884. – №5. – С. 102-113.

286. Отчет о деятельности Петропавловского попечительства о недостаточных учениках Киевской духовной семинарии за 1896-1897 учебный год // КЕВ. Часть официальная. – 1897. – №21. – С. 298-301.

287. Отчет о кружечном в пользу слепых сборе по Подольской губернии за 1883 г. // ПЕВ. – 1884. – № 4. – С. 32-38.

288. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм, ассигнуемых местным окружным духовенством на содержание Богуславского духовного училища за 1895 год // КЕВ. – 1897. – №1. – С. 50.

289. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм на призрение на призрение бедных духовного звания и на содержание канцелярии попечительства по Киевской епархии за 1895 год // КЕВ. Часть официальная. – 1897. – №. 5. – С. 94-96.

290. Отчет о состоянии Подольского семинарского Свято-Иоанно-Богословского братства за 1883-1884 братский год // ПЕВ. – 1884. – № 26. – С. 541-552.

291. Отчет о состоянии Подольского семинарского Свято-Иоанно-Богословского братства за 1883-1884 братский год // ПЕВ. – 1884. – № 27. – С. 575-582.
292. Патронаты // Трудовая помощь. – 1913. – №3. – С. 298-304.
293. Патронаты // Трудовая помощь. – 1913. – №8. – С. 312-319.
294. ПЕВ. – 1903. – №12. – С. 126-128.
295. ПГВ. – 1896. – №29. – 13 апр. – С. 204.
296. ПГВ. – 1897. – №31. – 19 апр. – С. 236.
297. ПГВ. – 1905. – №82. – 15 окт. – С. 4.
298. Пожертвования в пользу слепых, собранные священниками от своих прихожан и представленные в редакцию // ПЕВ. – 1884. – №6. – С. 133-134.
299. Попечительство о малолетних при Киевском патронате. Отчет о деятельности с 12 ноября 1912 г. по 7 марта 1913 г. // Трудовая помощь. – 1913. – №8. – С. 312-317.
300. Постановления епархиального попечительства о выдаче пособий. // ВЕВ. Часть официальная. – 1906. – №. 3. – С. 31-36.
301. Правила Каменец-Подольского убежища для взрослых слепых // ПЕВ. – 1884. – №19. – С. 274-278.
302. Приют для арестантских детей в Киеве // Трудовая помощь. – 1899. – №7. – С. 223-224.
303. Приют для арестантских детей в Киеве // Трудовая помощь. – 1900. – №1. – С. 78-80.
304. Пятковский А. П. Начало воспитательных домов России / А. П. Пятковский // Вестник Европы. – 1874. – Т. 6. – Кн. 11. – С. 260-305.
305. Реформатский Н. Н. Семейное призрение душевно больных в России и за границей / Н. Н. Реформатский // Трудовая помощь. – 1907. – №7. – С. 187- 210; №8. – С. 284-307; №9. – С. 419-444.
306. Рукавишниковский приют // Детская помощь. – 1892. – №19. – С. 45-65.
307. Сиротский дом в Житомире // Трудовая помощь. – 1899. – №10. – С. 521-522.
308. Соколовский М. Благотворительность в Древней Руси / М. Соколовский // Трудовая помощь. – 1901. – №6. – С. 53-76 с.
309. Соколовский М. Н. Екатерина Великая, как благотворительница / М. Н. Соколовский // Вестник благотворительности. – 1902. – №2. – С. 121-132.
310. Соколовский М. Н. Петр Великий, как благотворитель / М. Н. Соколовский // Вестник благотворительности. – 1901. – №7. – С. 167-175; №8. – С. 196-212.
311. Соколовский М. Н. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним / М. Н. Соколовский // Вестник благотворительности. – 1901. – №1. – С. 35-55.

312. Сперанский С. В. К истории нищенства в России / С. В. Сперанский // Вестник благотворительности. – 1897. – №1. – С. 29-51.

313. С. Р. К вопросу о борьбе с профессиональным нищенством в России / С. Р. // Трудовая помощь. – 1899. – №3. – С. 244-262.

314. Суды для малолетних // Трудовая помощь. – 1913. – №10. – С. 544-545.

315. Убежище для арестантских детей в Киеве // Трудовая помощь. – 1899. – №1. – С. 77-78.

316. Устав Каменецкого Иоанно-Предтеченского братства // ПЕВ. Отдел официальный. – 1884. – №5. – С. 45-50.

317. Чистяков И. С. Нищета и нищенство / И. С. Чистяков // Трудовая помощь. – 1908. – №4. – С. 309-336.

318. Шенгелидзе В. Русские ясли-приюты / В. Шенгелидзе // Трудовая помощь. – 1906. – №6. – С. 1-14.

Статистичні видання та збірники документів

319. Благотворительность в России : в 2 т. – Спб. : Типо-лит. Н. Л. Ныркина, [Б.г.]. – Т. I : Обзор состояния общественного призрения и благотворительности. – LXXXVIII, 79, 208, 397, 84, III-XVI, 63, 11, 22 с.

320. Благотворительность в России : в 2 т. – Спб. : [Б.м], [б.г.]. – Т. II, ч. I : Список благотворительных учреждений. – 756 с.

321. Благотворительность в России : в 2 т. – Спб. : [Б.м], [б.г.]. – Т. II, ч. II : Список благотворительных учреждений. – 941 с.

322. Благотворительные учреждения Российской империи : в 3 т. – Спб. : Тип. Спб. акц. общ. печ. дела в России, 1900. – Т. I. – 360 с.

323. Благотворительные учреждения Российской империи : в 3 т. – Спб. : Тип. Спб. акц. общ. печ. дела в России, 1900. – Т. II. – 1980 с.

324. Благотворительные учреждения Российской империи : в 3 т. – Спб. : Тип. Спб. акц. общ. печ. дела в России, 1900. – Т. III. – 428 с.

325. Весь Киев на 1913 г. Издание С. М. Богуславского. – К. : Тип. 1-й Киевской артели печатного дела, 1913. – 1320, 897 с.

326. Всеподданнейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора – К. : Тип. Окружного Штаба, [1909]. – 24 с.

327. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1885 г. – Спб. : В синод. тип., 1887. – IX, 294, 127 с.

328. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1887 год. – Спб. : В синод. тип., 1889. – X, 292, 123 с.

329. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1890 и 1891 годы. – Спб. : В синод. тип., 1893. – XIV, 514, 235 с.

330. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1892 и 1893 годы. – Спб. : В синод. тип., 1895. – XV, 601, 157 с.
331. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. – Спб. : В синод. тип., 1898. – XIV, 427, 159 с.
332. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1896 и 1897 годы. – Спб. : В синод. тип., 1899. – XI, 279, 83 с.
333. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. – Спб. : В синод. тип., 1903. – VI, 387, 83 с.
334. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1901 г. – Спб. : В синод. тип., 1905. – 337, 73 с.
335. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1902 г. – Спб. : В синод. тип., 1905. – VIII, 321, 83 с.
336. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 г. – Спб. : В синод. тип., 1913. – X, 338, 131.
337. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : В синод. тип., 1916. – X, 328, 144 с.
338. Всеподданнейший отчет Совета Императорского человеколюбивого общества за 1890 и 1891 годы. – Спб. : Гос. тип., 1894. – 40 с., 16 ведомостей.
339. Всеподданнейший отчет Совета Императорского человеколюбивого общества за 1901 год. – Спб. : Гос. тип., 1903. – 93 с.
340. Всеподданнейший отчет Совета Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Спб. : Гос. тип., 1905. – 87 с.
341. Всеподданнейший отчет Совета Императорского Человеколюбивого Общества за 1914 год. – Спб. : Гос. тип., 1916. – 248 с.
342. Двадцатый отчет состоящего под августейшим покровительством Ея Императорского Величества Императрицы Марии Федоровны Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1902 год. – Спб., 1903. – 151 с.
343. Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1910. – 17 с.
344. Деятельность общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1875-1911 гг. – К. : [Б.и.], 1913. – 53 с.

345. Доклад О. Зновицкого о прогульных днях в деревнях и их влияния на крестьянское и владельческое хозяйство // Подольская губерния. Т. XXI : Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – 112 с.

346. Журналы Подольского губернского комитета по делам земского хозяйства годичного собрания 1, 3-9 сентября 1908 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1908. – 130 с.

347. Императорское человеколюбивое общество. Памятная книга на 1908 г. – Спб. : Гос. тип., 1908. – 120 с.

348. Краткий обзор деятельности состоящего под Высочайшим Его императорского величества государя императора покровительством Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского церковного братства за 1895 и 1896 годы. – Спб. : Тип. штаба Отд. корп. жандармов, 1897. – 19 с.

349. Краткое описание развития кустарного промысла в Подольской губернии К. Э. Падлевского // Подольская губерния. Т. XXXI : Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – 112 с.

350. Обзор Волынской губернии за 1883 г. – Житомир: Губ. тип., 1884. – [2], 53 с.

351. Обзор Волынской губернии за 1901 г. – Житомир : Волынская губ. тип., 1902. – 101 с., 8 л. ведомостей.

352. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир : Волынская губ. тип., 1913. – 104 с., 19 л. ведомостей.

353. Обзор Волынской губернии за 1913 г. – Житомир : Волынская губ. тип., 1914. – 86 с., 15 л. ведомостей.

354. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир : Волынская губ. тип., 1915. – 86, 15 с.

355. Обзор Киевской губернии за 1870 г. – [К.], [1871]. – 40 с., 8 л. ведомостей.

356. Обзор Киевской губернии за 1872. – [К.] : [б.и.], [1872]. – 34 с., 8 л. ведомостей.

357. Обзор Киевской губернии за 1873. – [К.] : [б.и.], [1873]. – 39 с., 8 л. ведомостей.

358. Обзор Киевской губернии за 1876. Приложение к всеподданнейшему отчету. – [К.] : [б.и.], [1876]. – 24 с., 8 л. ведомостей.

359. Обзор Киевской губернии за 1877. Приложение к всеподданнейшему отчету. – [К.] : [б.и.], [1877]. – 32 с., 8 л. ведомостей.

360. Обзор Киевской губернии за 1878. Приложение к всеподданнейшему отчету. – [К.] : [б.и.], [1878]. – 43 с., 8 л. ведомостей.

361. Обзор Киевской губернии за 1879. Приложение к всеподданнейшему отчету. – [К.] : [б.и.], [1879]. – 36 с.

362. Обзор Киевской губернии за 1898 г. – К. : Губ. тип., 1899. – 136 с., 10 л. ведомостей.

363. Обзор Киевской губернии за 1901 г. – К. : [Б.и.], 1901. – 177 с., 8 л. ведомостей.
364. Обзор Киевской губернии за 1908. – К. : Киевская губ. тип., 1909. – 187 с., 9 л. ведомостей.
365. Обзор Киевской губернии за 1913. – К. : Киевская губ. тип., 1913. – 215 с., 15 л. ведомостей.
366. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], [1890]. – III, 172, 77 с.
367. Обзор Подольской губернии за 1891 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], [1891]. – IV, 12, 21, [38] с.
368. Обзор Подольской губернии за 1892 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск : Тип. губ. прав., 1893.
369. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], [1893]. – IV, 170, [181] с.
370. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], [1895]. – IV, 208, [101] с.
371. Обзор Подольской губернии за 1896 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Каменец-Подольск] : [б.и.], [б.г.]. – V, 204, [122] с.
372. Обзор Подольской губернии за 1897 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], [1897]. – IV, 171, [93] с.
373. Обзор Подольской губернии за 1899 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], [1899]. – 252, [193] с.
374. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], [1901]. – IV, 215, [208] с.
375. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], [1903]. – IV, 195, [87] с.
376. Обзор Подольской губернии за 1905 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [б.и.], 1905. – 164, [47] с.
377. Обзор Подольской губернии за 1910 год. – Каменец-Подольск : [б.и.], 1911. – IV, 144 с., 1 ведомость.
378. Отчет бесплатной больницы Цесаревича Николая для чернорабочих за 1-е десятилетие. Часть 1. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1905. – 168 с.

379. Отчет Волынской губернской земской управы по делам земского хозяйства за 1906 г. – Житомир, 1907. – 259 с.

380. Отчет Волынского общества исправительных приютов за 1898-1899 гг. – Житомир : Тип. и переплетное заведение И. Кесельмана, 1900. – 47 с.

381. Отчет Житомирского общественного управления за 1881 год. – Житомир : Тип. Е. В. Коровицкой, 1887. – 95 с.

382. Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1893 год. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1894. – 111 с.

383. Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1899 год. – Каменец-Подольск : Тип. наследников Д. Крайза. – 75 с.

384. Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск : Тип. Л. Ландвигера, 1904. – 90 с.

385. Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1905 год. – Каменец-Подольск : Тип. Л. Ландвигера, 1906. – 98 с.

386. Отчет Капустянского сельского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1913 г. – Новая Ушица : Тип. М. Л. Наймана, 1914 г. – 13 с.

387. Отчет Общества для пособия недостающим воспитанникам Каменец-Подольского частного мужского коммерческого училища И. Р. Мазинга с 20 сентября 1912 года по 9 ноября 1913 года. – Каменец-Подольск : [Б.и.], 1913. – 6 с.

388. Отчет общества “Еврейская дешевая столовая” в Киеве за 1909 г. – К. : Тип. Бр. Каплун, 1910. – 17 с.;

389. Отчет общества “Еврейская дешевая столовая” в Киеве за 1911 г. – К. : Типо-Литография А. О. Штерензон, 1912. – 15 с.

390. Отчет о деятельности губернских и уездных управ по делам земского хозяйства Волынской губернии по земским повинностям и общественному призрению за 1908 г. – [Б.м] : [б.и.], [б.г.]. – 23, 13, 9, 18 с.

391. Отчет о деятельности Каменец-Подольского Римо-Католического благотворительного общества за 1911 год. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1912. – 52 с.

392. Отчет о деятельности Лукьяновского дамского попечительства о бедных при церкви св. Федора в г. Киеве за время с 5 сентября 1908 г. по 5 сент. 1909 г. – К. : Тип. Киево-Печерской Лавры, 1909. – 31 с.

393. Отчет о деятельности Лукьяновского дамского попечительства о бедных при церкви св. Федора в г. Киеве за время с 5

сентября 1910 г. по 5 сент. 1911 г. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1912. – 23 с.

394. Отчет основанного в 1902 г. Войтовецкого сельского приюта-богадельни Ведомства учреждений императрицы Марии за 1913 год. – Летичев : Тип. Г. Д. Перельмитера, 1914. – 11 с.

395. Отчет о составе и деятельности Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Киево-Печерской гимназии за 1907 г. – К. : Тип. И. И. Горбунова, [б.г.]. – 8 с.

396. Отчет Пашковецкого сельского попечительства приюта-богадельни Ведомства учреждений императрицы Марии за 1913 год. – Проскуров : Типо-лит. “Порядок”, А. Шильмана, 1914. – 31 с.

397. Отчет по ведомству детских приютов состоящих под непосредственным их императорских величеств покровительством и принадлежащих к ведомству учреждений императрицы Марии за 1890 – 1894 гг. – Спб. : Тип. В. Киришбаума, 1896. – 240, 150 с.

398. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1900 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1901. – 55 с.

399. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии за 1901 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1902. – 115 с.

400. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии за 1902 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1903. – 117 с.

401. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1903 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1904. – 176 с.

402. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1904 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1905. – 196 с.

403. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии за 1905 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1906. – 179 с.

404. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1906 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1907. – 175 с.

405. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1907 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1908. – 176 с.

406. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1908 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1909. – 188 с.

407. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1909 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1910. – 192 с.
408. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1910 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1911. – 189 с.
409. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии за 1912 г. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1913. – 219 с.
410. Отчет Попечительства о воспитанниках Волинской духовной семинарии за первый попечительский год (с 26 сентября 1882 г. по 31 декабря 1883 г.). – [Б.м.] : [б.и], [б.г.] – 15 с.
411. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Ровенского Городского 2-х классного Училища за 1899 г. – Ровно : Тип А. В. Бояра, 1900. – 32 с.
412. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1899 год. – Каменец-Подольск : Тип. губ. прав., 1900. – 31 с.
413. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1901 год. – Каменец-Подольск : Тип. губ. прав., 1902. – 31 с.
414. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1903 год. – Каменец-Подольск : Тип. губ. прав., 1904. – 37 с.
415. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1907 год. – Каменец-Подольск : Тип. губ. прав., 1908. – 35 с.
416. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1908 год. – Каменец-Подольск : Тип. губ. прав., 1909. – 35 с.
417. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1910 год. – Каменец-Подольск : Тип. губ. прав., 1911. – 40 с.
418. Отчет правления Ковельского общества помощи бедным за 1902 год. – Ковель : Типо-лит. Л. Нахамкина и М. Чертова, 1903. – 16 с.
419. Отчет правления Общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1898 г. – Ровно : Типо-лит. Г. И. Бычека, 1899. – 14 с.
420. Отчет правления Общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1899 г. – Ровно : Типо-лит. Г. И. Бычека, 1900. – 17 с.
421. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Житомирских мужских гимназии и прогимназии за 1893-94 учебный год. – [Житомир] : [Б.и], [б.г.] – 9 с.
422. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Ровенского городского 2-х классного училища за 1899 г. – Ровно : Тип. А. В. Бояра, 1900. – 32 с.
423. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся ученицам Ровенской женской гимназии. – Ровно : [Б.и.], [б.г.] – 15 с.

424. Отчет Ушицкого уездного попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1913 г. – Новая Ушица : Тип. И. Х. Полячка, 1914. – 25 с.
425. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г. – К. : Тип. губ. прав., 1914. – XXI, 296, 295 с.
426. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. VIII : Волынская губерния. – Спб. : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XX, 281 с.
427. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XVI : Киевская губерния. – Спб. : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XII, 287 с.
428. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXII : Подольская губерния. – Спб. : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – XII, 285 с.
429. Положение о Императорском Человеколюбивом обществе: Извлечение из XIII т. Св. зак., изд. 1892 г. – Спб. : Гос. тип., 1898. – 27 с.
430. Приложение ко всеподданнейшему отчету Волынского генерал-губернатора за 1880 г. – Житомир : Волынская губ. тип., 1881. – 84 с., 14 л. ведомости.
431. Приложение ко всеподданнейшему отчету Киевского губернатора за 1890 г. – К. : Киевская губ. тип., 1891. – 83 с., 9 л. ведомостей.
432. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. VIII. Волынская губерния. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – 256 с.
433. Устав Благовещенского Общества для подаяния помощи бедным Благовещенского прихода в г. Киеве. – К. : Тип. “Русская Печатня”, [б.г.]. – 4 с.
434. Устав благотворительного Общества евреев г. Канева Киевской губернии. – Богуслав : Лито-тип. А. М. Лепского, 1909. – 20 с.
435. Устав Волынского общества исправительных приютов. – [Б.м.] : [б.и.], [б.г.]. – 15 с.
436. Устав Женского благотворительного Общества при Киево-Соломенской Покровской церкви. – К. : Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела. – [б.г.] – 8 с.
437. Устав Житомирского благотворительного еврейского общества. – Житомир : Электр. тип. М. Дененмана, 1909. – 16 с.
438. Устав Общества вспомоществования еврейским учителям и маламедам, живущих в г. Киеве и в черте еврейской оседлости. – К. : Тип. Ельника, 1908. – 9 с.

439. Устав Общества попечения о бедных детях евреев г. Радомысля Киевской губернии. – Радомысль : Тип. Э. И. Заездного, 1908 – 12 с.

440. Устав Учебно-Просветительского Общества в Богуславе. – Богуслав : Лито-тип. А. Лепского, 1906. – 16 с.

Монографії, наукові статті, публікації

441. Афанасьев В. Г. Благотворительность в России : Историографические аспекты проблемы / В. Г. Афанасьев, А. Р. Соколов. – Спб. : “Нестор”, 1998. – 102 с.

442. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / С. Е. Баженова. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 180 с.

443. Белякова Н. А. Материальное обеспечение православного приходского духовенства в Российской империи / Н. А. Белякова // Журнал Московской Патриархии. – 2011. – №12. – С. 56-57.

444. Бензин В.М. Церковно-приходская благотворительность на Руси после 1864 года / В. М.Бензин. – Спб., 1907. – 41 с.

445. Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России. – Спб. : Спб. Электропечатня, 1901. – Т. I, ч. I. – 330 с.

446. Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России. – Спб. : Спб. Электропечатня, 1902. – Т. I, ч. II. – 264 с.

447. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – 381 с.

448. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність римо-католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. Буравський // Українське релігієзнавство. – 2009. – №49. – С. 206-214.

449. Власюк І. М. Селянство Правобережної України у період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах та побуті / І. М. Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. I. – С. 152-157.

450. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991. / Н. Верт. – М. ИФРА-М, Изд-во “Весь мир”, 1999. – 544 с.

451. Гаген В. А. Обязательная помощь бедным в Германии (Имперский закон 6 июня 1870 г.) / В. А. Гаген. – Спб. : Гос. тип., 1908. – 90 с.

452. Гаген В. А. Обязательное призрение престарелых в Англии и Франции / В. А. Гаген. – Спб. : Гос. тип., 1910. – 56 с.

453. Гаген В. А. Обязательное призрение трудоспособных бедных в Западной Европе / В. А. Гаген. – М. : Гор. тип., 1910. – 84 с.
454. Гаген В. Право бедного на призрение. История и современное положение законодательства об обязательном призрении бедных в Германии, Франции и Англии / В. Гаген. – Спб. : Тип. т-ва “Обществ. польза”, 1907. – Т. 1 – 661 с. – С. 397-587.
455. Георгиевский И. П. Призрение бедных и благотворительность / И. П. Георгиевский. – Спб. : Тип. Морского Министерства и Главного Адмиралтейства, 1894. – 118 с.
456. Герье В. И. О способах помощи безработным / В. И. Герье. – Спб. : Гос. тип., 1898. – 55 с.
457. Герье В. И. Русские дома трудолюбия, состоящие под августейшим покровительством ее величества государыни императрицы Александры Феодоровны / В. И. Герье. – М. : Гос. тип., 1900. – 25 с.
458. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / С. К. Гогель. – Спб. : Состоящее под августейшим покровительством ея вел. Государыни имп. Александры Феодоровны попечительство о трудовой помощи, 1908. – 146, 92 с.
459. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова. – М. : Издательский центр “Академия”, 2008. – 464 с.
460. Головки О. Ф. Медицина Поділля. Кінець XVIII – початок ХХ ст. / О. Ф. Головки – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2007. – 236 с.
461. Горовцев А. Трудовая помощь как средство призрения бедных / А. Горовцев. – Спб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. – 456 с.
462. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.) / Е. Ф. Грекулов. – М. : Издательство “Наука”, 1969. – 184 с.
463. Гребцова И. С. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.) : монография / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. – О. : Астропринт, 2007. – 280 с.
464. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы : центр – регион) : [монография] / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – О. : Астропринт, 2006. – 320 с.
465. Гринчак М. О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – на початку ХХ ст. / М. О. Гринчак // Історія і культура Придніпров’я: невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник. – Дн-ськ : ДНГУ, 2007. – Вип. 4. – С. 17-34.

466. Гросул В. Я. Русское общество XVIII-XIX веков: Традиции и новации / В. Я. Гросул; Ин-т российской истории. – М. : Наука, 2003. – 517 с.

467. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко. – Миколаїв : Вид-во “Іліон”, 2006. — 232 с.

468. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / І. О. Гуржій // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. праць : Історичні науки. – Миколаїв : МДУ, 2009. – Вип. 27. – С. 52-63.

469. Дерюжинский В. Ф. Заметки об общественном призрении / В. Ф. Дерюжинский. – М. : Издание книжного магазина Гросман и Кнебель, 1897. – 115 с.

470. Десятников В. І. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Десятников // Україна соборна. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 297-301.

471. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – на початку XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 159-177.

472. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / Донік О. М. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. IX – С. 61-86.

473. Донік О. М. Купецтво в імперському просторі / М. О. Донік. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.

474. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.

475. Доценко В. Єврейські громадські організації Волинської губернії / В. Доценко // Культура народів Причерномор'я. – 2008. – № 143. – С. 99-103.

476. Дьяконов И. Ю. Нищенство в дореволюционной России / И. Ю. Дьяконов // Этнографическое обозрение. – 2007. – №3. – С. 26-38.

477. Жванко Л. М. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914-1915 рр.) / Л. М. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. XIV. – С. 233-246.

478. Жилюк С. І. Російська церква на Волині (1793-1917) / С. І. Жилюк. – Житомир : Журфонд : Клич, 1996. – 174 с.

479. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. /О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 220 с.

480. Загребельна Н. І. Благодійницька діяльність освітян України у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. X. – С.175-179.

481. Загребельна Н. І. Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. IX. – С. 87-91.

482. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 270 с.

483. Залеский В. Ф. Попечение о беспризорных и покинутых детях / В. Ф. Залеский. – Казань : Типо-лит. Имп. Университета, 1916. – 714 с.

484. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

485. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Ємець та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій]; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

486. Єсіна Є. Є Добродійність як соціальне явище / Є. Є. Єсіна // Український соціум. – 2009. – №3. – С. 114-118.

487. Ільченко О. Теоретико-концептуальний аналіз понять “благодійність” і “благодійна діяльність в освіті” / О. Ільченко // Гуманізація навчально-виховного процесу : збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Вип. LVI. – С. 104-111.

488. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 3. – 608 с.

489. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 4. – 532 с.

490. Казьмирчук М. Благодійність у Київській губернії кінця XIX – початку XX ст. / М. Казьмирчук // Вісник КНТЕУ. – 2011. – № 4. – С. 101-108.

491. Казьмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини ХІХ ст. / Марія Казьмирчук // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К. : УНІСЕРВ, 2009. – Вип. 28. – С. 72-77.
492. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917) : [монографія] / М. Казьмирчук. – К. : Логос, 2011. – 399 с.
493. Касьянов Г. В. Національні історії та сучасна історіографія: виклики і небезпеки при написанні нової історії України / Г. В. Касьянов, О. П. Толочко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4-24.
494. Кизеветтер А. А. История России XIX веке. / А. А. Кизеветтер. – М. : Тип. В. И. Воронова, 1916. – 130 с.
495. Ковалинский В. В. Меценаты Киева. – / В. В. Ковалинский. – К. : Кий, 1998. – 528 с.
496. Ковалинский В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – К. : Преса України, 2003. – 388 с.
497. Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов / М. С. Корзун – Минск : “Беларусь”, 1984. – 255 с.
498. Королева Е. Д. Церковно-приходские попечительства в объективе мнений современников и исследований (по материалам Оренбургской губернии второй половины ХІХ – начале ХХ в.) / Е. Д. Королева // Вестник Челябинского университета. – 2007. – №3. – С. 31-40.
499. Крижановська О. О. Держава і церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / О. О. Крижановська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – Випуск ХІІ. – С. 155-165.
500. Крижановська О. О. Флорівський монастир у духовному житті Києва (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. О. Крижановська // Проблеми історії України ХІХ – початок ХХ ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. І. – С. 236-245.
501. Кругляк М. Е. Одяг в повсякденному житті студентства під російської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Е. Кругляк // Історичні і політологічні дослідження. – 2012. – №1 (49). – С. 167-179.
502. Кудрявцев А. Н. Нищенство как предмет попечения церкви, общества и государства / А. Н. Кудрявцев. – Одесса : Тип. “Одес. вести”, 1885. – 89 с.
503. Курінна Т. Історико-культурні передумови становлення ідеї милосердя й благодійності / Т. Курінна // Вісник Національної академії державного управління. – 2007. – №2. – С. 283-295.

504. Курінна Т. М. Культурно-освітня та меценатська діяльність княгині Ольги Валеріанівни Лопухіної-Демидової на початку ХХ ст. / Т. М. Курінна // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. Х. – С. 221-227.
505. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Т. І. Лазанська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
506. Левенстим А. А. Профессиональное нищенство, его причины и формы : Бытовые очерки / А. А. Левенстим. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1900. – 161 с.
507. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки ХІХ ст.) / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1970. – 204 с.
508. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
509. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 / Ф. Є. Лось, О. Г Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – 282 с.
510. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. / Ф. Є. Лось. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – 196 с.
511. Мазурик Є. В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янець-Подільського і Хмельниччини / Є. В. Мазурик. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1999. – 284 с.
512. Максимов Е. Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России / Е. Д. Максимов. – СПб., 1894. – 277 с.
513. Максимов Е. Д. Очерк земской деятельности в области общественного призрения / Е. Д. Максимов. – СПб. : [Б. и.], 1895. – 105 с.
514. Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России / Е. Д. Максимов // Общественное и частное призрение в России. – СПб. : Тип. импер. Академии наук, 1907. – С. 1-68.
515. Максимов Е. Д. Очерки частной благотворительности в России / Е. Д. Максимов. – СПб. : [Б. и.], 1897-1898. – 85 с.
516. Максимов Е. Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним / Е. Д. Максимов. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1901. – 135 с.
517. Миронов В. Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало ХХ в.) : в 2 т. / В. Б. Миронов – СПб. : “Дмитрий Буланин”, 2003. – Т. 2. – 583 с.
518. Михайлюк О. Аграрне перенаселення в українських губерніях Російської імперії початку ХХ ст. / О. Михайлюк // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2009. – Вип. 3. – С. 222-225.

519. Моїсеєва Т. М. Земська реформа та соціальна діяльність земств / Т. М. Моїсеєва // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник.– Одеса : “Астропринт”, 2004. – Вип. 3. Серія “Історія”. – 223 с.

520. Молчанов В. Б. Житлове забезпечення населення Правобережної України в ХІХ ст. – на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Випуск ХV. – С. 85-103.

521. Молчанов В. Б. Життєвий рівень київських поліцейських у ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009 р. – Вип. ХVІ. – С. 266-287.

522. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.

523. Молчанов В. Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – 151 с.

524. Молчанов В. Б. Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України ХІХ – початок ХХ ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. І. – С. 136-144.

525. Молчанов В. Б. Теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України ХІХ – початок ХХ ст. : зб. наук. праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. ХVІІ. – С. 411-437.

526. Мушинский К. А. Устройство общественного призрения в России / К. А. Мушинский – Спб : Тип. Мин. Внутр. дел, 1862. – 64 с., 11 ведом.

527. Нарадько А. В. Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини ХІХ ст. / А. В. Нарадько // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. ХХХІІ. – С. 137-141.

528. Невзоров А. Опека над несовершеннолетними / А. Невзоров– Ревель : Тип. “Колываны”, 1892. – 246 с.

529. Нестерцова С. М. Благодійність у Донбасі та її роль у суспільно-культурному житті на межі ХІХ – ХХ ст. / С. М. Нестерцова // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 6. – С. 297-302.

530. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М. : Политиздат, 1985. – 448 с.

531. Ніколаєва Т. М. Благодійність та меценатство у становленні вищої школи в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Т. М. Ніколаєва. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 27. – С. 342–362.
532. Новосельский С.А. Очерк статистики населения, заболеваемости и медицинской помощи в России / С. А. Новосельский. – СПб. : Тип. “Сельский вестник”, 1912. – 40 с.
533. Огієнко О. В. Взаємовідносини земства та міст Правобережної України у 1904-1914 рр. / О. В. Огієнко // Український історичний збірник – 2009. – Вип. 12. – С. 150-159.
534. Огієнко О. В. Земства Правобережної України 1904-1917 років : досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності : [монографія] / О. В. Огієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 140 с.
535. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1970. – 276 с.
536. Омельчук І. Міська реформа 1870 р. та її наслідки для міст Волинської губернії / І. Омельчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 51. – С. 57-62.
537. Опря Б. О. Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. / Б. О. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. XIII. – С. 177-183.
538. Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни. 1861-1865 / Ю. Освальт // Вопросы истории, 1993. – №11/12. – С. 140 – 149.
539. Пашенцева С. В. Правовое регулирование благотворительной деятельности в Российской империи / С. В. Пашенцева // Государство и право. – М. : Наука, 2006. – №12. – С. 98-104.
540. Походзіло Ю.М. Державне піклування в Російській імперії: становлення і розвиток (друга половина XVII – перша половина XIX ст.) / Ю. М. Походзіло // Право і суспільство. – 2009. – №6. – С. 8-14.
541. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII, 996 с.
542. Реєнт О. П. Історичні події в Україні кінця XIX – початку XX ст. : сучасний дослідницький інтерес / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 6. – С. 7-12.

543. Реєнт О.П. Історія України XIX – початок XX ст. : методичний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С. 218-232.

544. Реєнт О. П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000 р. – Вип. I. – С. 7-38.

545. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

546. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) : Монографія. / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.

547. Реєнт О. П. Україна XIX – XX століть : Роздуми та студії історика / О. П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І. С., 2009. – 486 с.

548. Реєнт О. П. Українське XXI століття : сучасні проблеми дослідження / О. П. Р // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – Випуск XIX. – С. 6-26.

549. Реєнт О. П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861-1914 рр.) / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. : зб. наук. праць – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. XVII. – С. 6-51.

550. Різниченко С. Я. Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Я. Різниченко // Київська старовина. – 1999. – №4. – С. 142–150.

551. Ролле И. Гигиенические очерки Подольской губернии / И. Ролле // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск : В тип. губ. правл., 1869. – С. 1-64.

552. Романюк Н. Благодійна та меценатська діяльність підприємців Південно-Західного краю / Н. Романюк // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т. 6. – С. 29-35.

553. Россия в конце XIX в. [под общєю редакцией В.И. Ковалевского]. – Спб : Тип. Акц. Общества Брокгауз-Ефрон, 1900. – 968 с.

554. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народы. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства (на основании официальных и научных исследований) / Н. А. Рубакин. – Спб. : Изд-во “Вестник знания” (В. В. Битнера), 1912. – 216 с.

555. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в. / [отв. редактор А. С. Туманова]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 887 с.

556. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : Полісся, 2007. – 320 с.

557. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.) : Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2006. – 448 с.

558. Сербалюк Ю. В. Благодійна та освітньо-виховна діяльність закладів Відомства установ імператриці Марії у Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Сербалюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 18. – С. 388-402.

559. Сербалюк Ю. В. Організаційні засади діяльності благодійних товариств в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Сербалюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№4). – С. 62-67.

560. Сербалюк Ю. В. Православна церква та її історичний досвід організації соціальної підтримки населення / Ю. В. Сербалюк // Науково-практична конференція “Церква і держава в служінні людині : курс на духовне відродження” : зб. доповідей. – Кам'янець-Подільський : Видавництво “Дзвін”, 2013. – С. 40-49.

561. Сербалюк Ю. В. Соціально-економічні передумови зростання благодійної діяльності в Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Сербалюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ПП “Медобори-2006”, 2013. – Т. 23. – С. 360-371.

562. Слюсаренко Н. В. Етапи становлення та розвитку трудової підготовки дівчат у школах України. // Н. В. Слюсаренко // Педагогічний альманах : зб. наук. праць / [редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.]. – Херсон : РПО, 2010. – Вип. 5. – С. 285-294.

563. Смолій В. А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / В. А. Смолій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. XVIII. – С. 4-6.

564. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700-1917. / И. К. Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преображен. Валаам. Монастиря, 1996. – Кн. 8, ч. 1. – 799 с.

565. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700-1917 / И. К. Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преображен. Валаам. Монастиря, 1997. – Кн. 8, ч. 2. – 798 с.

566. Соколов А. Р. Благотворительная деятельность “Императорского человеколюбивого общества” в XIX в. / А. Р. Соколов // Вопросы истории. – 2003. – №7. – С. 96-112.

567. Степанский А. Д. История общественных организаций дореволюционной России / А. Д. Степанский. – М., 1979. – 189 с.
568. Стременицька В. О. Організація постпенетенціарного патронажу у ХІХ – на початку ХХ ст. / В. О. Стременицька // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія “Історія”. – Вип. 116. – Т. 29. – Миколаїв : ЧДУ, 2010. – С. 60-65.
569. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Ф. Я. Ступак. – К. : Хрещатик, 1998. – 208 с.
570. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Ф. Я. Ступак– К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 269 с.
571. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №4. – С. 143-148.
572. Ступак Ф. Я. Діяльність органів міського самоврядування в Житомирі у галузі суспільної опіки / Ф. Я. Ступак // Історія міст і сіл Великої Волині : Науковий збірник “Велика Волинь” : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / [голов. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир : ПП М. Г. Косенко, 2002. – Т. 25. – ч. 1. – С. 324-329.
573. Ступак Ф. Я. Земська медицина в Правобережній Україні / Ф. Я. Ступак // Музейна справа на Житомирщині : історія, досвід, проблеми : Науковий збірник “Велика Волинь” : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / [голов. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир : ПП М. Г. Косенко, 2005. – Т. 33. – С. 233-242.
574. Ступак Ф. Я. Земська суспільна опіка на Правобережній Україні / Ф. Я. Ступак // Бердичівщина : поступ у третє тисячоліття : Науковий збірник “Велика Волинь” : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир : М.А.К., 2001. – Т. 22 – С. 155-158.
575. Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні / Ф. Я. Ступак. – К. : [Б. в.], 2002. – 87 с.
576. Ступак Ф. Я. Регіональний досвід соціально-доброчинної діяльності: Сумщина / Ф. Я. Ступак // Сумська старовина. – 2002. – №10. – С. 209-215.
577. Таранець С. В. Благодійність купців-старообрядців у сфері освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / С. В. Таранець // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С. 86-95.
578. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст. / О. В. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький : Вісник Переяславщини, 2000. – 210 с.
579. Ульянова Г. М. Благотворительность в Российской империи. ХІХ – начало ХХ века / Г. М. Ульянова. – М. : Наука, 2005. – 403 с.

580. Ульянова Г. Н. Церковно-приходские попечительства как структурная единица благотворительности внутри местного сообщества в позднеимперский период / Г. Н. Ульянова // Благотворительность в России. 2003/2004. Исторические и социально-экономические исследования : [под общ. ред. О. Л. Лейкинда]. – Спб. : Изд. имени Н. И. Новикова, 2004. – С. 166-176.

581. Хорунжий Ю. М. Українські меценати. Добродійність – наша риса / Юрій Хорунжий. – К. : Академія, 2001. – 137 с.

582. Хобта Л. Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії / Л. Ю. Хобта // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. ХІ – С. 288-297.

583. Хобта Л. Ю. Повернути українському меценатству й благодійництву цивілізаційні традиції / Л. Ю. Хобта // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект : зб. наук. праць. – К. : Видавничий дім “Академперіодика” НАН України, 2004. – С. 488-491.

584. Хобта Л. Ю. Суспільна значущість меценатства, благодійності та спонсорства: світовий контекст / Л. Ю. Хобта // Український історичний журнал. – 2006. – №2. – С. 154-158.

585. Цецик Я. П. Зміни в земельних відносинах у волинській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Я. П. Цецик // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 93-96.

586. Цецик Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Я. П. Цецик // Сторінки історії: зб. наук. праць. – К. : НТУУ “КПІ”, 2011. – Вип. 32. – С. 78-85.

587. Швиттау Г. Г. Трудовая помощь в России : в 2 т./ Г. Г. Швиттау. – Петроград : Тип. А. Э. Коллинс, 1915. – Т. 1. – 216 с.; Т. 2 – 600 с.

588. Шляхов О. Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України АН України, 2006. – Вип. ХІІ. – С. 25-36.

589. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : моногр. / О. Б. Шляхов. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.

Довідкова література

590. Большая Советская энциклопедия. Т. 6 : Бессарабия-Больш. – М. : Акц. общество “Советская энциклопедия”, 1927. – 832 стлб., илл.; 22 л. илл.

591. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.

592. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – Спб.-М. : Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1880. – Т. I. А-З. – LXXXIV, 724 с.
593. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – В 4-х томах / [под ред. проф. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ]. – Спб.-М. : Т-во М. О. Вольфа, 1903-1909. – Т. 2. – 1905. – 2030 с.
594. Енциклопедія історії України : у 10 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.] – К. : Наукова думка, 2011. – Т.8. – 520 с.
595. Енциклопедія сучасної України : у 25 т. – К. : Національна Академія наук України, 2004. – Т. 3. – 696 с.
596. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – Спб. : Блиц, 1995. – 416 с.
597. Словарь русского языка XI-XVII вв. / [гл. ред. С. Г. Бархударов]. – Вып. 1. – М. : Наука, 1975. – 371 с.
598. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.
599. Энциклопедический словарь. Т. IV. // [под. ред. И. Е. Андриевского]. – Спб. : Типо-Лит. (И. А. Ефрона), 1891 г. – 472 с.

Автореферати, дисертації

600. Баранова Н. В. Освітня, благодійна та місіонерська діяльність митрополита Київського і Галицького Платона Городецького (1882-1891 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. В. Баранова. – К., 2011. – 23 с.
601. Біліченко П. Г. Просвітницька діяльність українських меценатів родини Терещенків (друга половина XIX – поч. XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / П. Г. Біліченко. – Х., 2008. – 22 с.
602. Бойко Ю. О. Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1923 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. О. Бойко. – К., 2008. – 15 с.
603. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.
604. Гажва И. А. Религиозно-просветительская деятельность православных братств центральной России во второй половине XIX – начале XX вв. (на материалах Владимирской и Костромской губерний). – автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / И. А. Гажва. – Иваново, 2008. – 20 с.
605. Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 16 с.

606. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. І. Гузенко. – Черкаси, 2004. – 18 с.

607. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Е. О. Зваричук. – Чернівці, 2005. – 20 с.

608. Иванова Н. П. Историко-педагогические предпосылки развития социальной работы в России, вторая половина ХІХ – начало ХХ века : дис. ... канд. ист. наук : 13.00.06 / Иванова Надежда Петровна. – М., 1999 – 163 с.

609. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Л. Р. Ігнатова. – О., 2002. – 19 с.

610. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. Г. Казьмирчук. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 31 с.

611. Кармалюк С. П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867 – 1920 роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. П. Кармалюк. – Чернівці, 1996. – 16 с.

612. Касацкая И. Ф. Исторический опыт становления попечительств о детях на примере Ведомства учреждений Императрицы Марии (1861–1917 гг.) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / И. Ф. Касацкая. – М., 2005. – 26 с.

613. Колосова Н. А. Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. А. Колосова. – К., 2006. – 19 с.

614. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. М. Корнієнко. – Х., 2005. – 19 с.

615. Косарев Ю. А. Концептуальные модели государственного социального страхования как формы социальной защиты и национальной безопасности общества в пореформенный период : дис. ...

д-ра соціол. наук : 22.00.04 / Косарев Юрий Алексеевич. – М., 1999. – 305 с.

616. Кочнова О. А. Благодійність як соціокультурний феномен (культурологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культурології : спец. 26.00.01 “Теорія і історія культури” / О. А. Кочнова. – Сімф., 2009. – 20 с.

617. Кравченко О. В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Кравченко. – Х., 2003. – 19 с.

618. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ - початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. Е. Кругляк. – К., 2010. – 16 с.

619. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров’ї (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Т. М. Курінна. – Черкаси, 2004. – 18 с.

620. Малека Ю. Н. Социальная деятельность Российского государства: исторический опыт управления процессами (ХVІІІ – начало ХХ вв.) : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Малека Юрий Николаевич. – Москва, 2003. – 496 с.

621. Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Г. Л. Махорін. – Луганськ, 2007. – 19 с.

622. Мокеєва Л. М. Становлення і розвиток благодійності та патронування у системі освіти Криму (ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. М. Мокеєва. – О., 2010. – 20 с.

623. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Г. М. Надтока. – К., 1999. – 39 с.

624. Накаєва С. А. Жінки у становленні державного піклування і громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії (перша половина ХІХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / С. А. Накаєва. – О., 2008. – 16 с.

625. Нарядько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. В. Нарядько. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.

626. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Б. О. Опря – Кам’янець-Подільський, 2011. – 19 с.

627. Павлова И. П. Социальное попечение в России в конце XIX – начале XX века : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Павлова Ирина Петровна. – Спб., 2004. – 568 с.

628. Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. І. Поляруш. – К., 1996. – 17 с.

629. Походзіло Ю. М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : спец. 12.00.01 – “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Ю. М. Походзіло. – Х., 2008. – 20 с.

630. Савранська Н. О. Етико-філософський аналіз благодійності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.07 “Етика” / Н. О. Савранська. – К., 2008. – 15 с.

631. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892 – 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. В. Седляр. – К., 2009. – 20 с.

632. Сесак И. В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904 – 1917) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “История СССР и Украинской ССР” / И. В. Сесак. – Каменец-Подольский, 1987. – 16 с.

633. Соколов А. Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства (начало XVIII – конец XIX века) : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Соколов Александр Ростиславович. – Спб., 2006 – 725 с.

634. Соколовська Ю. В. Благодійність у становленні системи опіки дітей та підлітків на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. В. Соколовська. – Х., 2011. – 21 с.

635. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.

636. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Ф. Я. Ступак. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 40 с.

637. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Ю. Суровцева. – Донецьк, 2006. – 19 с.

638. Терентьєва О. О. Просвітницька та благодійна діяльність грецьких купців діаспори: на прикладі діяльності родини Зосимів (кін. ХVІІІ – сер. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / О. О. Терентьєва – К., 2004. – 20 с.

639. Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Т. В. Ткаченко. – К., 2003. – 20 с.

640. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. М. Товстоляк. – Д., 2006. – 16 с.

641. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи, конец ХVІІІ – начало ХХ века : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Ульянова Галина Николаевна. – М., 2006. – 608 с.

642. Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Хаустова. – Х., 2006. – 19 с.

643. Цысь О. П. Православные общественно-религиозные организации Тобольской епархии во второй половине ХІХ-начале ХХ вв. : автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / О. П. Цысь. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2003. – 26 с.

Навчальні підручники та посібники

644. Горілий А. Т. Історія соціальної роботи в Україні / А. Т. Горілий. – Тернопіль : ТАНГ, 2001. – 68 с.

645. Злупко С. М. Економічна історія України: навч. посіб. / С. М. Злупко. – К. : Знання, 2006. – 367 с.

646. Історія, теорія і практика соціальної роботи в Україні : наук.-навч.-методичний посібник для студентів, магістрантів, аспірантів і спеціалістів у галузі соціальної педагогіки, соціальної роботи / [Харченко С. Я., Кратінов М. С., Ваховський Л. Ц., Кратінова В. О., Песоцька О. П., Караман О. Л.]. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 321 с.

647. Мигович І. І. Соціальна робота (вступ до спеціальності) / І. І. Мигович. – Ужгород : Освіта 1997. – 190 с.

648. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. / [І. Д. Зверєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.]. – К. : Центр навч. літ-ри, 2004. – 256 с.

649. Фурман А., Підгурська М. Історія соціальної роботи / Анатолій В. Фурман, Марія Підгурська // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 163-204.

650. Янкович О. І, Поліщук В. А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. Курс лекцій / В. А. Поліщук, О. І. Янкович. – Тернопіль : ТДПУ, 2009. – 256 с.

Електронні ресурси

651. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник [Електронний ресурс] : [ответ. ред. А. П. Карелин]. – Спб. : Блиц, 1995. – 416 с. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Stat/32.php.

652. Белякова Н. А. Материальное положение приходского духовенства во второй половине XIX века [Електронний ресурс] / Н. А. Белякова. – Режим доступу : <http://www.krotov.info/history/19/1870/belyakova.htm>.

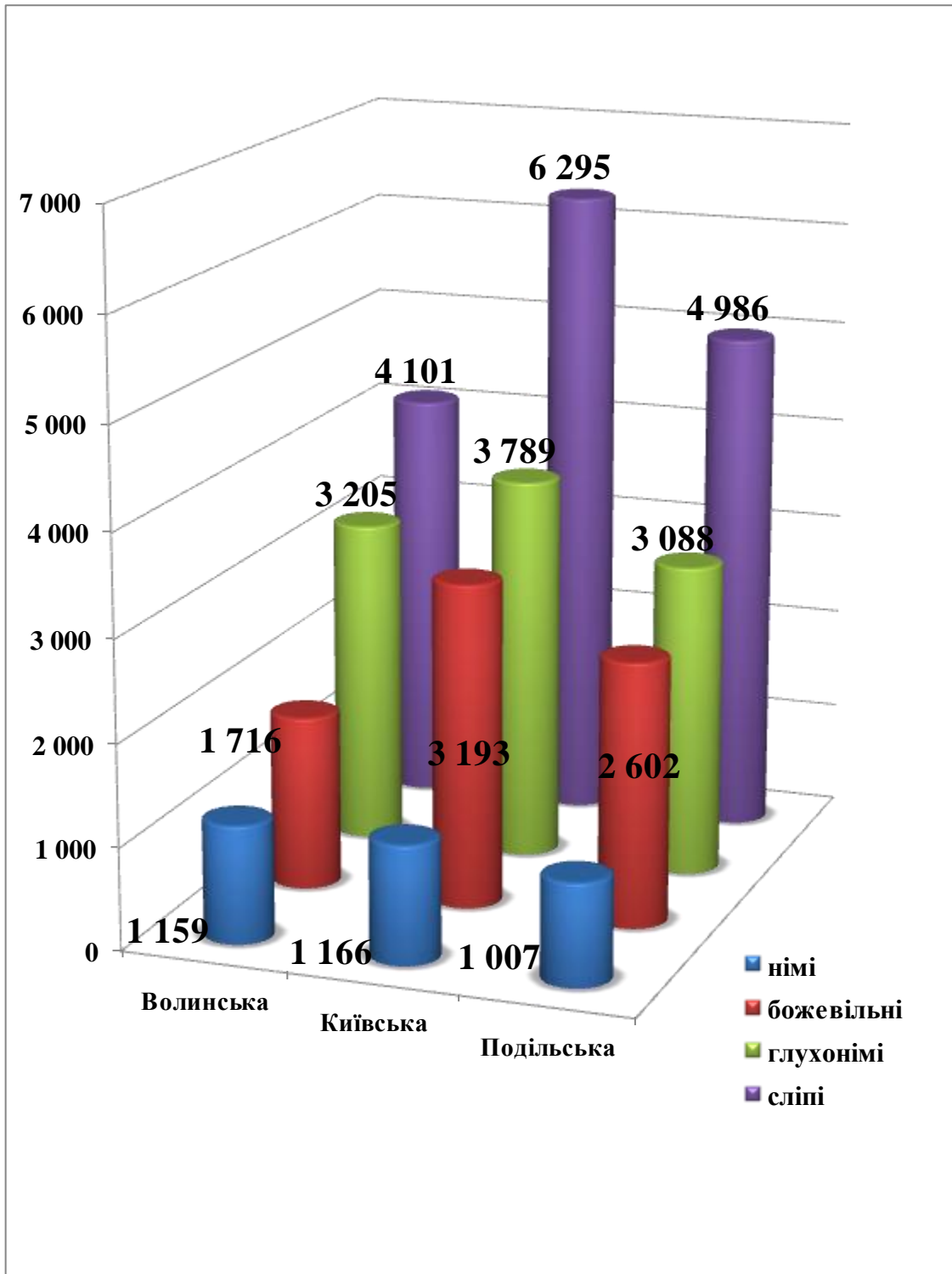
653. Ключевский В. О. Добрые люди древней Руси. – [Електронний ресурс] / В. О. Ключевский. – Режим доступу : <http://www.golubinski.ru/russia/dobrye.htm>.

654. Носенко О. В. Взаємодія земських установ та органів міського самоврядування у сфері соціальної допомоги та захисту населення [Електронний ресурс] / О. В. Носенко // VI Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція “Альянс наук: вчений – вченому” (25-26 лютого 2011 р.). – Режим доступу : http://www.confcontact.com/20110225/is2_nosenko.php.

655. Походзіло Ю. М. Розвиток інституту громадського піклування на українських землях X – початку XX століть [Електронний ресурс] / Ю. М. Походзіло // Право і Безпека. – 2010. – №4. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pib/2010_4/PB-4/PB-4_9.pdf.

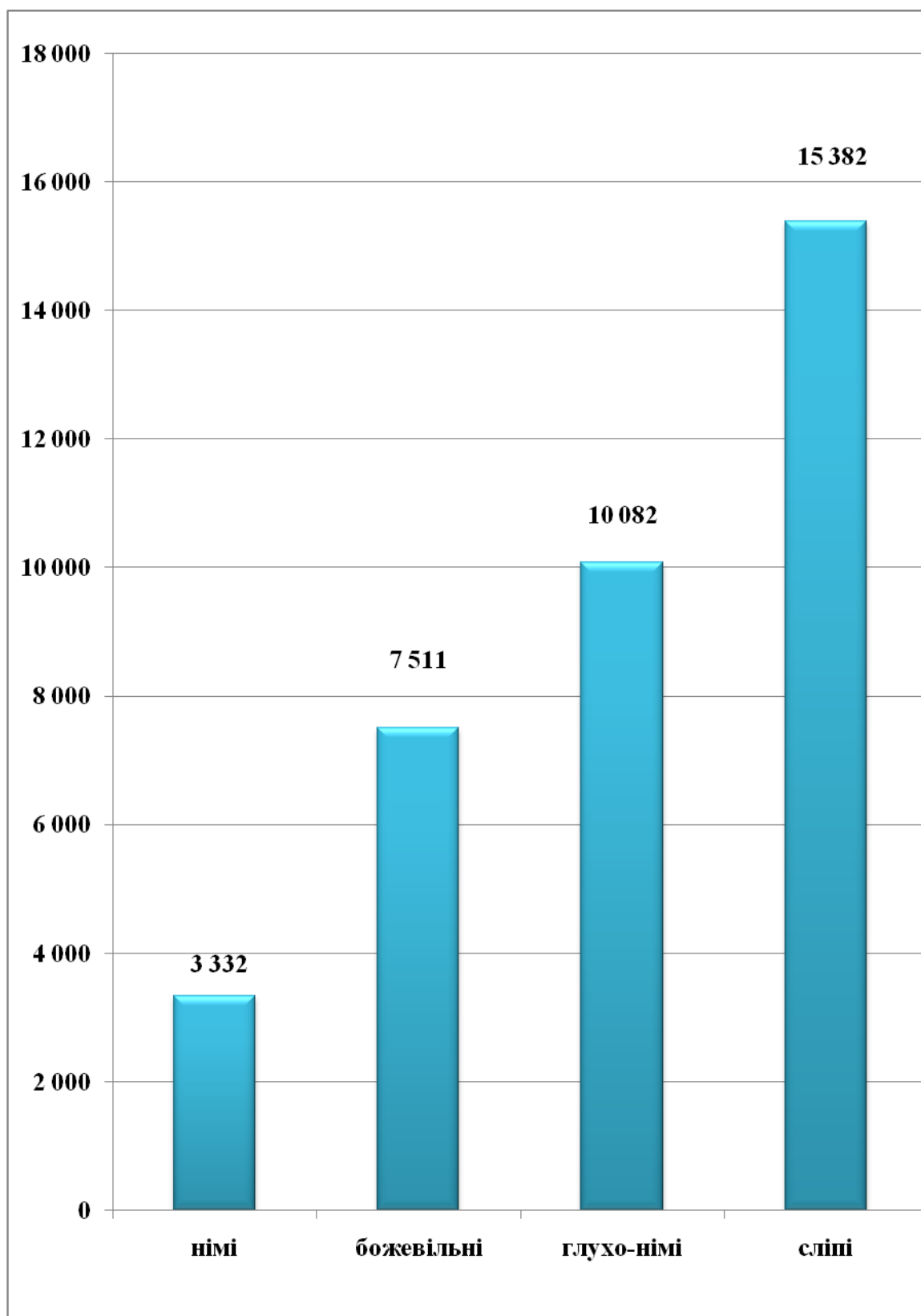
ДОДАТКИ
Додаток А.1

Кількісний та якісний склад людей з фізичними та психічними вадами по губерніях Правобережної України за Всеросійським переписом населення 1897 р. [426; 427; 428]

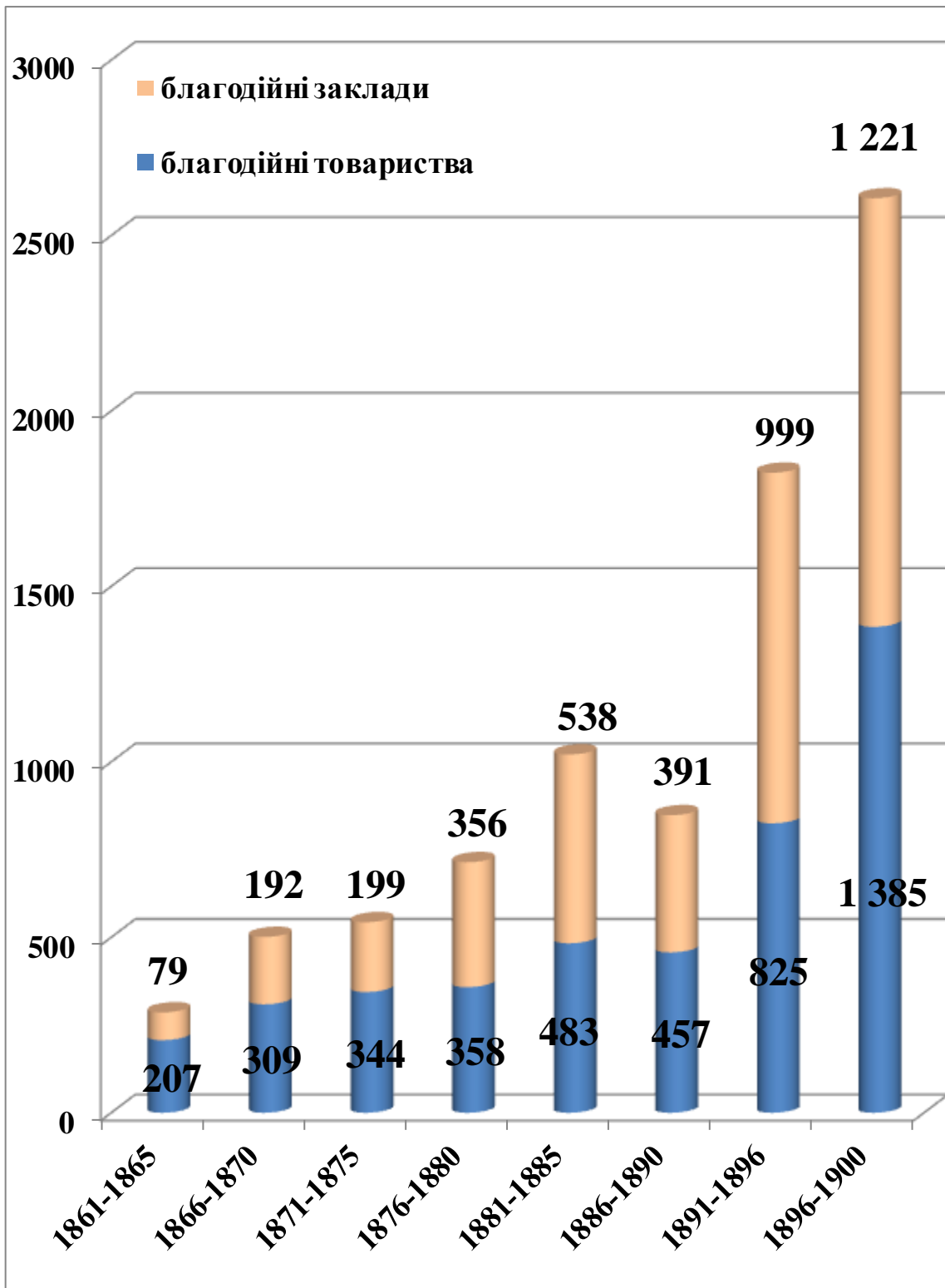
Додаток А.2

**Кількість людей з фізичними вадами у губерніях
Правобережній Україні станом на 1897 р. [426; 427; 428]**

Додаток Б. 1

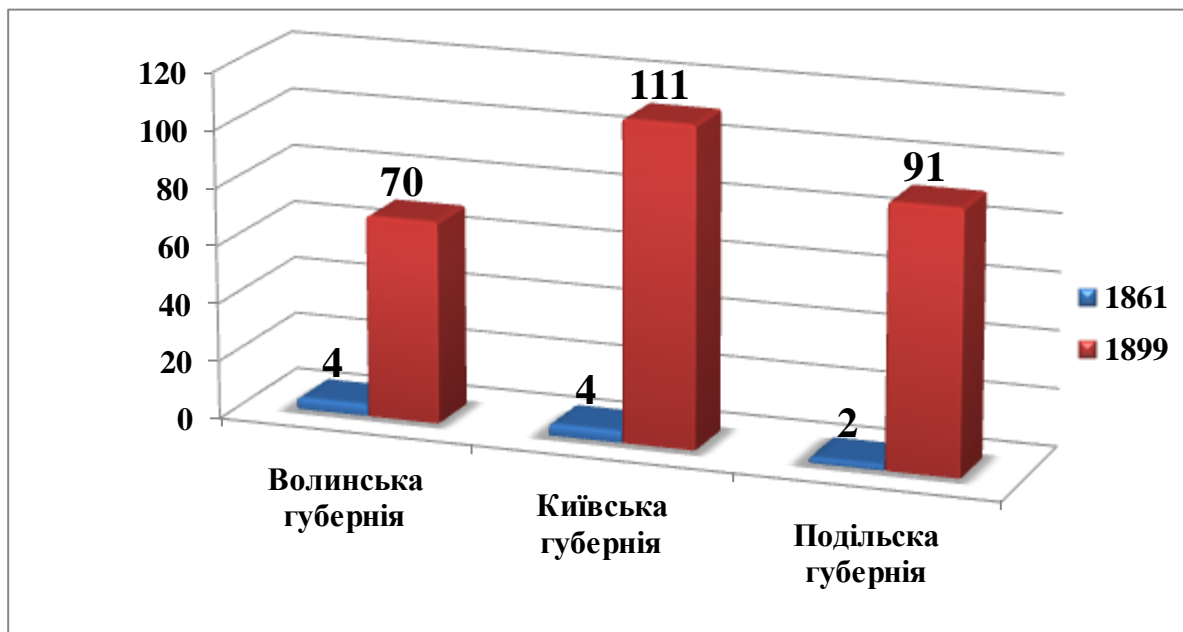
Динаміка створення благодійних товариств і закладів у Російській імперії з 1861 по 1900 рр. [319, с. XXX]

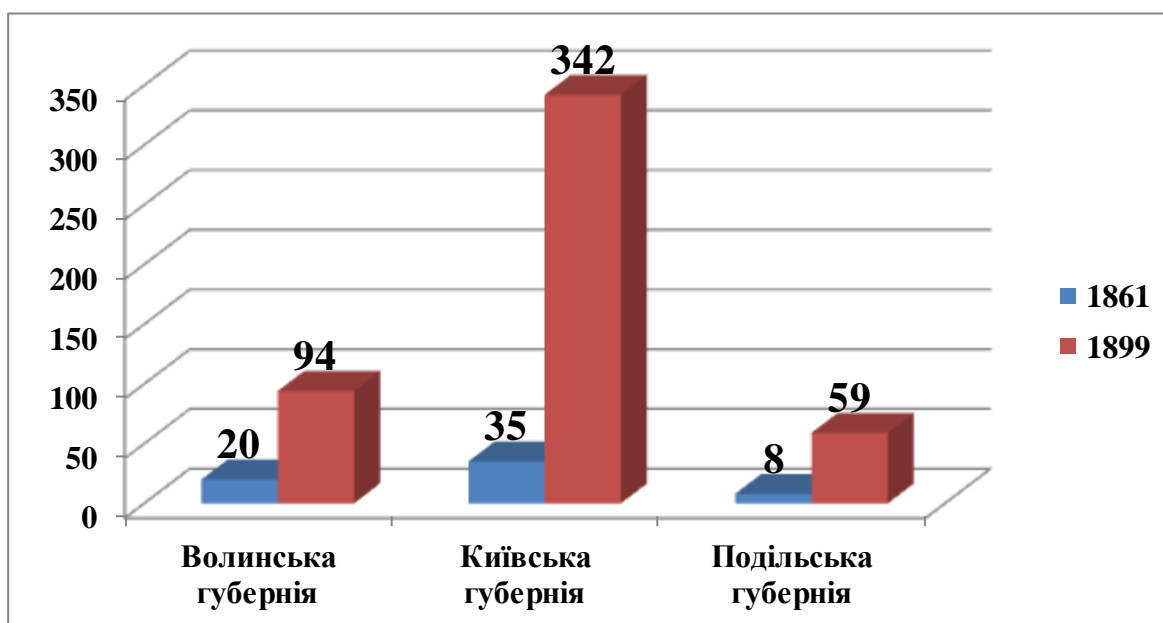
Додаток Б. 2

Зростання кількості благодійних товариств та закладів у губерніях Правобережної України з 1861 по 1899 рр. [322]

Благодійні товариства

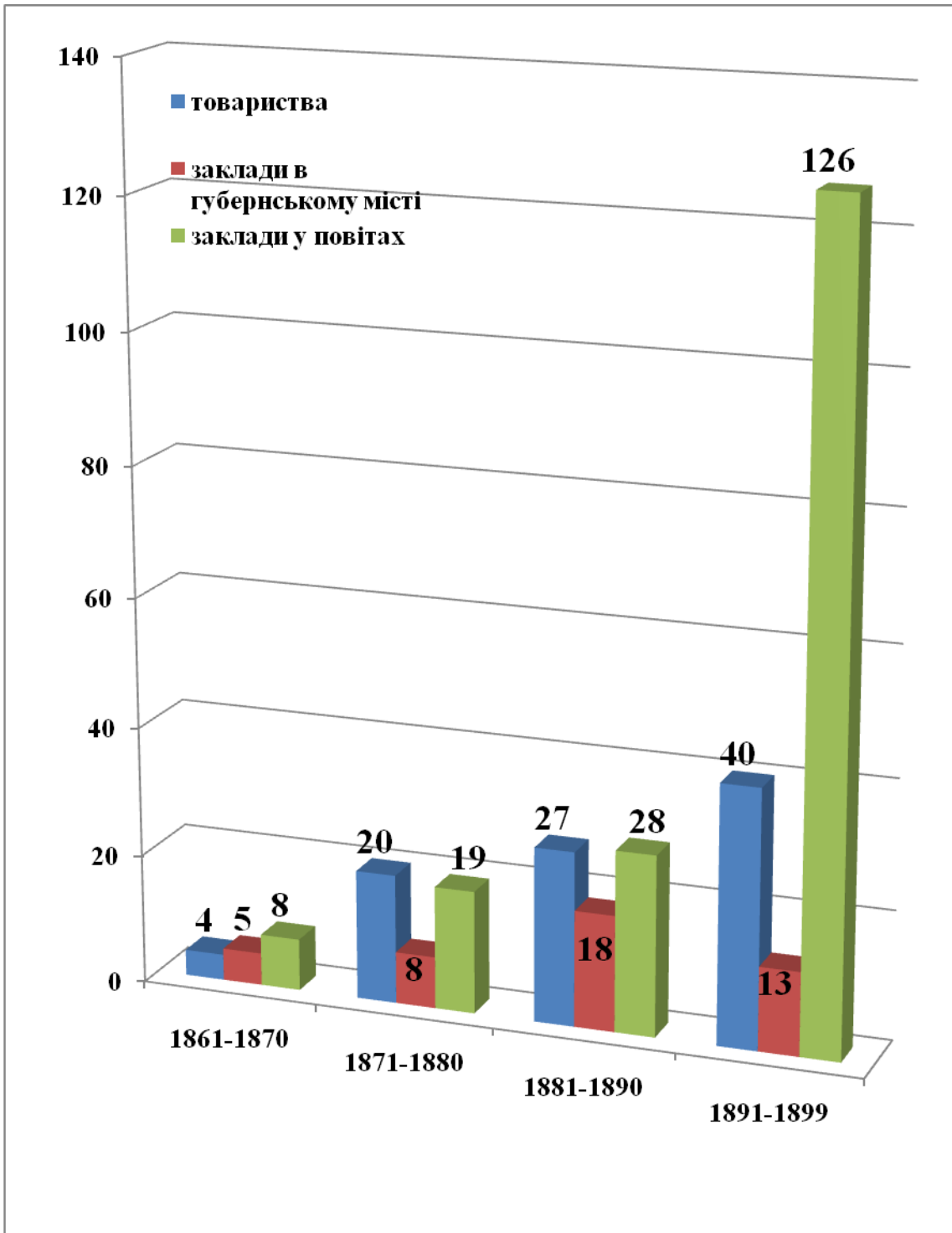
Благодійні заклади

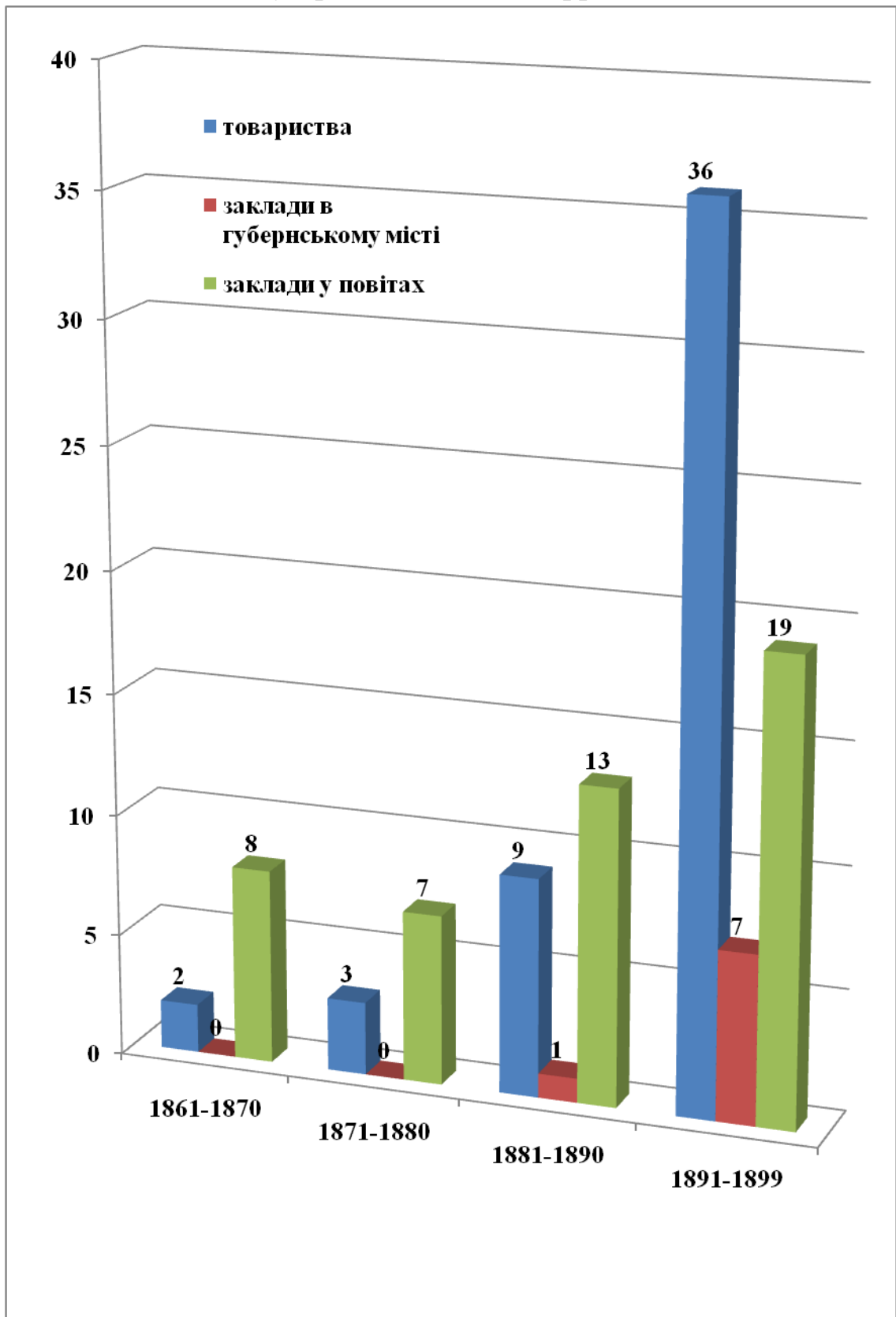
Додаток Б. 3

Динаміка створення благодійних установ по губерніям
Правобережної України

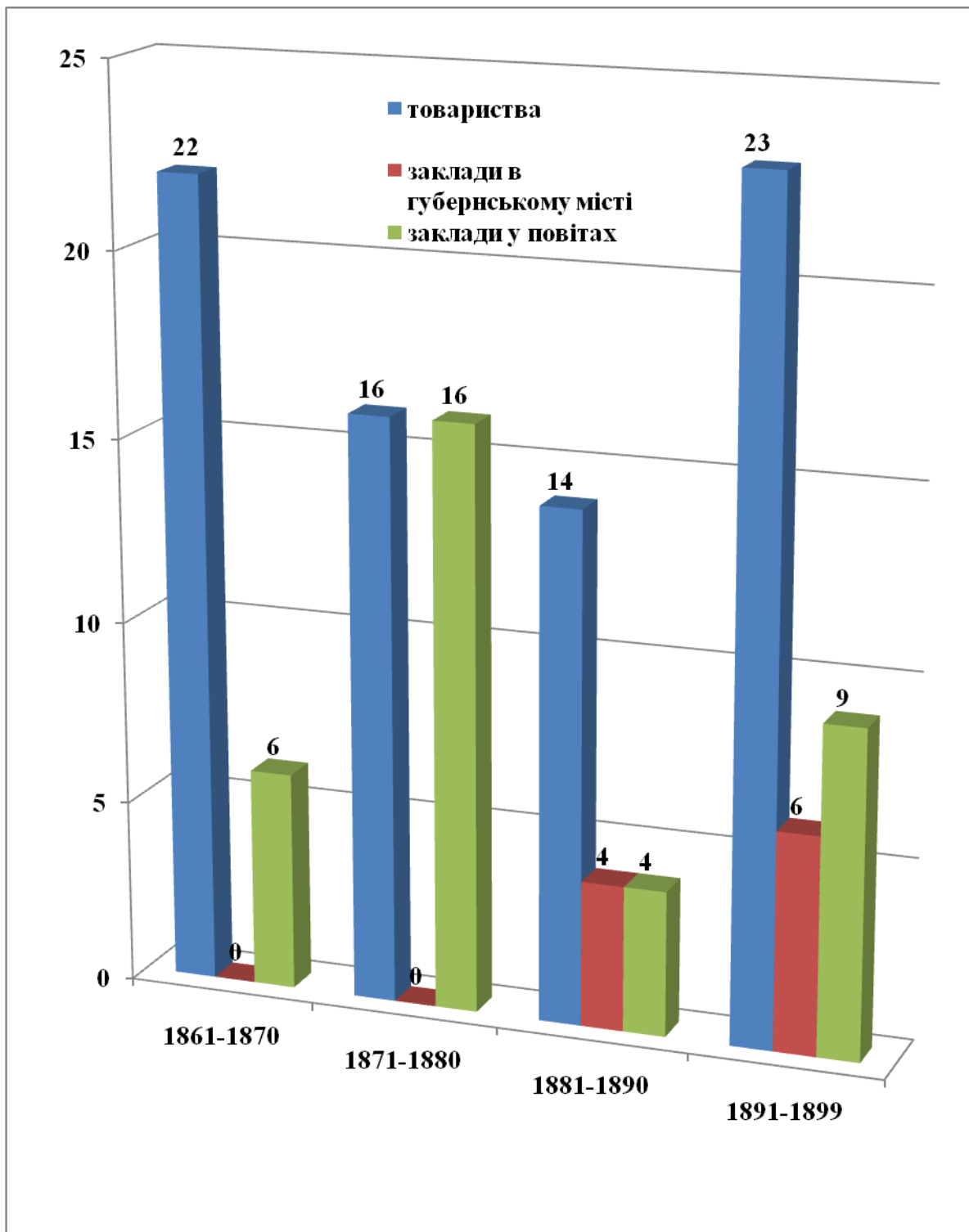
Динаміка створення благодійних установ у Київській губернії
з 1861 по 1899 рр. [322]

Додаток Б. 3 (продовження)
Динаміка створення благодійних установ у Волинській
губернії з 1861 по 1899 рр. [322]

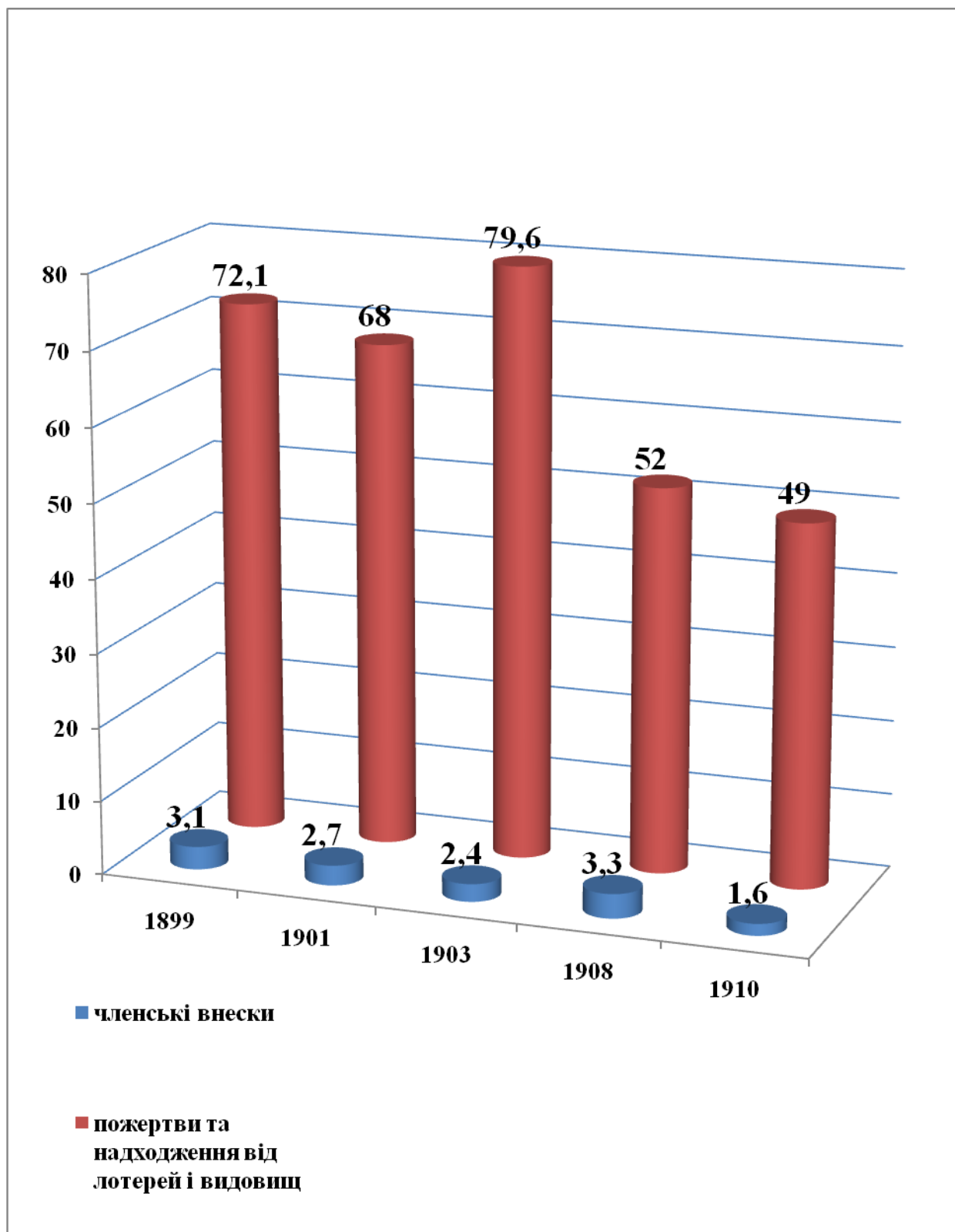

Додаток Б. 3 (продовження)
Динаміка створення благодійних установ у Подільській
губернії з 1861 по 1899 рр. [322]

Додаток В

Частка у надходженнях до Кам'янець-Подільського Товариства допомоги бідним членських внесків та різних пожертвувань (включаючи надходження від лотерей та розважальних заходів) у % [412; 413; 414; 416; 417]

Додаток Г.1

**Надходження сум кухлевих зборів на рахунок Подільського
приказу громадської опіки по м. Кам'янець-Подільський з 1890 по
1895 роки [107]**

Рік	Сума надходжень (руб., коп.)
1890	43,17
1891	30,54
1892	18,83
1893	34,33
1894	24,68
1895	42,08

Додаток Г.2

Кількість людей, що перебували за плату і без оплати у лікарнях Подільського приказу громадської опіки у 1899 р. [118, арк. 41-43]

Лікарня (к-ть ліжок)	З оплатою	Без оплати	Відсоток пацієнтів, що лікувались безкоштовно
Кам'янець-Подільська пологовим відділенням (150)	1 484	267	15,2
Відділення для божевільних Кам'янець-Подільської лікарні	103	20	16,3
Проскурівська (15)	123	54	30,5
Летичівська (20)	92	71	43,6
Літинська (10)	44	64	52,3
Вінницька (35)	351	126	26,4
Брацлавська (15)	118	44	27,2
Гайсинська (10)	102	25	19,7
Ольгопільська (20)	114	54	32,1
Балтська (25)	391	33	7,8
Ямпільська (15)	204	37	15,36
Могилівська (20)	271	53	16,36
Ново-Ушицька (10)	69	17	19,8
Всього по губернії (345)	3 466	865	20

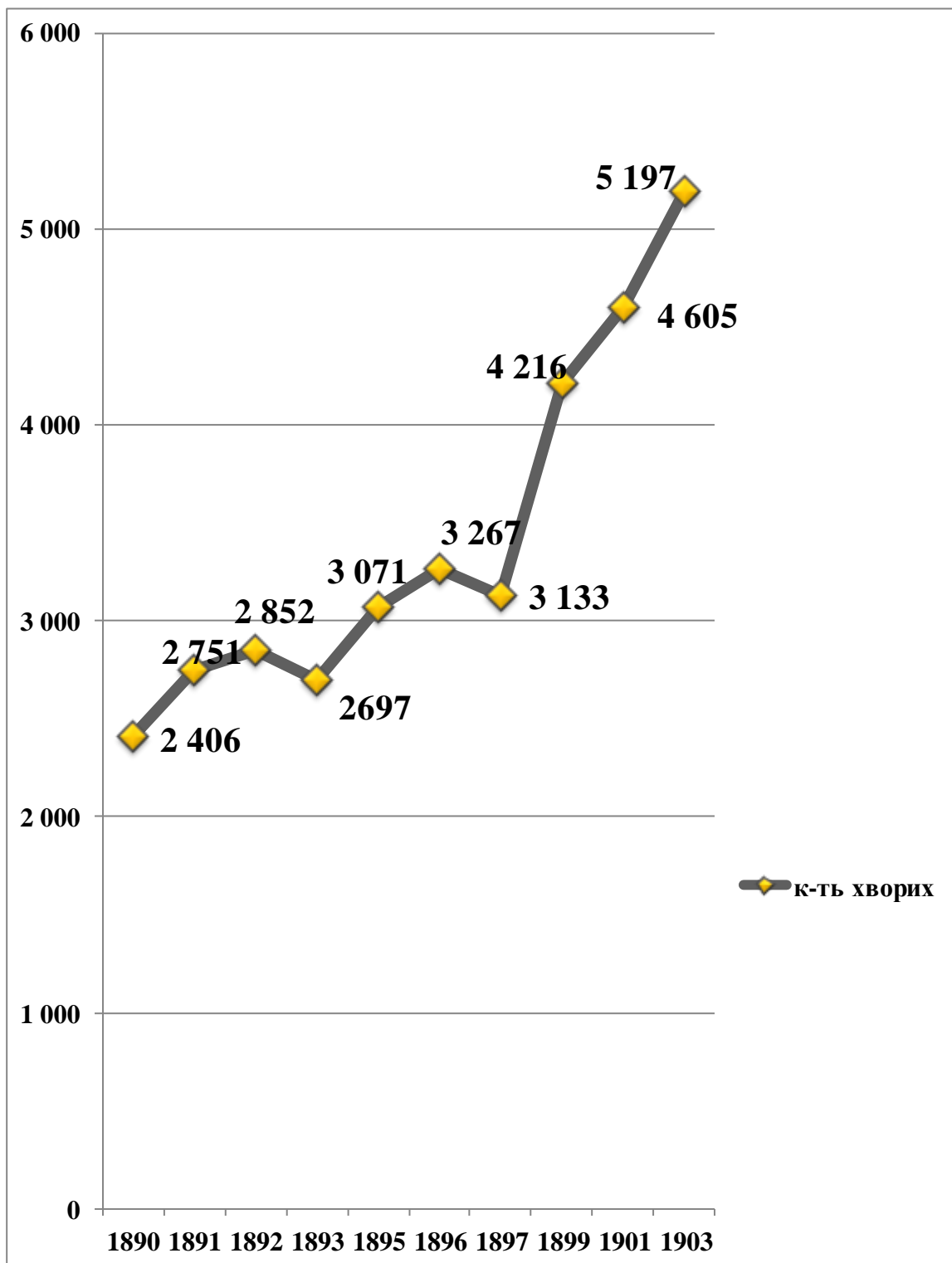
Додаток Г.3

**Кількість хворих та рівень смертності у лікарнях
Подільського приказу громадської опіки (за матеріалами оглядів
Подільської губернії) [366; 367; 368; 369; 370; 371; 372; 373; 374; 375]**

Рік	Кількість хворих на протязі року	% смертності
1890	2 406	9,5
1891	2 751	8,6
1892	2 852	9,5
1893	2 697	7,9
1895	3 071	6,6
1896	3 267	6,6
1897	3 133	6,1
1899	4 216	4,6
1901	4 605	4,8
1903	5 197	4,3

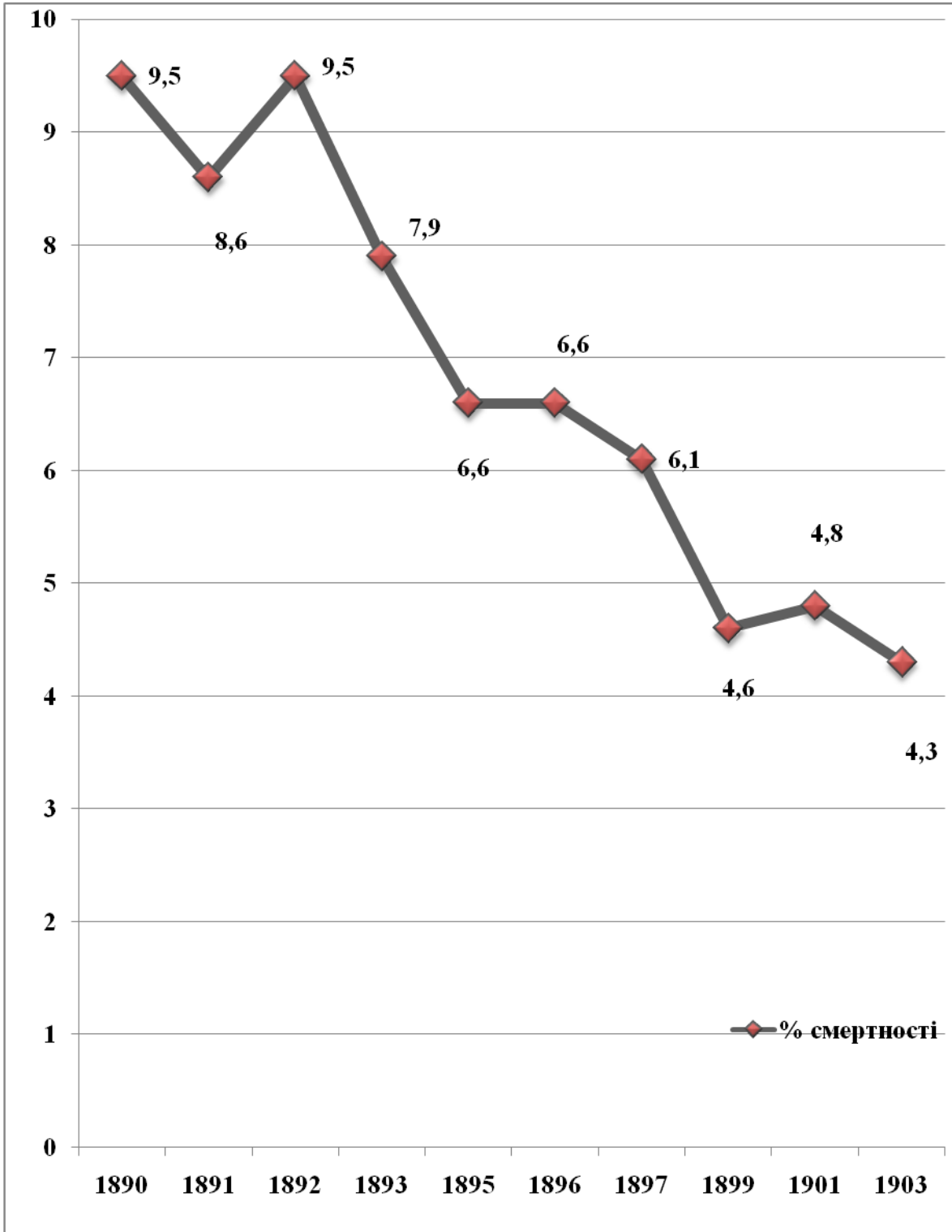
Додаток Г.4

Динаміка зростання кількості осіб, які отримували медичну допомогу у лікарнях Подільського приказу громадської опіки у 1890 – 1903 рр. [366; 367; 368; 369; 370; 371; 372; 373; 374; 375]

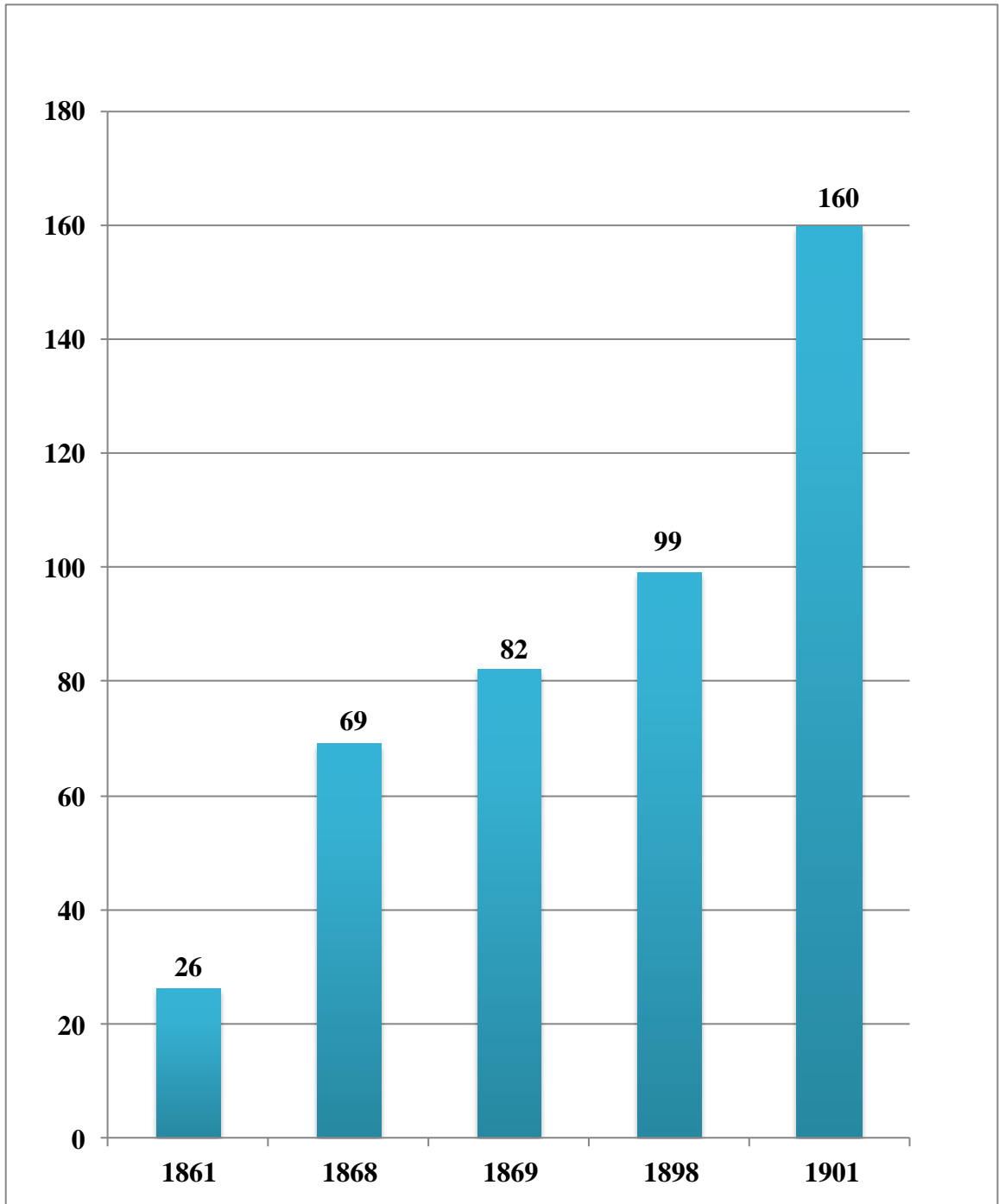
Додаток Г.5

Рівень смертності хворих у лікарнях Подільського приказу громадської опіки у 1890 – 1903 рр. (у %) [366; 367; 368; 369; 370; 371; 372; 373; 374; 375]

Додаток Г.6

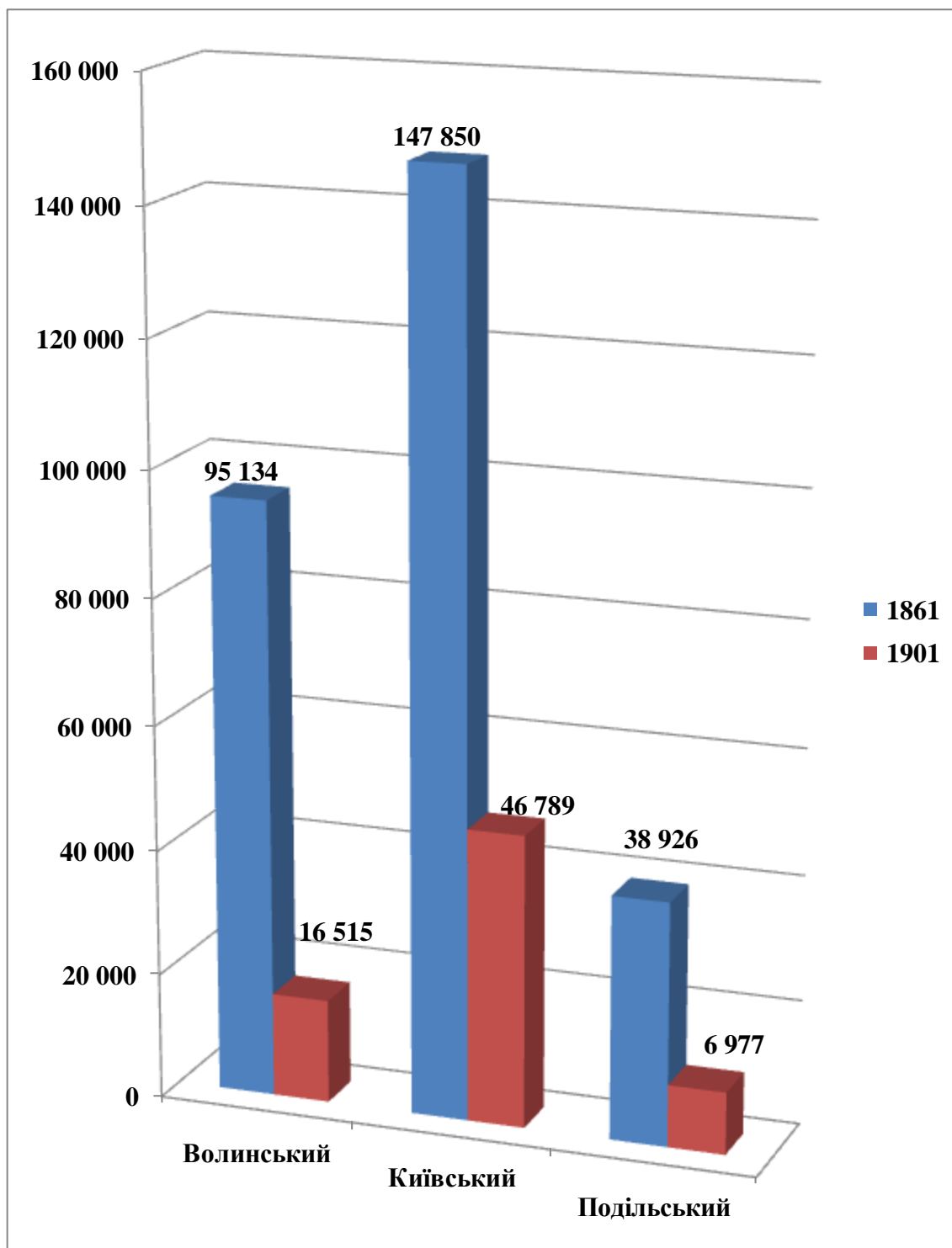
Динаміка зростання кількості дітей-сиріт, що перебували на утриманні у сім'ях Волинської губернії з 1861 по 1901 рр. [19, арк. 69; 62, арк. 191; 63, арк. 7; 67, арк. 194; 320, с. 3]

Додаток Г.7

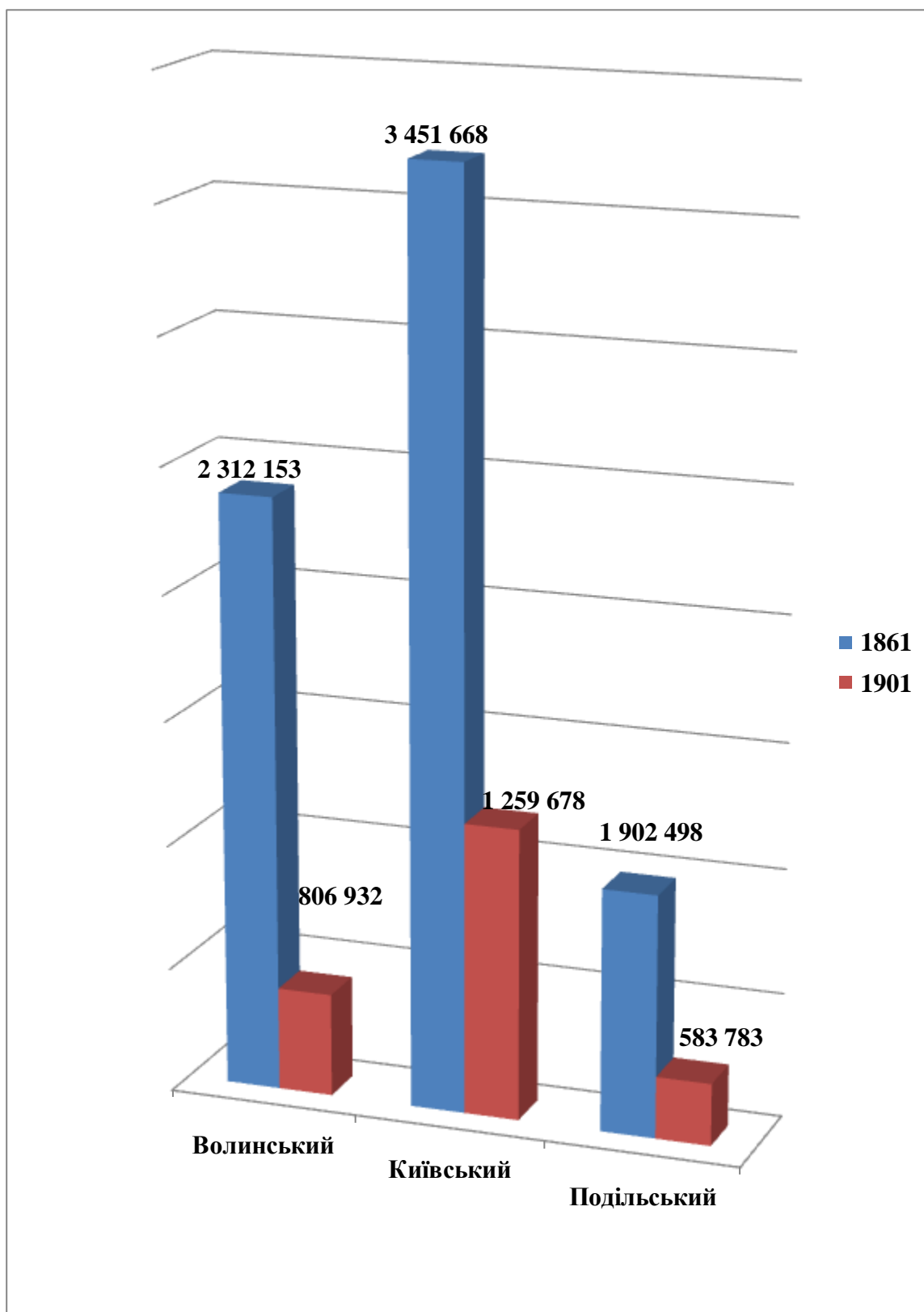
**Витрати та капітали приказів громадської опіки губерній
Правобережної України у 1861 та 1901 рр. [319; 526]**

Витрати (у руб.)

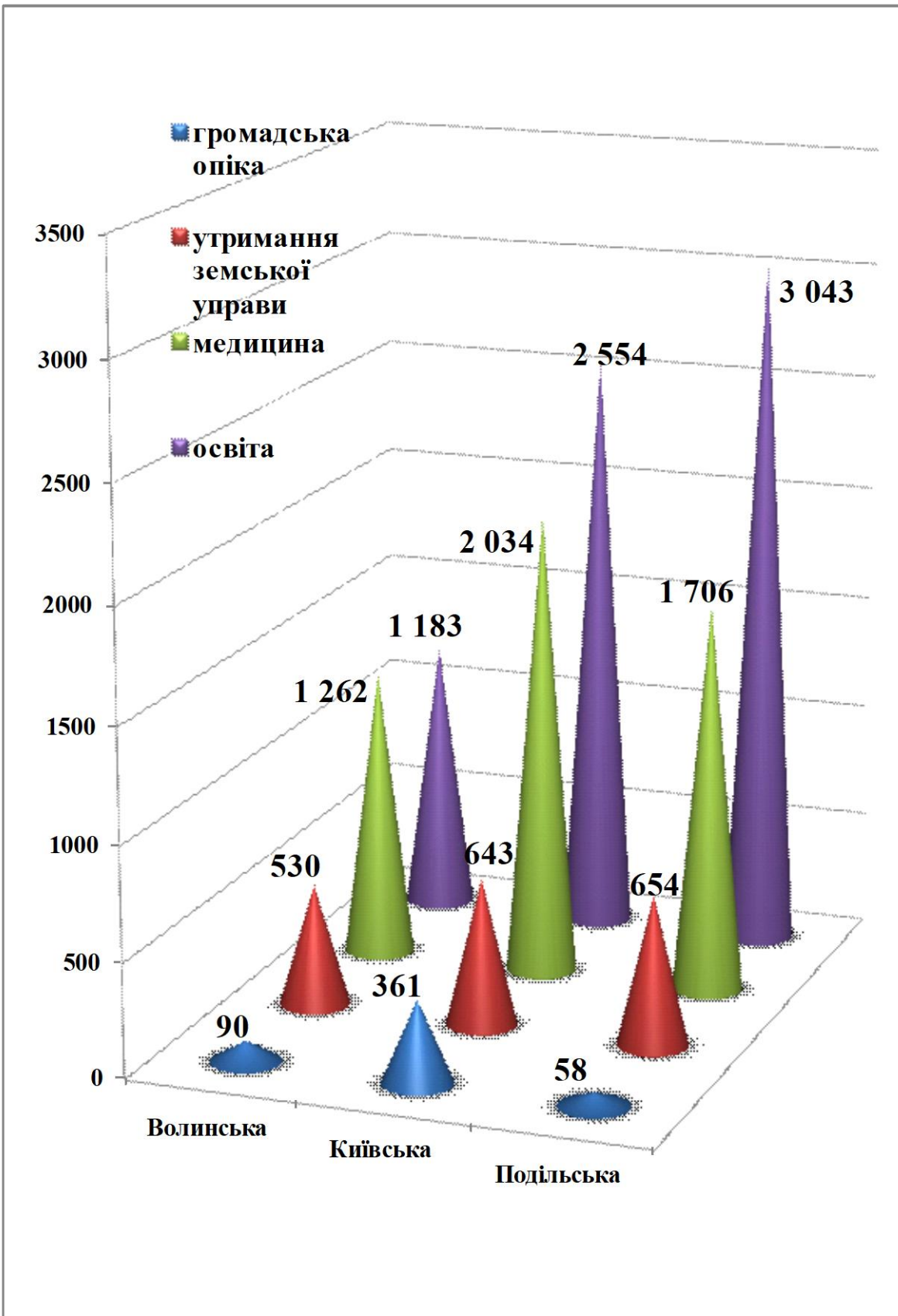
Додаток Г.7 (продовження)

Капітали (у руб.)

Додаток Д

Витрати земств губерній Правобережної України у 1913 р. (у тис. руб.) [596]

Додаток Е

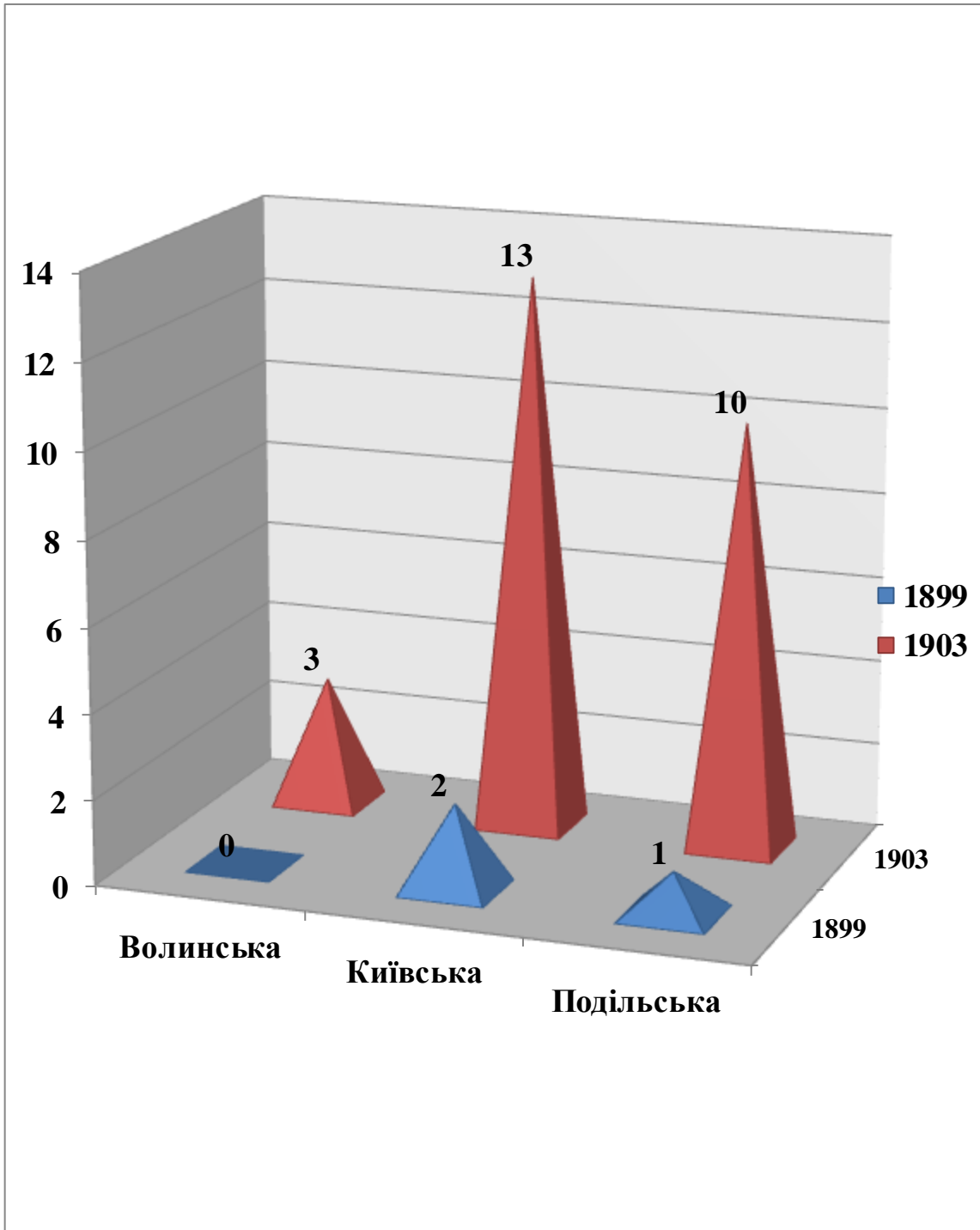
**Витрати на потреби громадської опіки містами Подільської
губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [85; 88; 90; 92]**

Рік	Сума витрат	У % до загальних витрат
1895	5080 руб. 81 коп.	0,9
1900	894 руб. 32 коп.	0,15
1905	6185 руб.	0,9
1910	4859 руб. 9 коп.	0,4

Додаток Є. 1

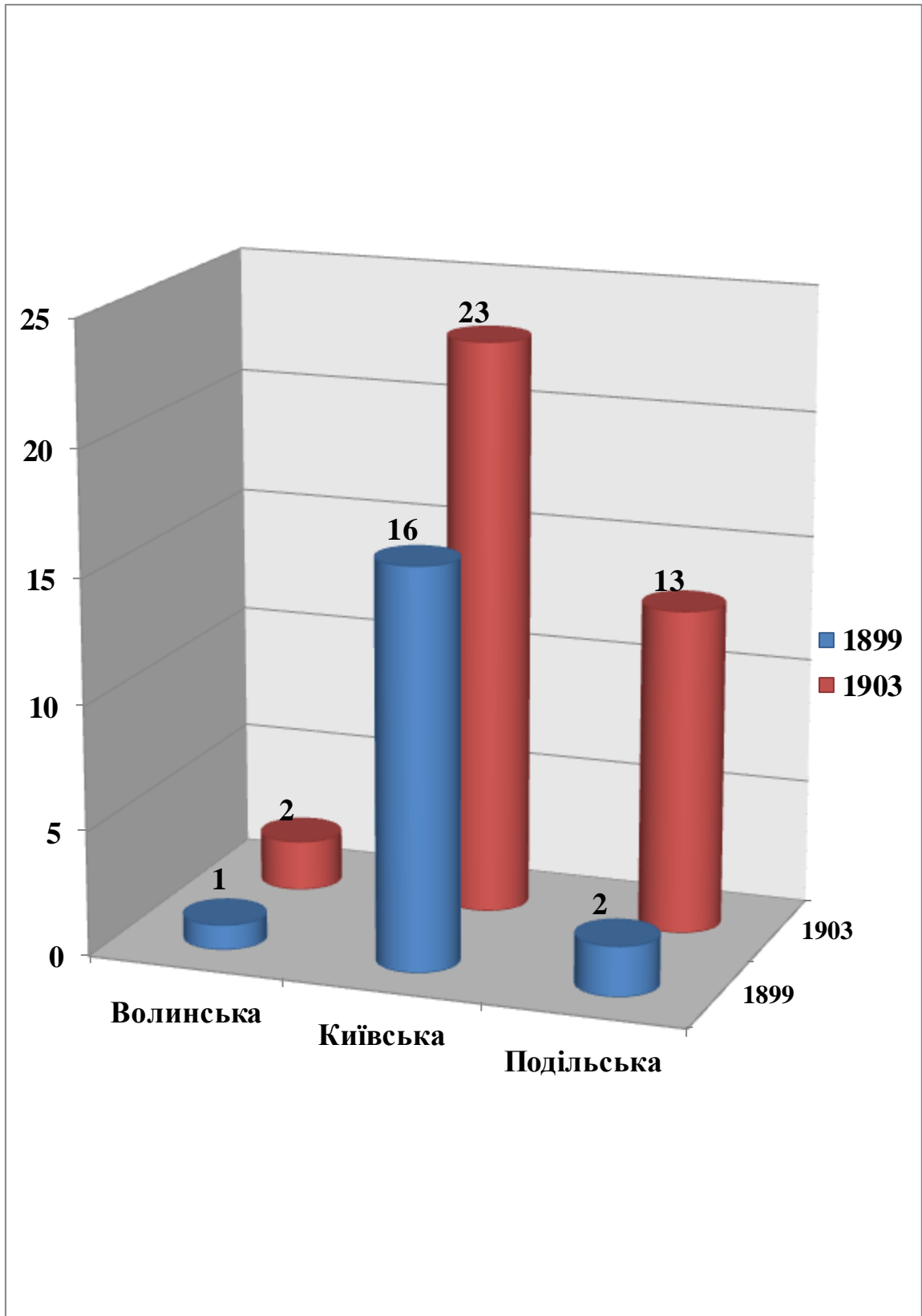
Благодійні установи Відомства установ імператриці Марії у
губерніях Правобережної України станом на кінець 1899 р. та
початок 1903 р. [320; 321; 322]

Благодійні товариства

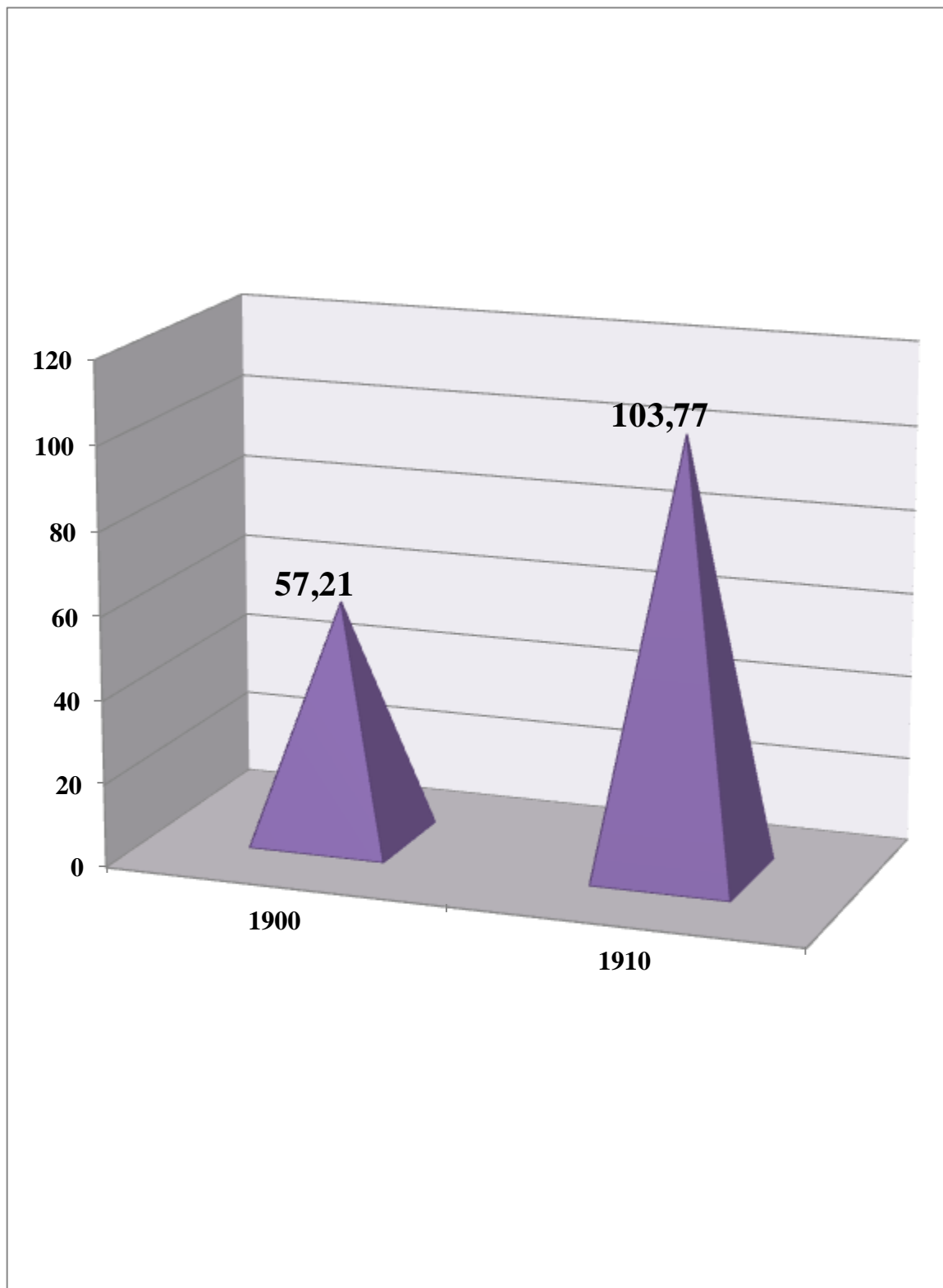
Додаток Є. 1 (продовження)

Благодійні заклади

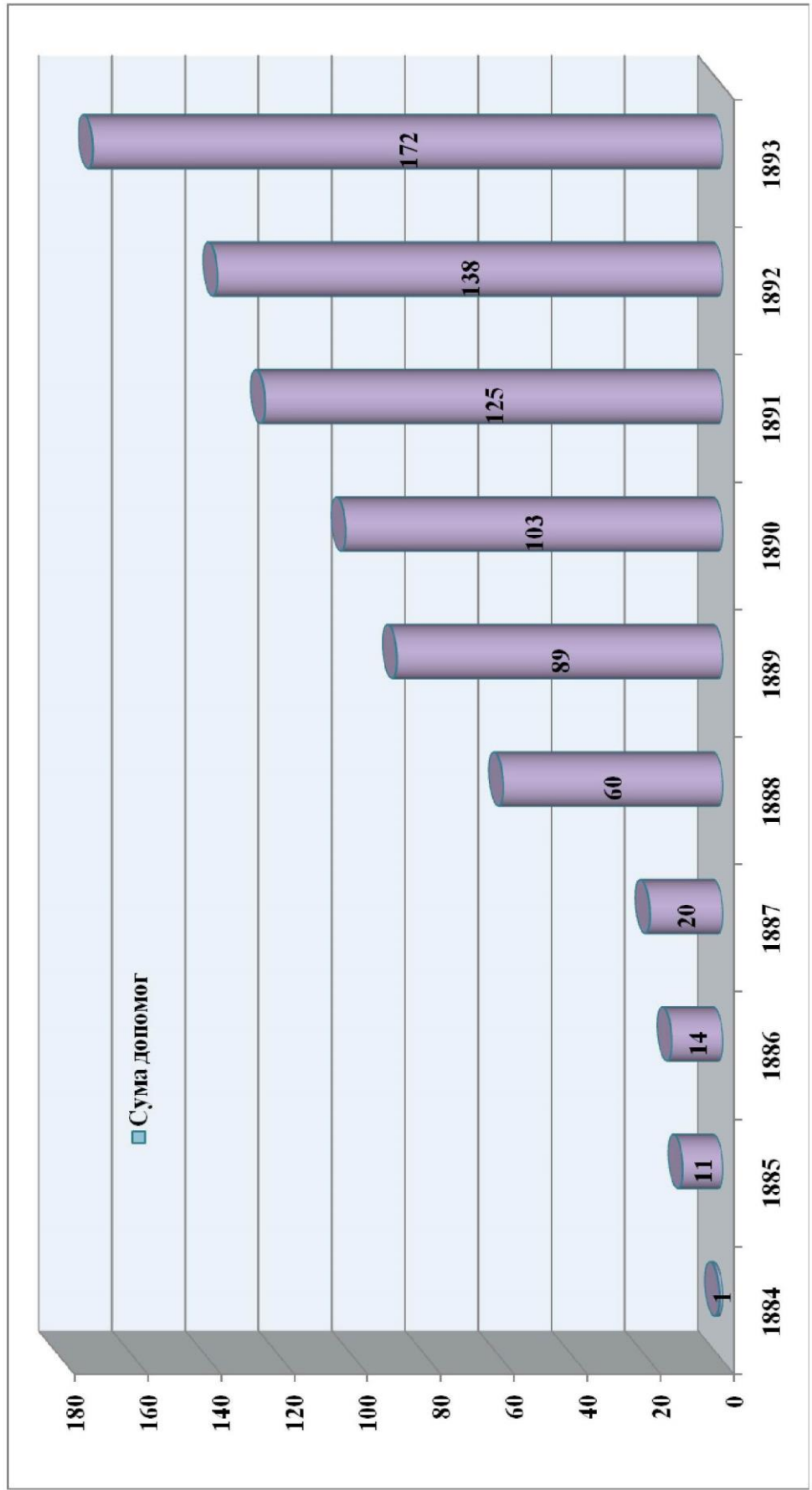
Додаток Є. 2

Зростання витрат на утримання 1 вихованця у Кам'янець-Подільському притулку ВУІМ з 1900 по 1910 рр. (у руб.) [398, с. 8; 408, с. 4]

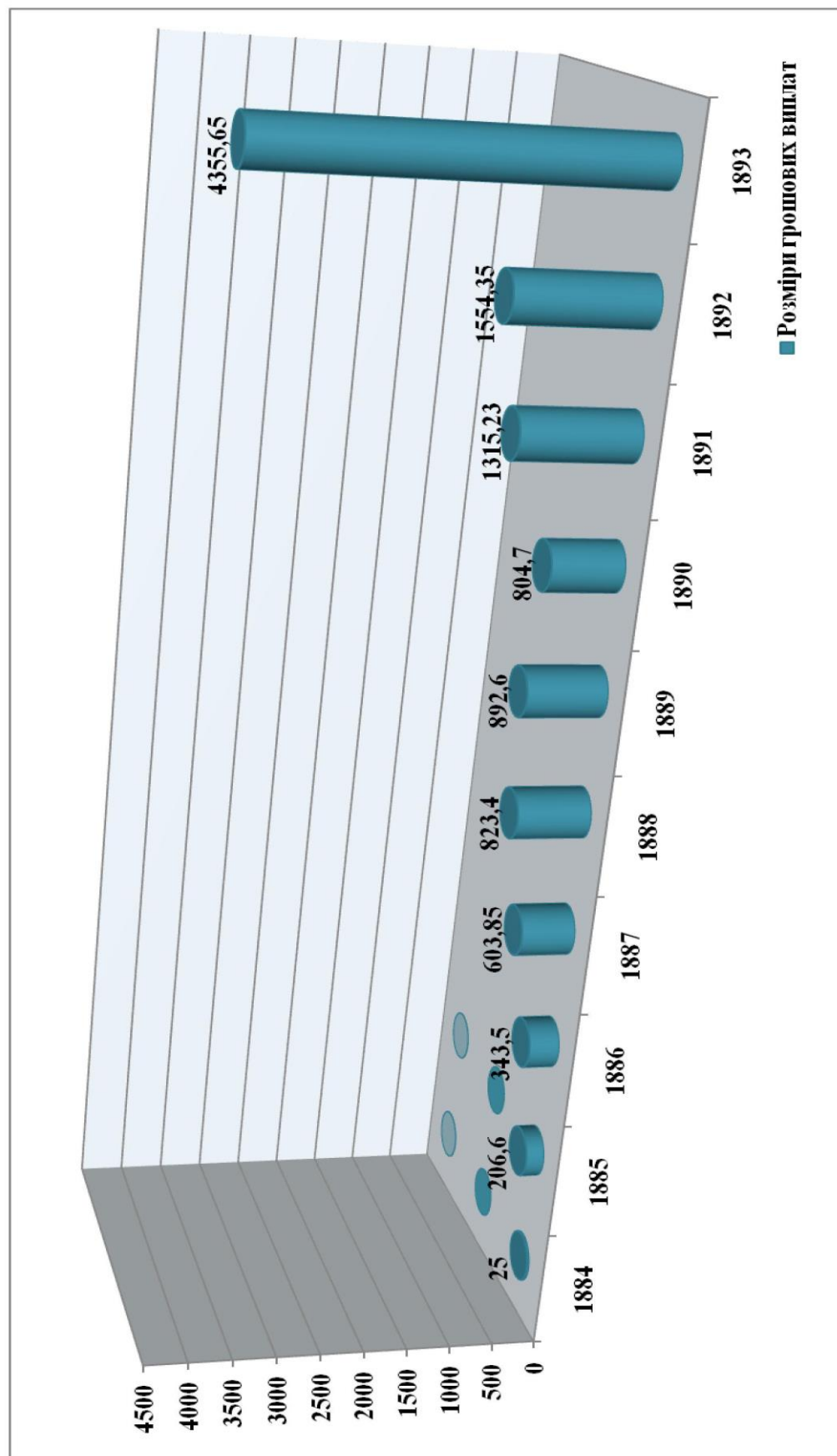
Додаток Ж.1

Кількість осіб, що отримували грошові допомоги Кам'янець-Подільського Попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства за 1884-1893 рр. [382, с. 11]

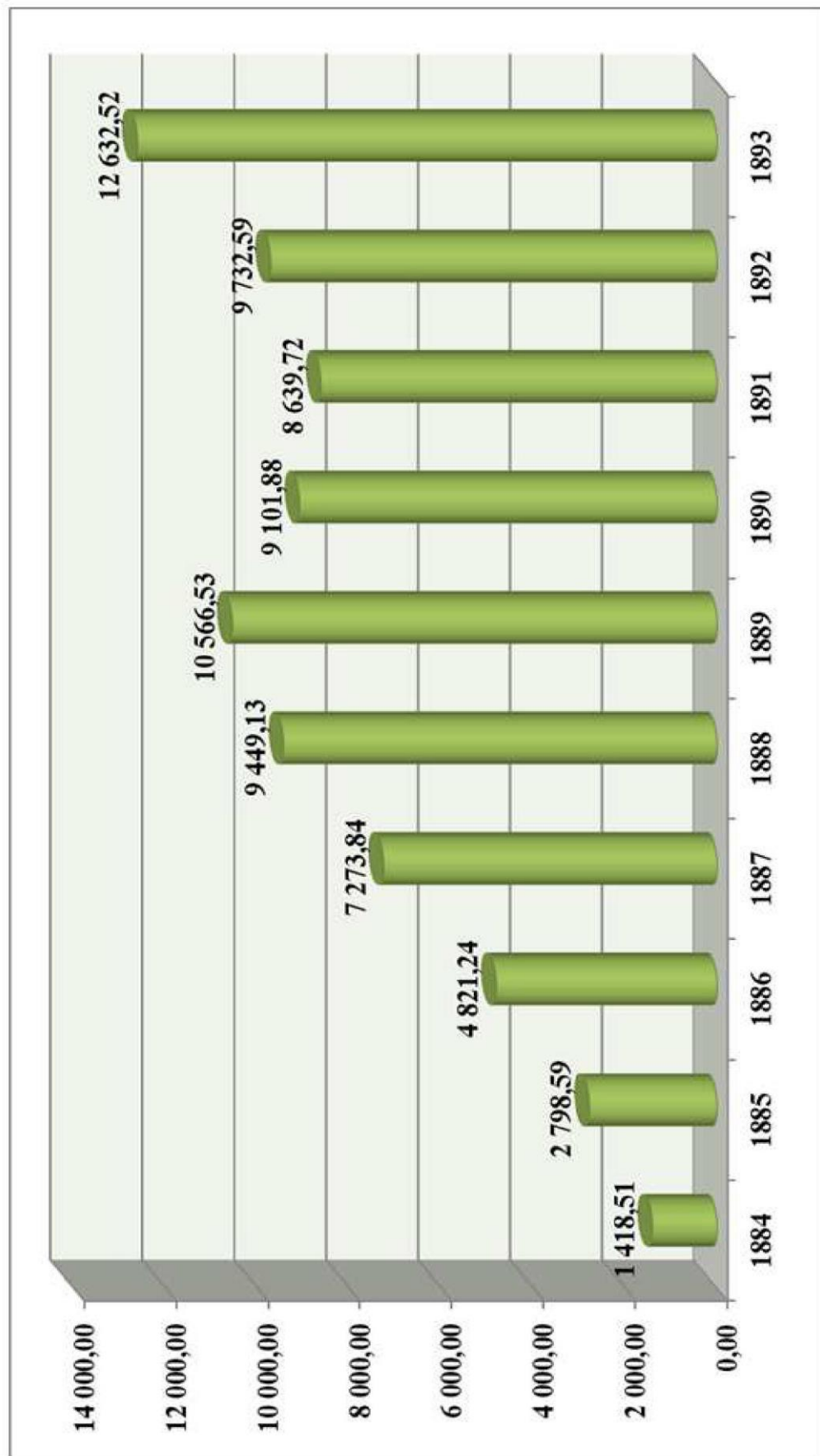
Додаток Ж.2

Розміри грошових допомог Кам'янець-Подільського Попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства за 1884-1893 рр. (у руб.) [382, с. 11]

Додаток Ж.3

Загальні витрати на благодійність Кам'янець-Подільського Попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства за 1884-1893 рр. (у руб.) [382, с. 16]

Додаток 3.1

**Благодійні товариства і заклади Київської губернії станом на
початок 1903 р. [320]**

Місто, повіт	Това- риства	Заклади		
		Для дітей	Для дорослих	Лікуваль ні
Київ	60	30	38	13
Київський	-	1	4	5
Бердичівський	5	2	2	9
Васильківський	6	2	7	8
Звенигородський	5	3	9	6
Канівський	2	1	6	13
Липовецький	2	2	2	7
Радомишльський	1	1	9	6
Сквирський	2	-	8	7
Таращанський	2	-	3	9
Уманський	4	1	4	3
Черкаський	6	7	6	18
Чигиринський	3	1	5	8
Всього	98	51	103	112

Додаток 3.2

**Благодійні товариства і заклади Волинської губернії станом на
початок 1903 р. [320]**

Місто, повіт	Това- риства	Заклади		
		Для дітей	Для дорослих	Лікуваль- ні
Житомир	14	2	7	2
Житомирський	1		1	6
Володимир- Волинський	3	1	3	1
Дубенський	2	-	6	2
Заславльський	2	1	5	7
Ковельський	2	-	2	2
Кременецький	7	-	9	4
Луцький	6	-	5	4
Новоград-Волинський	1	-	2	1
Овруцький	1	-	1	-
Острозький	3	1	6	1
Рівненський	6	-	4	7
Старокостянтинівський	3	-	5	5
Всього	54	4	56	42

Додаток 3. 3

**Благодійні заклади Волинської губернії станом на кінець
1913 р. [353]**

Повіт	Богадільні	Лікарні	Лікарні-богдільні	Притулки	Утримува- лось		на Витрати утримання (руб.-коп.)
					Чоловіків	Жінок	
Житомирський	2				25	16	820-50
Володимир- Волинський	1		1		99	74	3 969-70
Дубенський	2	1			61	59	7 240-09
Ізяславський	4				33	50	662-25
Ковельський	1				13	12	2 355-15
Кременецький	5	1			100	82	5 793-36
Луцький	4				56	49	4 030-90
Новоград- Волинський	2	3	1		1811	1589	1 3530
Овруцький	1				4	3	420
Острозький	3			1	20	21	6 947-6
Рівненський	2	6	1		1269	938	3 4382-13
Староконстантинівський	5				52	89	444
Всього	32	11	3	1	3543	2982	80 595-14

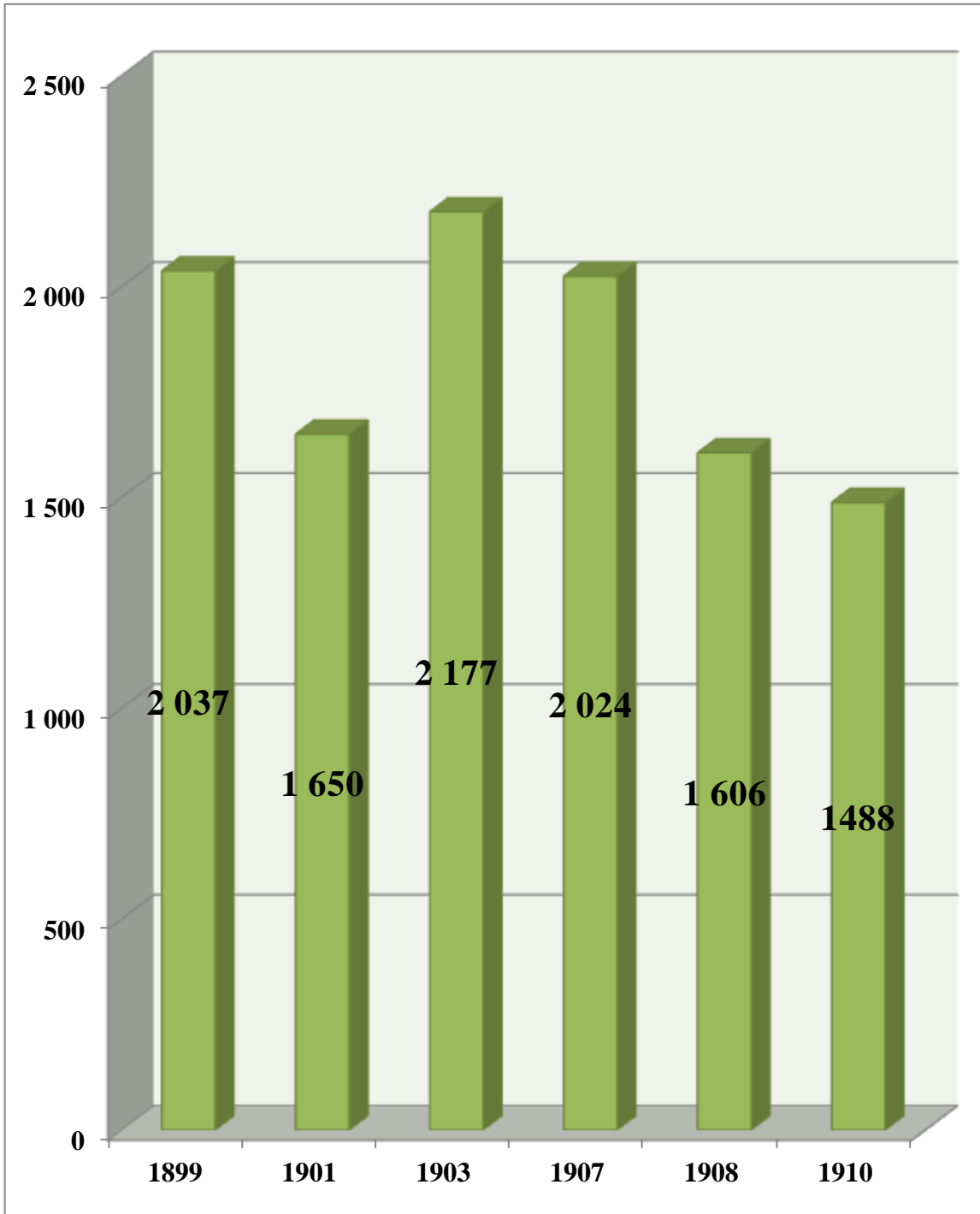
Додаток 3.4

**Благодійні товариства і заклади Подільської губернії станом
на початок 1903 р. [321]**

Місто, повіт	Товариства	Заклади		
		Для дітей	Для дорослих	Лікувальні
Кам'янецький-Подільський	14	3	5	2
Кам'янецький	-	1	-	3
Балтський	1	-	1	2
Брацлавський	4	1	-	8
Вінницький	3	1	1	9
Гайсинський	3	-	1	4
Летичівський	1	1	1	3
Літинський	2	-	-	5
Могилівський	3	6	2	8
Ольгопільський	3	1	5	7
Проскурівський	1	-	2	3
Ушицький	4	-	-	2
Ямпільський	1	-	1	7
Всього	40	14	18	63

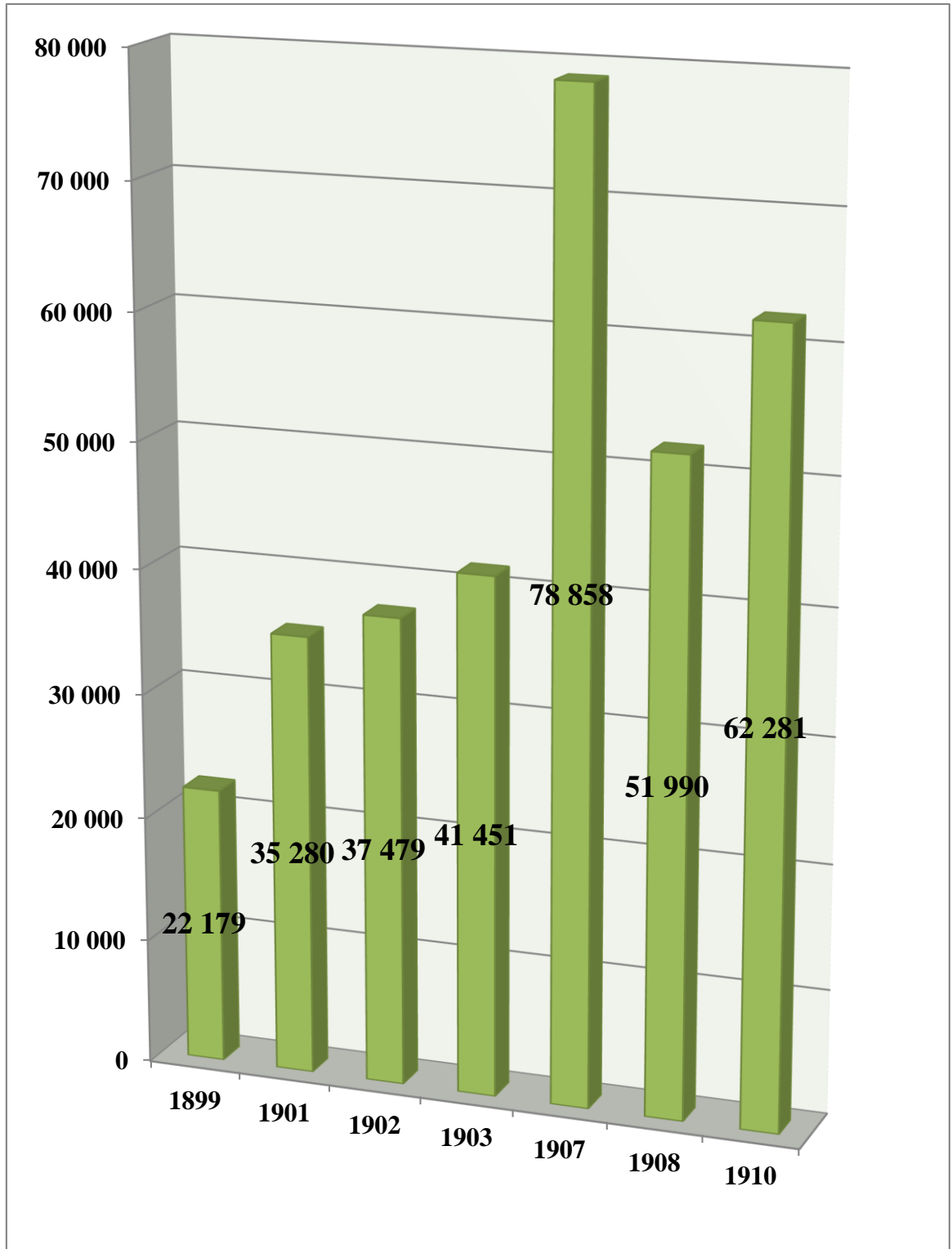
Додаток 3.5

Динаміка видачі грошових допомог Кам'янець-Подільським Товариством допомоги бідним (у руб.) [414, с. 2]

Додаток 3.6

Кількість безкоштовних обідів, виданих Кам'янець-Подільським Товариством допомоги бідним з 1899 по 1910 рр. [412, с. 11; 414, с. 3; 417, с. 4]

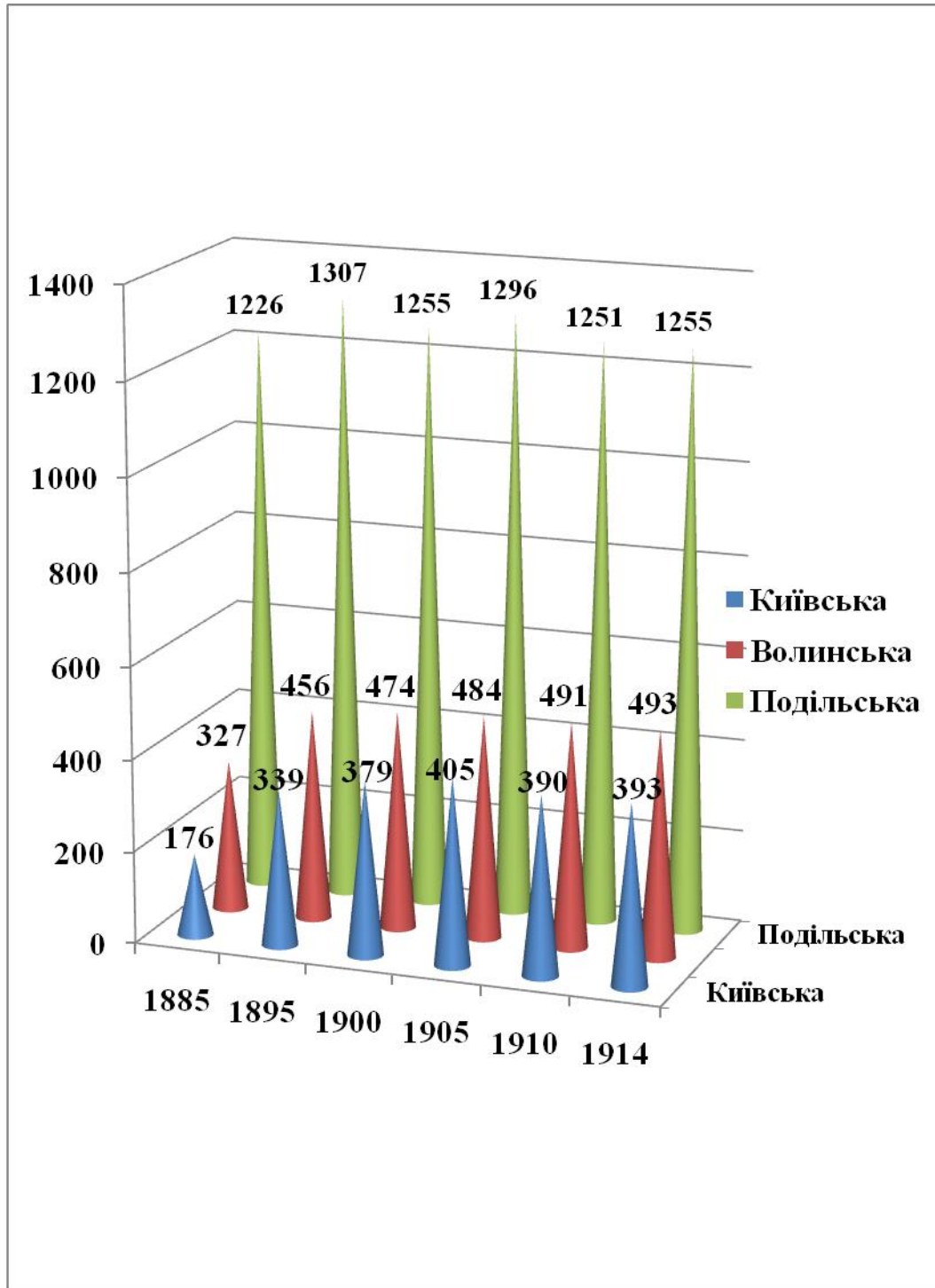

Додаток И.1

**Кількісна характеристика церковно-парафіяльних
попечительств єпархій Правобережної України**

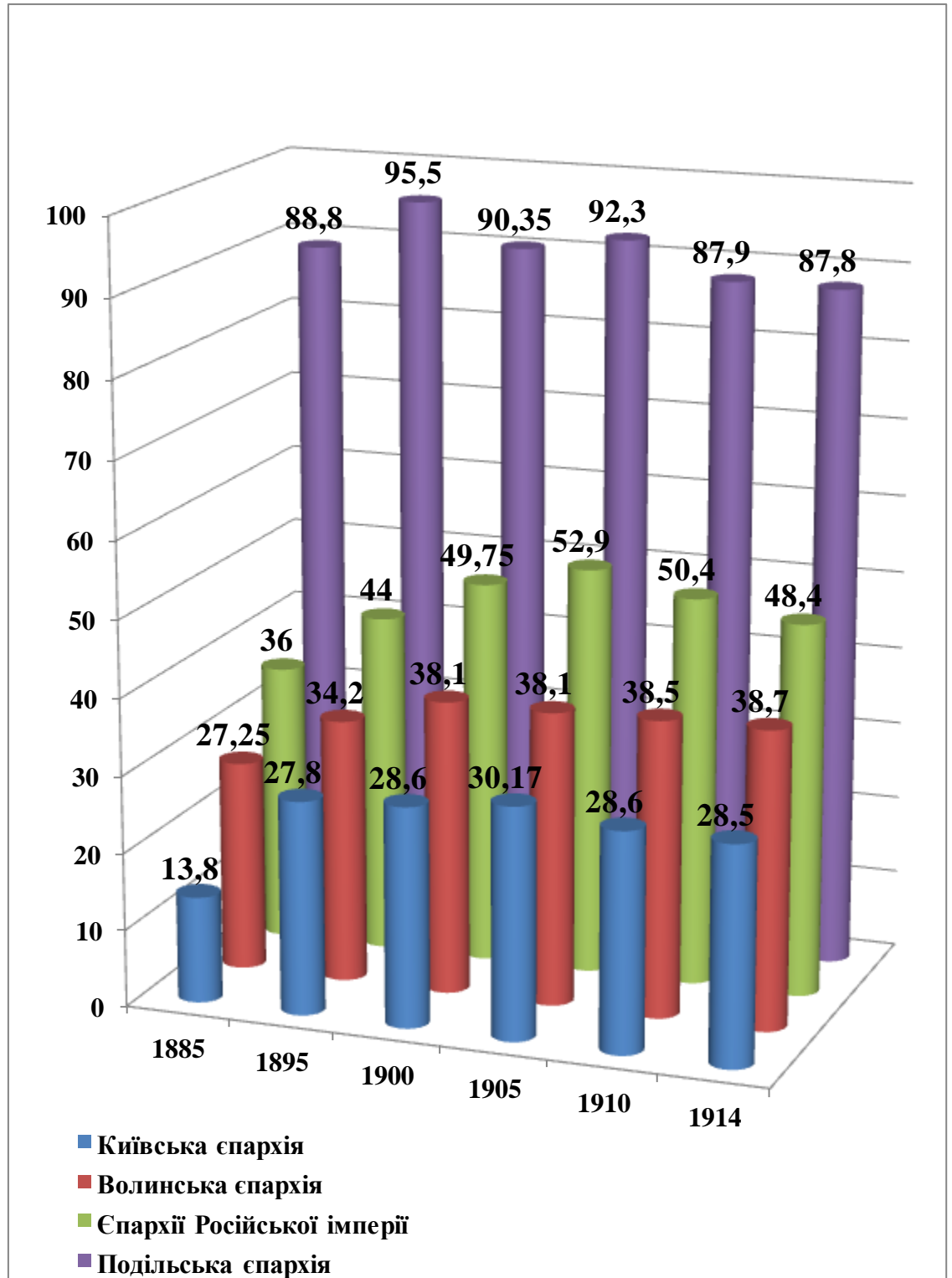
[327; 331; 333; 336; 337]

Кількість церковно-парафіяльних попечительств.

Додаток И.1 (продовження)

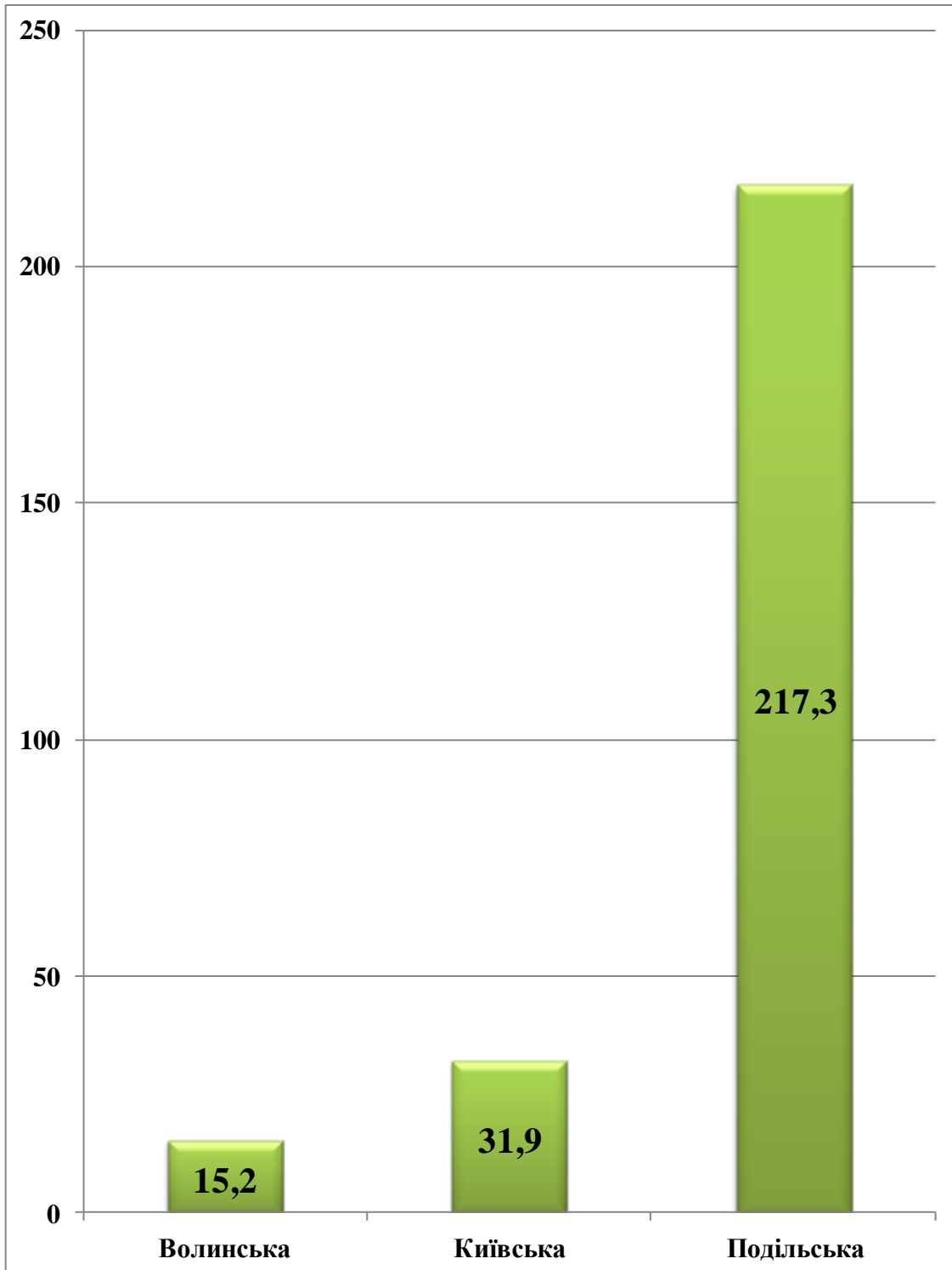
Частка церковно-парафіяльних попечительств серед парафіяльних церков єпархій Правобережної України та по Російській імперії (у %)

Додаток И.2

**Пожертвування на потреби церковно-парафіяльних попечительств
по єпархіям губерній Правобережної України на кінець 1902 р.**

(у тис. руб.) [319]

Додаток И.3

**Кошти, зібрані церковно-парафіяльними попечительствами
єпархій Правобережної України та Російської імперії на шкільну та
благодійну справи з 1885 по 1914 рр. [327; 329; 331; 333; 336; 337]**

Рік	Єпархії							
	Волинська		Київська		Подільська		По Російській імперії	
	зібрана сума (руб., коп.)	у % до загального збору	зібрана сума (руб., коп.)	у % до загального збору	зібрана сума (руб., коп.)	у % до загального збору	зібрана сума (руб., коп.)	у % до загального збору
1885	-	-	1 394,23	3,66	13 354,75 ½	5,7	237 640,67	10,6
1890	700	4,45	5 911,75	19,77	1 770,68	7,8	914 437,39	19,8
1895	161	4,2	6 494,94	18,54	9 650,34	5,2	435 648,2	14,7
1900	230,93	1,7	5 592,27	14,7	8 524,86	4,26	692 984,74	15,95
1905	500	3,4	2820,21	8,2	9 422,12	4,2	652 512,45	15,3
1910	400	2,6	5911,75	19,77	6 259,74	23,03	914 437,39	19,8
1914	850	5,36	7 173,28	38,56	2 050,03	2,1	975 688,9	10,4

Додаток И.4

**Благодійні установи Відомства православного віросповідання
у губерніях Правобережної України станом на початок 1903 р. [320;
321].**

Благодійні установи	Губернії		
	Волинська	Київська	Подільська
Товариства	16	7	8
Заклади	28	28	5

Зміст

Перелік умовних скорочень.....	3
Абревіатури назви установ та організацій, періодичних видань.....	3
Вступ.....	4
Розділ I. Стан наукової розробки та методологія дослідження	
1. Історіографія соціальної опіки.....	6
2. Джерельна база дослідження.....	13
3. Методологічні аспекти використання термінів.....	22
Розділ II. Соціально-економічні передумови та правові засади соціальної опіки у 1860-х – 1914 рр.....	28
1. Категорії населення, що потребували соціальної опіки у губерніях Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.....	28
2. Законодавство Російської імперії у сфері соціальної опіки другої половини XIX – початку XX ст.....	38
3. Динаміка зростання та організаційні засади діяльності благодійних товариств.....	46
Розділ III. Діяльність державних установ, органів самоуправління та благодійних організацій із забезпечення соціальної опіки населення Правобережної України.....	60
1. Суспільна опіка.....	60
2 Громадська та приватна благодійність.....	101
3 Благодійна діяльність релігійних організацій.....	116
Висновки.....	128
Джерела і література.....	132
Додатки	
Додаток А. 1. Кількісний та якісний склад людей з фізичними та психічними вадами по губерніях Правобережної України за Всеросійським переписом населення 1897 р.	181
Додаток А. 2. Кількість людей з фізичними вадами у губерніях Правобережній Україні станом на 1897 р.	182
Додаток Б. 1. Динаміка створення благодійних товариств і закладів у Російській імперії з 1861 по 1900 рр.	183
Додаток Б. 2. Зростання кількості благодійних товариств та закладів у губерніях Правобережної України з 1861 по 1899 рр. ...	184

Додаток Б. 3. Динаміка створення благодійних установ по губерніям Правобережної України.....	185
Додаток В. Частка у надходженнях до Кам'янець-Подільського Товариства допомоги бідним членських внесків та різних пожертвувань (включаючи надходження від лотерей та розважальних заходів) у %.....	188
Додаток Г. 1. Надходження сум кухлевих зборів на рахунок Подільського приказу громадської опіки по м. Кам'янець-Подільський з 1890 по 1895 рр.	189
Додаток Г. 2. Кількість людей, що перебували за плату і без оплати у лікарнях Подільського приказу громадської опіки у 1899 р.	190
Додаток Г. 3. Кількість хворих та рівень смертності у лікарнях Подільського приказу громадської опіки (за матеріалами оглядів Подільської губернії).....	191
Додаток Г. 4. Динаміка зростання кількості осіб, які отримували медичну допомогу у лікарнях Подільського приказу громадської опіки у 1890 – 1903 рр.	192
Додаток Г. 5. Рівень смертності хворих у лікарнях Подільського приказу громадської опіки у 1890 – 1903 рр. (у %)......	193
Додаток Г. 6. Динаміка зростання кількості дітей-сиріт, що перебували на утриманні у сім'ях Волинської губернії з 1861 по 1901 рр.....	194
Додаток Г. 7. Витрати та капітали приказів громадської опіки губерній Правобережної України у 1861 та 1901 рр.	195
Додаток Д. Витрати земств губерній Правобережної України у 1913 р. (у тис. руб.).....	197
Додаток Е. Витрати на потреби громадської опіки містами Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	198
Додаток Є. 1. Благодійні установи Відомства установ імператриці Марії у губерніях Правобережної України станом на кінець 1899 р. та початок 1903 р.	199
Додаток Є. 2. Зростання витрат на утримання 1 вихованця у Кам'янець-Подільському притулку ВУІМ з 1900 по 1910 рр. (у руб.)..	201
Додаток Ж. 1. Кількість осіб, що отримували грошові допомоги Кам'янець-Подільського Попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства за 1884-1893 рр.	202
Додаток Ж. 2. Розміри грошових допомог Кам'янець-Подільського Попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства за 1884-1893 рр.	203
Додаток Ж. 3. Загальні витрати на благодійність Кам'янець-Подільського Попечительного про бідних комітету Імператорського людинолюбного товариства за 1884-1893 рр. (у руб.).....	204

Додаток З. 1. Благодійні товариства і заклади Київської губернії станом на початок 1903 р.....	205
Додаток З. 2. Благодійні товариства і заклади Волинської губернії станом на початок 1903 р.....	206
Додаток З. 3. Благодійні заклади Волинської губернії станом на кінець 1913 р.	207
Додаток З. 4. Благодійні товариства і заклади Подільської губернії станом на початок 1903.	208
Додаток З. 5. Динаміка видачі грошових допомог Кам'янець-Подільським Товариством допомоги бідним (у руб.).....	209
Додаток З.6 Кількість безкоштовних обідів, виданих Кам'янець-Подільським Товариством допомоги бідним з 1899 по 1910 рр.	210
Додаток И. 1. Кількісна характеристика церковно-парафіяльних попечительств єпархій Правобережної України.....	211
Додаток И. 2. Пожертвування на потреби церковно-парафіяльних попечительств по єпархіям губерній Правобережної України на кінець 1902 р. (у тис. руб.).....	213
Додаток И. 3. Кошти, зібрані церковно-парафіяльними попечительствами єпархій Правобережної України та Російської імперії на шкільну та благодійну справи з 1885 по 1914 рр.	214
Додаток И. 4. Благодійні установи Відомства православного віросповідання у губерніях Правобережної України станом на початок 1903 р.	215

Навчальне видання

Сербалюк Юрій Володимирович

**СОЦІАЛЬНА ОПІКА
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(1860-ті – 1914 рр.):
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Підписано до друку 30.11.2015 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний
Ум.друк. арк. 12,7. Обл. вид. арк. 11,7 Тираж 300. Зам. 294

Підготовлено до друку та надруковано
у видавництві ПП «Медобори»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, ба. Тел./факс: (03849) 2-20-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.